

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Книга XXVII

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

PROCEEDINGS

OF

THE INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE

“PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN”

Volume XXVII

SOFIA • 2014

PROF. MARIN DRINOV ACADEMIC PUBLISHING HOUSE

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Книга XXVII

СОФИЯ • 2014

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

РЕДАКЦИОНЕН КОМИТЕТ

доц. д-р Мария Китанова, проф. д-р Светла Коева,
доц. д-р Сия Колковска, проф. д-р Максим Стаменов (отг. редактор),
проф. д-р Марияна Цибранска-Костова

- © Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН, 2014
- © Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2014
- © Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2014

ISSN 0323-9934

СЪДЪРЖАНИЕ

От редактора	6
Светла Коева. Лингвистична анотация	7
Елка Мирчева. Библейските текстове в българските дамаскини – начин на употреба	34
Мария Китанова. Представата за дома в българската езикова картина на света	54
Лучия Антонова-Василева. Фонетичната система на говора на с. Шицевец, Кукъска Гора, Република Албания	76
Ваня Мичева. Концептът <i>грях</i> в езика на новобългарските дамаскини . . .	113
Мая Влахова-Ангелова. Цветовете в българската топонимия (върху материал от Западна България)	130
Калина Мичева-Пейчева. Образът на чистата жена в старобългарското житие на св. Теодора и в традиционната култура	161
Йоанна Кирилова. Когнитивната метафора <i>сърце – човек</i> в българската паремиология	175

От редактора

Последният XXVI том на „Известия на Института за български език“ е публикуван през 1985 г. – за някои далечна, а за други – една от тези, които са останали в „близкото минало“. Когато днес прелистваме изданията, излезли от печат в годините между 1951 и 1985, ние разгръщаме страници от научната съдба на две от най-талантливите поколения в историята на българското езикознание, чиято професионална реализация се пада през този период. Това съвсем не са само членове на екипа на Института за български език. А и членовете на Института не са се ограничавали с работа само в неговите стени, но и активно са преподавали в Софийския университет и в други учебни заведения в София и в страната. Резултати от натрупаните от тях знания, умения и опит са останали запечатани между кориците на тази най-представителна научна поредица на Института.

С подновяването на годишника „Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ ние се надяваме да възстановим традицията стойностна продукция на членовете на Института, и не само на него, отново да намери място на неговите страници за всички, които са избрали за поприще на своята професионална реализация българското езикознание и/или са искрено заинтересовани от съдбата на българския език, мястото му сред другите европейски езици, проблемите на езиковата теория и практика. На добър час.

Проф. д-р Максим Стаменов

ЛИНГВИСТИЧНА АНОТАЦИЯ

Светла Коева

Резюме. Еднозначното разграничаване и лингвистичната анотация на езиковите единици са важни за правилното им групиране в надредни езикови единици, за установяването на граматични и семантични връзки и за правилното анализиране на различните видове значение. В студията представяме накратко основните принципи, които са приети при разделянето на български писмен текст на думи и изречения, при определянето на граматичните характеристики и основната форма на лексикалните единици, при определянето на границите и опората на някои типове именни словосъчетания и при определянето на някои анафорични зависимости. Докато определянето на границите на езиковите единици има общ характер – не е съобразено с конкретно приложение при компютърната обработка на езика, анализирането на именните фрази и анафоричните зависимости е свързано с конкретна цел, а именно – идентифицирането на относително малък брой лингвистични единици (ключови думи или фрази), които могат да се асоциират със съдържанието на документа.

Abstract. The unambiguous splitting of language units and the assignment of relevant linguistic annotation are important for proper analysis of bigger linguistic units, identification of existing grammatical and semantic relations and adequate interpretation of different meanings. In this study we briefly present the basic principles adopted in automatic splitting of Bulgarian texts in words and sentences, automatic tagging for part of speech, lemma and grammatical features of the words, and automatic recognition of certain types of noun phrases, named entities and anaphora resolution. While the delimitation of linguistic units does not comply with a specific application in natural language processing, the recognition of noun phrases, named entities and anaphora resolution presented here is related with a specific purpose, namely the identification of relatively small number of linguistic units (keywords or phrases) that are relevant for the semantic interpretation of the content of the document.

Keywords: linguistic annotation, natural language processing.

1. Въведение

Автоматичното разделяне на текста на единиците, които го съставят (думи, словосъчетания, прости изречения в състава на сложното изречение, изречения, параграфи), е относително проста, но важна задача. По-сложна и също важна задача е автоматичното приписване на лингвистична информация към езиковите единици (**лингвистичната анотация**): информация за синтактичните отношения между простите изречения в състава на сложното и техния вид; информация за синтактичните отношения между лексикалните и синтактичните категории, които образуват словосъчетания; информация за основната форма и граматичните характеристики на думите и съставните думи и т.н.

Еднозначното разграничаване и характеризиране на езиковите единици е важно както за правилното им групиране в надредни езикови единици, така и за правилното анализиране на значението на дадена езикова единица в обхвата на по-голямата езикова структура, в която е включена.

Лексикалната единица означава уникално понятие, затова под лексикална единица разбираме абстрактната двойка: лема – лексикално значение. Лексикалната единица може да бъде както дума, така и съставна дума¹ (две или повече думи, не задължително последователни, означаващи уникално и константно понятие, в релация на еквивалентност с дума от същия или друг език) (Коева 2006: 201).

При автоматичен анализ различни езикови единици могат да се използват като характеристики, ключови за идентификацията на съдържанието на документа – словоформи, основни форми на думите, именни фрази, собствени имена, граматични характеристики, *n*-грами² от думи, *n*-грами от фрази, *n*-грами от граматични характеристики, смесени *n*-грами и т.н. Често използвана и относително проста техника за претегляне на корелацията между конкретна характеристика и характеристиките на целия документ е честотата на срещане tf_{ij} – където tf е броят срещания на характеристиката i в документа j (Манинг, Рагаван и Шютце 2008). Модификация на този вид претегляне е нормализираната честота tf_{ij}/n , където n е броят на всички характеристики в документа. Връзката на характеристиката спрямо колекция от документи се претегля с $\log(N/df_i)$ – където df_i показва броя на документите, в които i се среща, а N е броят на всички документи. $Tf*idf$ отразява отношението между локалната и глобалната информация за характеристиката в множество от документи – $tf_{ij}*\log(N/df_i)$, и дава повече тежест на единици с голяма честота в даден документ, ако не се срещат в много документи. Ясно е обаче, че честотата може да е ниска за целия документ, но висока за дадена част от документа, особено при относително дълги документи. Това налага по-комплексни методи за изчисление, за да се осигури по-голяма достоверност на резулта-

---

¹ В настоящата студия употребяваме като синоними термините *дума – лексикална единица*, *съставна дума – съставна лексикална единица*.

² Последователност от n на брой елемента.

та. Например идентифицирането на ключови за съдържанието на документа думи може да се базира не само на честотата на срещане, но и на относителното място (например на първото срещане) на ключовата дума в документа.

Характеристиките, които се приписват на даден документ, се базират на свойствата на лингвистичните единици, които го съставят. Затова е важен изборът: (а) на лингвистичните единици, които се приемат за важни за изразяване на съдържанието на даден документ, (б) на характеристиките, които експлицитно се асоциират с тези лингвистични единици. Добре избраните отношения между лингвистични единици и характеристики могат да подобрят тяхното групиране и ефективното извличане на ключовите за съдържанието на даден документ думи. Някои от обичайните филтри са: отстраняване на рядко срещани думи под определен праг, отстраняване на най-често срещаните думи – служебни думи и други, обичайно наричани стоп думи, и автоматичното определяне на основните форми (лематизация). Разбира се, всеки избор на праг, под/над който дадена честота се смята за ниска или висока, може да повлияе на качеството на резултата.

В студията представяме накратко основните принципи, които са приети при разделянето на писмен български текст на думи и изречения, при определянето на граматичните характеристики и основната форма на лексикалните единици, на границите и главната част на някои типове именни словосъчетания и на някои анафорични зависимости. Докато определянето на границите на езиковите единици, представено в студията, има общ характер – не е съобразено с конкретно приложение при компютърната обработка на езика, разпознаването на именни фрази и анафорични зависимости е свързано с определена цел, а именно – с идентифицирането на относително малък брой лингвистични единици (ключови думи или фрази), които могат да се асоциират със съдържанието на документа.

2. Определяне на границите на изречение

За определянето на границите на изречение с относителна степен на достоверност за много езици е достатъчно следното правило:

Ако бъде намерена последователност от пунктуационен знак за край на изречение³, празен символ⁴, главна буква⁵, маркер за край на изречение се поставя след пунктуационния знак.

---

³ Пунктуационните знаци за край на изречение за български са точка, многоточие, двоеточие, въпросителен знак, удивителен знак, комбинация от въпросителен и удивителен знак. След знака за край на изречение може да има затваряща скоба или затваряща кавичка или комбинация от тях.

⁴ Празният символ може да е интервал, включително табулация или нов ред.

⁵ Българско изречение може да започне с главна буква на кирилица или латиница или с цифра. Отпред може да има отваряща скоба, отваряща кавичка, комбинация от тях или знак за пряка реч.

Това правило обаче не е прецизно във всички случаи, защото думата, която започва с главна буква след точка (не само от българската азбука), може да е собствено име след съкращение (*ас. Иванов*) или начало на ново изречение (включително собствено име в началото на ново изречение). За да се илюстрират накратко трудностите, ще бъдат изброени възможностите за употреба на точка в нормативно правилни български текстове:

- пунктуационна употреба на точката – край на изречение, част от многоточие;
- непунктуационна употреба на точката – част от дроб, част от номерация при изброяване, част от дата, част от графично съкращение, част от лексикално съкращение;
- смесена употреба – част от съкращение и край на изречение едновременно (по-рядко).

Непунктуационната употреба на точка се открива лесно с регулярни изрази (последователност от символи, синтактично организирани като шаблон, който описва множество от последователности от символи). Например следният регулярен израз открива комбинации от арабски цифри, латински цифри и точка, които означават дати:

$(([0][1-9])|([1|2][0-9])|(30)|(31))\backslash.(([0][1-9])|(10)|(11)|(12)|((I)V)|V|(I|II|III)|((I)X)|X|(I|II))\backslash.((19)[0-9][0-9])|([0-9][0-9])|([20][0-9][0-9])|([0-9][0-9])$

Въпросът за определяне на границите на изречение би бил частично решен, ако има информация дали думата в началото на изречението е (част от) собствено име, или не е. Ако думата с главна буква не е собствено име, тогава горното правило със сигурност идентифицира край на изречение. Обратно, ако точката не е край на изречение, тогава думата с главна буква е собствено име. Ако думата пред точка не е съкращение, тогава горното правило идентифицира край на изречение. Обратно, ако думата пред точка е съкращение, което изисква собствено име, то точката не маркира край на изречение. Формулирани са следните правила (Микеев 2002):

Ако точката следва дума, която не е съкращение, точката означава край на изречение.

Ако точката следва съкращение, което е последната дума в параграф, точката означава край на изречение (и е част от съкращението).

Ако точката следва съкращение и след нея не следва дума с главна буква, точката не означава край на изречение (и е част от съкращението).

Ако точката следва съкращение и след нея следва дума с главна буква, която не е собствено име, точката означава край на изречение (и е част от съкращението).

Проблемите, свързани с използването на горните правила, са, че те се основават на разпознаването на собствените имена и съкращенията, а няма и

не може да има пълен списък на съкращенията, нито пълен списък на собствените имена. Също така, както някои съкращения, така и някои собствени имена съвпадат с думи, които не са съкращения или собствени имена (*с, Маргарита*). Част от съкращенията са многозначни: *с.* може да означава както село, така и страница, докато *стр.* означава само страница. В зависимост от начина, по който е прието да се означават пунктуационно, графичните съкращения могат да завършват с точка (*стр., с., гр.*), или не (*л, м, км*), но това разграничение няма отношение към показателите за определяне на края на изречението.

Може да се използва проста евристика за автоматично извличане на кандидатите за съкращения – ако точката не се следва от дума с малка буква, цифра или друга пунктуация, то най-вероятно точката означава графично съкращение (Графенстет и Тапанайнен 1994). За определяне на границите на българско изречение се използват регулярни правила, асоциирани с речници на българските графични съкращения, в които съкращенията са класифицирани в зависимост от позицията в изречението, в която се срещат, и в зависимост от това дали задължително изискват собствено име, число, или и двете. В български можем да отделим следните групи графични съкращения спрямо позицията им в изречението:

- графични съкращения, които се срещат само в средата на изречението: например *инж., проф., ас., полк., гр., р.*;
- графични съкращения, които се срещат както в средата, така и в края на изречението: например *стр., г.*

В зависимост от думата, която следва след графичните съкращения в български, можем да отделим следните групи (имащи значение при прилагането на правила за определяне на границите на изречение):

- графични съкращения, след които винаги има собствено име с главна буква: например *полк., инж., р.*;
- графични съкращения, след които винаги има число: например *тел., вѣтр.*;
- графични съкращения, след които винаги има число или следват число или числително име: например *стр., ал.*;
- графични съкращения, след които има или собствено име, или число: например *ул., бл.*

Точката след графичните съкращения, които се срещат само в средата на изречението и след които следва или собствено име, или число, не означава край на изречение (и е част от съкращението). Честотата на употреба на някои от тези съкращения е голяма. Например съкращението *чл.* (член) се среща 36 001 пъти в извадка от около 300 милиона думи от Българския национален корпус, *ал.* (алинея) – 21 312 пъти, *стр.* (страница) – 12 345 пъти, *проф.* (професор) – 3680 пъти, и т.н.

Графичните съкращения на лични и бащини имена не са описани в речник, тъй като се подчиняват на просто правило – съкращават се след първата

буква или след първата буква и една или повече съгласни. Начините за съкращаване на лични и бащини имена са описани с регулярни изрази, за да се избегне неправилното поставяне на разделител на изречения в случаи като *С. Коева, Св. Коева* и др. В някои науки се използва главна буква или комбинация от главни букви за различни типове означения, например *витамин С, въгл А* и др. Ако след тях следват точка и собствено име, то тази точка е знак за край на изречение, а не за съкращение – възможните случаи също са описани с регулярни изрази.

Един от основните проблеми за определянето на граница на изречение в български текстове е (не)пряката реч: в кои случаи думите на автора и пряката реч се приемат за едно изречение. Разграничаваме следните случаи (Коева 2001):

Ако въвеждащото авторово изречение е пред пряката реч, след него се поставя двоеточие, а пряката реч започва с тире на нов ред.

Ако авторовите думи са след пряката реч, те започват с малка буква. Отделят се от нея с тире, като след пряката реч се поставя такъв препинателен знак (но не и точка), какъвто изисква смисълът на изречението. В този случай авторовата и пряката реч също се разглеждат като главно и подчинено изречение, т.е. като едно изречение. Ако пряката реч продължава, тя се отделя като ново изречение.

Когато авторовите думи се намират между частите на пряката реч, те се отделят от нея с тирета от двете страни и започват с малка буква. Ако след пряката реч, където се вмъкват думите на автора, има запетая, тя се пренася след авторовите думи. В този случай авторовата и пряката реч също се разглеждат като главно и подчинено изречение, т.е. като едно изречение.

Вместо с тире и на нов ред пряката реч може да бъде отделена и с кавички. Няма специални условия, които да налагат избора на кавички или на тире. Правописните правила при пряката реч, въведена с кавички, са аналогични на правописните правила при пряката реч, въведена с тире. Разликата е, че когато се огражда с кавички, пряката реч не се изнася на нов ред.

В обобщение, за автоматично определяне на границата на изречение се използват относително прости правила, които са формулирани като регулярни изрази и които отчитат употребата на пунктуация за край на изречение, непунктуационната употреба на точка и правилата за употреба на пряка реч.

3. Определяне на графичните думи в текста⁶

Писменият текст представлява последователност от символи, включително празните символи, – при автоматична обработка на текста трябва да е ясно кои последователности от символи съответстват на думи от даден език. Думите в писмен български текст (като думите в останалите индоевропейски езици и за разлика от някои други езици, например японски и китайски) представляват последователност от букви между празни символи. Това, разбира се, не се отнася за всички думи, защото думите освен букви могат да съдържат пунктуационни знаци в непунктуационна употреба (например тире при полуслято писане на сложни думи или точка при графични съкращения); комбинация от букви, цифри и тире (*4-и*), само цифри (*1961*) или цифри и тире или точка (*10.10.2010*). Има и много случаи, при които думите съдържат празни символи (така наречените съставни лексикални единици – *смея се*, *Стара Загора*, *Обединена българска банка*).

В произволен текст е възможно да се срещнат последователности от букви, цифри, пунктуационни знаци, специални символи, празни символи и комбинации от изброените. Просто правило идентифицира поредици от символи между два празни символа и отделя с други празни символи пунктуационните знаци в началото и края на поредиците (например запетая, двоеточие, кавички, скоби) – така се обособяват графичните думи, които могат да са или не (част от) лексикална единица (например *добре*, *алфа-лъчи*, *Стара (планина)*, **ааба*). Точката при графичните съкращения е част от самото съкращение и не се отделя. На това равнище задачата е да се определят графичните думи и посредством дефиниране на „типа“ им да се определи кои графични думи са лексикални единици от българския език (например *нов*, *?вно*, но **нов-1*, **нов-*) и кои последователности от графични думи еднозначно могат да се класифицират като съставни лексикални единици (*благодарение на*), собствени имена (*Иван Петров*), изрази за време (*10.X.*), числа, парични стойности и др. (*10%*, *<http://dcl.bas.bg>*).

Приписва се следната анотация за комбинациите от символи⁷: малки кирилски букви (и малко тире); първа главна и следващи малки кирилски букви (и малко тире); главни кирилски букви (и малко тире); главни и малки кирилски букви (и малко тире); малки латински букви (и малко тире); първа главна и следващи малки латински букви (и малко тире); главни латински букви (и малко тире); главни и малки латински букви (и малко тире); цифри; цифри, малко тире и главни и малки кирилски букви; главни и малки кирилски и латински букви и тире. Някои последователности от символи съответстват на

---

⁶ Познато е под термина *токънизация*, тук ще използваме термина *графична дума* като синоним на термина *токън*.

⁷ Изброени са само част от тях за илюстрация, например не са изброени комбинациите от главни и малки латински букви и апостроф.

лексикални единици, числа, изрази за време и т.н., а други – не. Например, последователност от една гръцка буква, тире и кирилски букви може да е приемлива българска дума, но последователност от кирилска буква, запетая и гръцки букви – не. Пунктуационните знаци и символи като @, °, &, |, %, +, =, № и др. също получават анотация, която ги определя еднозначно. С помощта на прости средства – регулярни правила, се разпознават някои изрази, които означават дати, време, мерни единици, дробни, номерация, телефонни номера, имейли, интернет адреси и др. Например следният регулярен израз маркира последователност от символи, които са имейл адреси:

[A-Za-z0-9._%+~]+@[a-z0-9.-]+\.[a-z]{2,4}

Правилна стратегия е на това равнище да се анотират собствени имена, съкращения и съставни лексикални единици, които могат да се разпознаят еднозначно винаги или при определени обстоятелства (*Светла* – прилагателно или собствено име в началото на изречение, но *Светла* – винаги собствено име в средата на изречение; *под.* – или съкращение, или съществително в края на изречение, но *под.* – винаги съкращение в средата на изречение). Това се отнася и до съставните лексикални единици, които могат да се идентифицират еднозначно винаги (*Атлантически океан*) или при определени условия (*Стара планина* в началото на изречение). Известна трудност могат да представляват различните формати за записване, които не винаги отговарят на установените правописни правила, например за дата: 08.08.2013, 08-08-2013, 8.8.13, 8/8/2013 и т.н.

При автоматично определяне на графичните думи също се използват относително прости правила, които са формулирани като регулярни изрази. Пунктуационните знаци (когато са употребени в същинската си роля) се разделят от останалите символи. Приписва се анотация, която описва поредиците от символи. Някои лексикални единици, които могат да бъдат еднозначно определени без допълнителна лингвистична информация (съкращения, собствени имена, числови изрази, интернет адреси, граматично еднозначни съставни лексикални единици) също получават анотация.

4. Определяне на части на речта⁸, основни форми и граматични характеристики

Известно е, че една дума може да се използва с различно граматично значение в различните контексти – граматичното значение е отношение, изразено в структурата на езика. При морфологичните категории граматичните

---

⁸ Терминът, който е прието да се използва за автоматично определяне на частта на речта, е тагиране, съответно за автоматично определяне на основна форма и граматични характеристики на словоформата - *лематизиране*.

значения се изразяват на морфологично равнище, а при лексикално-граматичните категории – на лексикално равнище. Българският език притежава следните морфологични и лексикално-граматични категории: число, род, лице, време, наклонение, преизказване, залог, определеност, степенуване, падеж и вид на глагола. Проявата на отделните морфологични и лексикално-граматични категории е свързана с дадени класове думи и в зависимост от това лексикалните единици са групирани в различни групи – наречени граматични класове, подкласове и типове, отразяващи парадигмите от синтетични словоформи (Коева 1998; Коева 2010). Граматичното значение може да се раздели на:

- категориално – характеризиращо основните форми (и словоформите, свързани с дадена основна форма) и показващо групирането на думите по класове – части на речта (например съществително, глагол);
- парадигматично – характеризиращо основните форми (и словоформите, свързани с дадена основна форма) и показващо групирането на думите по граматични подкласове (например мъжки, женски и среден род за съществителните имена);
- граматично – характеризиращо образуването на словоформите и показващо групирането на думите по граматични (флексивни) типове (всички думи от един и същи тип имат еднакво формообразуване).

Следователно граматичният клас се състои от три компонента: класове думи, граматични подкласове и граматични типове, и специфицира множеството от езиково специфични морфо-синтактични свойства на основната форма.

Класовете (по части на речта) обхващат думите, които имат обща парадигма, разбрана като потенциална възможност за реализация (Коева 2010). Традиционните части на речта – съществително, прилагателно, глагол, числително, местоимение, наречие, предлог, съюз, частица и междуметие, са обединени в следните класове: съществително, прилагателно, глагол, числително, лично местоимение, притежателно местоимение, местоимение, неизменяема част. Например граматичният клас съществително име обединява всички словоформи, които принадлежат на класа, и задава възможностите за граматична реализация в рамките на отделните подкласове: единствено число, нечленувано; единствено число членувано; единствено число членувано с кратък член; звателна форма; множествено число нечленувано; множествено число членувано; бройна форма.

Граматичният подклас характеризира част от лексикално-семантичните и синтактичните свойства на лексикалните единици, които обединява, при които се реализират точно определени членове на парадигмата, зададена от граматичния клас. Граматичните подкласове при съществителните се определят от лексикално-граматичната категория род на съществителните (парадигмите на граматичните подкласове съществително мъжки род, съществително женски род и съществително среден род са подмножества на общата парадиг-

ма за класа) и от следните характеристики⁹: нарицателни и собствени, конкретни и абстрактни, броими и неброими, в рамките на неброимите – само с форма за единствено или за множествено число, имена за лица (имат звателна форма) и нелица, в рамките на нелицата – мъжколични съществителни и немъжколични съществителни (имат бройна форма).

За описанието на граматичните подкласове при глаголите се използват стойностите на категориите парадигматичност, инхерентна транзитивност и вид на глагола, тъй като парадигматичността детерминира дистрибуцията на категориите лице и число; преходността – образуването на пасивно причастие; а видът – образуването на деепричастие и сегашно деятелно причастие (както и на отглаголни съществителни, които обаче не се разглеждат като част от глаголната парадигма). Всеки глагол се определя като личен, безличен (неутрализация на категориите лице и число) и третоличен (неутрализация на категорията лице) (Коева 1998). Изборът на стойност рефлектира върху следващите възможности за избор при дефиниране на глаголният подклас – личните глаголи могат да бъдат както преходни, така и непреходни, но безличните и третоличните са само непреходни с изключение на акузатива тантум. Наблюдават се и други ограничения в дистрибуцията по лице и число, които се отнасят за ограничена група от глаголи: такива, които се употребяват само в множествено число – *да насядаме*; такива, които се употребяват само в трето лице множествено число – *елементите оформят структурата*; такива, които се употребяват само в трето лице единствено число, но не са безлични – *завива ми се (свят)*. Стойностите на категорията вид са свършен вид (тук спадат първичният свършен вид – *родя*; свършен вид, образуван с префиксация от първичен свършен вид – *изродя*; свършен вид, образуван с префиксация от първичен несвършен вид – *проходя*), несвършен вид (тук спадат първичният несвършен вид – *ходя*; несвършен вид, получен от първичен свършен вид чрез суфиксация – *раждам*; несвършен вид, получен от непрефигиран несвършен вид чрез префиксация – *израждам*) и вторичен несвършен вид (несвършен вид, получен от префигиран свършен вид чрез суфиксация – *прохождам*). Така наречените двувидови глаголи – *анализирам*, се класифицират като глаголи от несвършен вид. Известно е, че преходността (респективно непреходността) не е лексикално свойство на глаголите, а резултат от определена синтактична реализация на даден аргумент – именна група, която е в прякообектна позиция. Всеки глагол се дефинира като транзитивен и нетранзитивен (аналогично, както няма двувидови глаголи в контекста, по същия начин няма и двутранзитивни глаголи). В рамките на двете големи групи са отделени класове глаголи в зависимост от лексикалните им свойства – да образуват съставна лексикална единица с „рефлексивна“ частица и местоименна „винителна“ или „дателна“ клитика (Коева 2004).

---

⁹ По-подробна класификация е представена в Буров (2004).

Подкласовете при прилагателните имена се образуват в зависимост от това дали са изменяеми, или не, а в рамките на изменяемите – дали са относителни, или качествени.

Основните подкласове при числителните имена са числителни редни и числителни бройни. Могат да се отделят и мъжколични числителни, числителни за изразяване на приблизително количество и числителни за изразяване на дробни.

Подкласовете при класа местоимение включват обобщително, неопределително, отрицателно, показателно и относително местоимение. Личното местоимение има два подкласа – лично и възвратно лично местоимение. Притежателното местоимение има два подкласа – притежателно и възвратно притежателно местоимение.

Подкласовете при неизменяемите думи включват наречие, изменяемо наречие (което се степенува), местоименно наречие, предлог, съчинителен съюз, подчинителен съюз, частица, междуметие.

Под граматичен тип (флексивен тип) се разбира съвкупността от думи с еднаква парадигма, разбираана не само като еквивалентност на редовете на парадигмата, но и като еквивалентност при звуковите и акцентните редувания. Тоест в рамките на един подклас може да има няколко граматични типа в зависимост от различните начини за образуване на словоформите. Думите *дете* и *куче*, макар че са от един подклас – съществително нарицателно среден род, принадлежат към различни граматични типове, защото формите им за множествено число се образуват по различен начин.

Всички думи в езика, които имат еднакви граматични характеристики (граматичен клас и подклас) и еднакво множество от окончания и редувания, принадлежат към един граматичен тип. В Граматичния речник на българския език (Коева 1998) лексикалните единици са представени с основна форма, граматично значение и принадлежност към граматичен тип. Граматичните типове са описани в рамките на дефинираните подкласове думи. Даден граматичен тип дефинира за всеки ред от парадигмата окончанието, звуковите и акцентните редувания и стойностите на граматичните характеристики, които характеризират словоформата. Например качествените прилагателни *хубав*, *нов*, *стар* и др. принадлежат към един граматичен тип, при който няма акцентни и звукови редувания, а окончанията, определителният член и стойностите на граматичните характеристики на словоформите са, както следва:

- мъжки род, единствено число, нечленувано
- ия мъжки род, единствено число, членувано с кратък член
- ият мъжки род, единствено число, членувано с пълен член
- а женски род, единствено число, нечленувано
- ата женски род, единствено число, членувано
- о среден род, единствено число, нечленувано
- ото женски род, единствено число, членувано
- и множествено число, нечленувано
- ите множествено число, членувано

Категориите, които характеризират словоформите при съществителното, са: число (единствено и множествено), бройна форма, звателна форма и определителен член (определено, определено с пълен член, определено с кратък член, неопределено), при прилагателното – род (мъжки, женски и среден), число (единствено и множествено), определителен член (определено, определено с пълен член, определено с кратък член, неопределено), при глагола – време (сегашно, минало свършено, минало несвършено), лице (първо, второ и трето), число (единствено и множествено), наклонение (изявително и повелително), форми (лични, сегашно деятелно причастие, минало свършено деятелно причастие, минало несвършено деятелно причастие, минало свършено страдателно причастие, деепричастие), за причастията – род (мъжки, женски и среден), число (единствено и множествено), определителен член (определено, определено с пълен член, определено с кратък член, неопределено).

Граматичните типове са представени като крайни преобразуватели, така че при компютърна обработка на всяка дума, разпозната от крайния преобразувател, може да се припише съответната основна форма, граматични характеристики на основната форма (клас и подклас) и граматични характеристики на словоформата. Граматичните типове на думите и съставните думи се разглеждат в рамките на унифициран подход. Парадигмата на съставната дума включва всички форми от парадигмата на главната дума, които се употребяват в езика. При комбинация с несъгласувани модификатори, които също се употребяват с повече от една форма, редовете от парадигмата на главната дума се умножават по редовете от парадигмите на тези модификатори.

При компютърен морфологичен анализ на текст част от думите получават повече от едно граматично значение, част – само едно, а друга част – остават неразпознати. Анотациите имат формат, съдържащ лема, граматични характеристики на лемата, граматични характеристики на словоформата (ако има словоформи). Например при автоматична анотация на 217 210 единици, от които 172 482 думи, 42 058 пунктуационни знака и 2670 цифри, 51,9% от единиците получават едно граматично значение, 46,7% – повече от едно, и 1,4% – нито едно (Коева и др. 2006). Неанотираните думи обикновено са редки думи, чужди думи или собствени имена, които не са включени в речника, но могат да бъдат и грешно изписани думи. Степента на многозначност (броят на различните граматични значения) варира при различните класове думи. Най-висока е граматичната многозначност при пунктуацията и затворените класове думи, които имат множество граматични значения за разлика от отворените класове, – например запетаята има 25 различни значения според функцията си в изречението.

Най-общо казано, анализирането на думите по части на речта и съответните стойности на граматичните категории включва въвеждането на многозначни граматични характеристики и отстраняването на граматичната многозначност. При автоматичното определяне на частта на речта е необходимо да се открият тези характеристики на думата и зависимости на непосредствения

контекст (с лингвистични правила или посредством статистически методи), които позволяват думата да се асоциира с правилната част на речта и частични граматични характеристики на словоформата.

Системата за автоматично определяне на частите на речта, която се използва в момента, е базирана на Метода на опорните вектори (Support Vector Machines) и предсказва частта на речта въз основа на множество от характеристики, които описват думата и нейния контекст. Използва се SVMTool¹⁰ (Гименес и Маркес 2004), отворен код за трениране на езикови модели и прилагането им върху текст. SVMTool се нуждае от корпус за трениране – в случая това е ръчно аотираният за част на речта и граматични характеристики корпус на българския език (Коева и др. 2006). Изборът на стратегия за трениране на модела за автоматично граматично аотиране е от особена важност: посока – от ляво на дясно, от дясно на ляво или и двете; дължината на контекста – приема се, че колкото е по-голям контекстът, толкова са по-добри резултатите; дефиницията на параметрите – n-грами на думи или граматични аотации или класове на многозначност, лексикализирани параметри като префикси, суфикси, краища на изречения, аотация към графична дума, главни букви и др. Стратегията за трениране (Коева и Генов 2011) има следните параметри: две обхождания вляво и вдясно; контекстов прозорец от пет графични думи, като аотираната дума е на втора позиция; дву- и триграми от думи или части на речта, лексикални параметри като префикси, суфикси, граница на изречение, главни букви и др. За граматичното аотиране се използва редуцирано множество от аотации (75 класа в съпоставка с 1029 уникални граматични аотации в речника), което осигурява минималната необходима информация за еднозначно съотнасяне със съответната лема. Пример за резултата след действието на системата е представен по-долу, като описанието на тага и коментарът са дадени за улеснение:

Словоформа	Аотация	Описание на аотацията	Коментар
Писмо	Ns	съществително, единствено число	
до	R	предлог	
Иван	NHs	съществително собствено, единствено число	
Иоцов	NHs	съществително собствено, единствено число	
от	R	предлог	
Враца	Ns	съществително, единствено число	непълно
.	U	пунктуация	

¹⁰ <http://www.lsi.upc.es/~nlp/SVMTool/>

То	Ps	местоимение, единствено число
е	Vs	глагол, единствено число
последното	As	прилагателно, единствено число
Ботево	As	прилагателно, единствено число
писмо	Ns	съществително, единствено число
.	U	пунктуация

След автоматичното приписване на част на речта и частични граматични характеристики на словоформата се определя основната форма на думата и се преписва подробна граматична информация от Граматичния речник. Търси се съвпадение между словоформата в текста и словоформа в Граматичния речник и се използва дефинираното съответствие между автоматично приписаните частични граматични характеристики и съответните им пълни граматични характеристики в речника. За разрешаване на многозначността се прилагат малък брой правила, част от които са представени по-долу:

Ако думата няма съответствие в речника, използва се само редуцираната анотация.

Ако думата започва с главна буква и не е в началото на изречението, тя се асоциира с лема за съществително собствено име от речника (ако такава е налична), независимо че автоматичната анотация може да е избрала друга анотация като по-вероятна.

Ако думата е разпозната като сегашно деятелно причастие, членувана форма на минало свършено деятелно причастие или членувана форма на минало страдателно причастие, приписва ѝ се част на речта прилагателно, за основна форма – нечленуваната форма за мъжки род единствено число на причастиято и съответните граматични характеристики на формата на причастиято. Ако думата е разпозната като минало несвършено деятелно причастие, приписва ѝ се част на речта глагол, съответната основна форма на глагола и характеристиките на формата на причастиято.

Пример за резултата след действието на системата за приписване на лема и разширени граматични характеристики е представен по-долу, като описанието на анотацията е дадено за улеснение:

Словоформа	Лема	Граматична анотация	Описание на анотацията
Писмо	писмо	NCNson	съществително нарицателно, среден род, единствено число, нечленувано
до	до	R	предлог
Иван	Иван	NHMsom	съществително собствено, мъжки род, единствено число, нечленувано
Иоцов	Иоцов	NHs	съществително собствено, нечленувано
от	от	R	предлог

Враца	Враца	NHso	съществително собствено, единствено число, нечленувано
.	.	U	пунктуация
То	аз	PHi3sn	лично местоимение, трето лице, единствено число, среден род
е	съм	VLINr3s	глагол, личен, несвършен вид, непреходен, сегашно време, трето лице, единствено число
последното	последен	Asnd	прилагателно, среден род, единствено число, членувано
Ботево	Ботев	Asno	прилагателно, среден род, единствено число, нечленувано
писмо	писмо	NCNson	съществително нарицателно, среден род, единствено число, нечленувано
.	.	U	пунктуация

5. Определяне на именни фрази

Българският език се характеризира с няколко особености, които представляват трудност при автоматичното определяне на синтактичната му структура: относително свободен словоред – докато мястото на прилагателните като предпоставени модификатори на съществителни, както и на наречията като предпоставени модификатори на съществителни, прилагателни или други наречия може да се приеме за фиксиран, то редът на субекта и комплементите към глагола е относително свободен – така в изречение с три члена (субект, глагол, обект) всички шест словоредни комбинации са възможни; в изречение с четири члена (субект, глагол, пряк обект, непряк обект) са възможни двадесет и четири комбинации; с пет члена – сто комбинации и т.н. На равнище конституенти (субект, предикат, комплемент, адюнкт) словоредните размествания са възможни, като, разбира се, всяка промяна от т.нар. основен словоред (субект глагол обект) носи допълнително значение за фокуса, който се поставя при предаването на съобщението. Например в изречението: *Мария търси Иван цяла сутрин* – не е ясно кой конституент е подлогът извън по-широк контекст: *Мария* или *Иван*. За разлика от други езици с относително свободен словоред (например останалите славянски езици) в български не може да се съди за синтактичните отношения между думите по падежни окончания. Отличителна черта на българския език е загубата на морфологичното изразяване на падежните отношения при съществителните, а оттам и при прилагателните, които ги модифицират. Още една особеност на българския, която затруднява автоматичното определяне на синтактичната му структура, е свободното изпускане на подлога, което в комбинация с възможността за разместване на позицията на субекта и обекта прави задачата още по-трудна. Сложността на анализа се определя и от трудностите при дефиниране

на границите на фразите основно при предложните съчетания – дали дадено предложно словосъчетание е модификатор на непосредствено предхождащия го конституент, или на някой друг.

Задачата за автоматичен анализ на именни групи може да бъде формулирана по следния начин: след като се определят с достатъчна степен на достоверност съществителните имена, тяхната основна форма и граматични характеристики, трябва да се идентифицират границите на именните словосъчетания в текста (дали дадено съществително име е опора на именно словосъчетание), конституентите, които ги съставят, и видът на синтактичните отношения между тях. За определяне на структурата на всяка именна фраза е необходим синтактичен анализ, който в много случаи не може да бъде коректен без подходящ семантичен анализ. Тъй като става въпрос за произволен текст, автоматичното решение на задачата е недостатъчно точно, независимо от избора на средства: лингвистични правила, статистически методи, машинно обучение или комбинация на подходите. По тази причина предлаганият подход за анализ на именните фрази се основава на правила, при формулирането на които са спазени следните принципи:

- Структурата на именните фрази се дефинира независимо от конкретна лингвистична теория.
- Анализират се фразово-структурни, а не депendentни отношения.
- Словосъчетания със субстантивирана употреба на други части на речта не се разглеждат.
- Словосъчетания, в които опорното съществително име е елиптично, не се разглеждат.
- Координативните именни словосъчетания не се разглеждат.
- Анализират се структури от съществително и предпоставени и/или задпоставени модификатори – думи или фрази.
- Идентифицират се границите на именното словосъчетание и се аотират именната фраза и именната опора.
- Категориалната и словоредната съчетаемост се дефинират в правила, ако са засвидетелствани (относително голям брой) примери, които ги илюстрират. Например в Българския национален корпус не се наблюдава нито един случай на удвояване на предложна фраза с притежателна клитика в рамките на словосъчетание с главна част съществително: *Чантата ѝ на Мария*.

В Българския национален корпус (над един милиард и двеста милиона думи) е идентифициран следният брой последователности от категории (с уговорката, че в някои случаи те не образуват именни словосъчетания): съществително – 26 859 749 пъти; прилагателно, съществително – 12 714 675 пъти; съществително, съществително – 9 745 197 пъти (грешката е по-голяма, защото в много случаи може да принадлежат на две различни словосъчетания); съществително, предлог, съществително – 9 148 758 пъти; съществително, предлог, прилагателно, съществително – 3 335 800 пъти; прилагателно, съществително, предлог, съществително – 2 869 101 пъти; прилагателно, прилагателно, съ-

существително – 1 909 770 пъти; съществително, прилагателно, съществително – 1 166 428 пъти (грешката е по-голяма, защото в много случаи първото съществително може да принадлежи към друго словосъчетание); прилагателно, притежателно местоимение (клитика), съществително – 293 602 пъти; притежателно местоимение, прилагателно, съществително – 158 720 пъти; прилагателно, предлог, съществително, съществително – 129 659 пъти и т.н.

Формализмът за дефиниране на лингвистични правила, който е използван, накратко може да бъде описан по следния начин (Карагъзов и др. 2012). Всяко правило се състои от елементи и може да има десен и/или ляв контекст (елементите и контекстът имат еднакъв синтаксис и семантика). Елементите могат да бъдат дума, лема, част на речта и граматични характеристики, лексикон, не-дума¹¹, не-лема, не-част на речта и не-граматични характеристики, регулярен израз, описващ частта на речта и граматичните характеристики. Между елементите може да се приложи някой от следните оператори: или (или единият, или другият елемент), въпросителна (нула или едно срещане на предходния елемент), плюс (едно или повече срещания на предходния елемент) и звезда (нула или повече срещания на предходния елемент) на Клини, група (показва групата, върху която работи оператор). Формализмът за дефиниране на правила поддържа унификация на елементите по част на речта и граматични характеристики в рамките на дадено правило, но към момента унификацията не се използва, като се предполага, че именните групи в даден текст са употребени без граматични грешки при съгласуването. Под лексикон се разбира списък от думи, принадлежащи на един и същ клас: например географски понятия, собствени имена и т.н. – при правилата за маркиране на именни групи лексикони не се използват. Формализмът поддържа каскадно прилагане на правилата чрез групиране на правила в групи с предварително зададен приоритет.

Категориите, които могат да разширяват съществително име, са дефинирани (Пенчев 1993; Бъркалова 1997) и до известна степен са подробно описани (Петрова 2009), както следва:

- в препозиция – прилагателни, словосъчетания с главна част прилагателно с определена структура; наречия, словосъчетания с главна част наречие с определена структура и класове наречия; класове съществителни и словосъчетания с тях, всички видове местоимения (без личните и рефлексивните лични местоимения) и числителни имена;
- в постпозиция – предложни групи без ограничение за структурата; наречия, словосъчетания с главна част наречие с определена структура и класове наречия; подчинени изречения.

---

¹¹ Това означава, че даден елемент може да бъде лема, част на речта и граматични характеристики, лексикон, но не и дума. По аналогичен начин се интерпретират не-лема, не-част на речта и не-граматични характеристики.

Тъй като целта ни не е да правим пълен синтактичен анализ, а да извлечем именните групи, които са най-важни за интерпретацията на съдържанието на даден текст, някои от тези разширения не представляват интерес, а именно: наречия, словосъчетания с главна част наречие с определена структура и класове наречия, подчинени изречения. Подходът е да се маркира последователност от категории, които съответстват на именно словосъчетание, без да се определя структурата на словосъчетанието. Както беше посочено, правилата не се грижат за проверката на съгласуването, както и за други прояви на граматична употреба, например членуването или словореда – правилата откриват редици от категории, които с голяма вероятност са именни групи. Например правилото¹²:

((((обобщително или отрицателно или неопределително или въпросително или показателно местоимение)? числително редно (притежателно или рефлексивно местоимение)?)? или ((притежателно или рефлексивно местоимение) числително редно)?)? или ((числително редно или прилагателно) (притежателна или рефлексивна клитика)?)? или (числително бройно? (притежателно или рефлексивно местоимение)?)? или (квантифициращо наречие? (притежателно или рефлексивно местоимение)?)?)? (прилагателно (предлог прилагателно* съществително)?) (прилагателно* съществително)? съществително (предлог (((обобщително или отрицателно или неопределително или въпросително или показателно местоимение)? числително редно (притежателно или рефлексивно местоимение)?)? или ((притежателно или рефлексивно местоимение) числително редно)?)? или ((числително редно или прилагателно) (притежателна или рефлексивна клитика)?)? или (числително бройно? (притежателно или рефлексивно местоимение)?)? или (квантифициращо наречие? (притежателно или рефлексивно местоимение)?)?)? (прилагателно (предлог прилагателно* съществително)?) (прилагателно* съществително)? съществително)?

маркира словосъчетания като: *всяка втора нова книга, никоя втора нова книга, някоя втора нова книга, коя втора нова книга, тази втора нова книга, тази моя нова книга, тази своя нова книга, втората ми нова книга, много мои нови книги, интересната ми нова книга, една своя нова книга, интересна книга, интересна нова книга, интересната за ранобудни студенти книга, нова група интересни книги, Иван Петров, втората ми нова книга за деца и т.н.*

Разбира се, правилото може да бъде още по-комплексно, но всъщност целите на изследването изискват да бъде опростено. Местоименията, най-общо

---

¹² Посоченото правило е илюстративно и показва комбинаториката, задължителността и повторемостта. Правилото, което се използва на практика, работи с регулярни изрази върху символите за части на речта и граматични характеристики и в него допустимите комбинации са изброени експлицитно.

казано, допринасят за текстовата свързаност, а числителните изразяват количество и поредност. За определянето на именните групи, които са важни за съдържанието на даден текст, всъщност трябва да се идентифицира опорното съществително и стесняващите понятия модификатори – други съществителни и прилагателни. Така правилото може да бъде сведено до:

прилагателно (предлог прилагателно* съществително)? (прилагателно* съществително)? съществително (предлог прилагателно* съществително)?

Основният проблем, който остава, е свързан с предложната група като задпоставен модификатор – с подобен анализ не може да се установи дали предложната група се отнася към съществителното, или към друга дума в изречението, например глагола. Относително сигурни критерии са следните:

- Много е вероятно предложната група да се отнася към съществителното, ако и двете са пред глагола на простото изречение, в което се намират.
- Много е вероятно предложната група да се отнася към съществителното, ако самото съществително е част от предложна група.

6. Идентифициране на именуваните същности

Терминът **именувани същности** (именувани обекти, назовани обекти, Named Entity) се използва за означаване на собствени имена и тяхната класификация като имена на лица, организации и места (като именуваните същности обикновено се означават и някои изрази за време, числа, парични стойности и др.), например *Стара планина, ул. „Ален мак“, Иван Петров, ас. Тодоров, фирма „Континентал“, „Тетраком“ ООД*. Известни са и по-подробни класификации, в рамките на повече от двеста категории (Секине и Нобата 2004) – например имената на места могат да се класифицират като имена на континенти, държави, области, градове, села, улици, площи, реки, планини и т.н.

Съществуват различни начини за идентифициране на именуваните същности (Надю и Секине 2007) – основно посредством правила и статистически методи. Възприетият в нашата разработка подход се основава на правила, комбинирани с лексикони, които съдържат списъци от именуваните същности, класифицирани в зависимост от това дали са лични имена – собствени (около 13 000 уникални лични имена, които не се срещат в речника, използван за автоматично определяне на основната форма и граматичните характеристики), или фамилни (около 7000 уникални фамилни имена, които не се срещат в Граматичния речник), географски имена (около 13 000 уникални имена, които не се срещат в Граматичния речник), имена на организации (около 3000 уникални названия, които не се срещат в Граматичния речник). Правилата задават модел, характерен за отделните видове именуваните същности: например географските имена (в зависимост от вида си) могат да бъдат предхождани от думите *град, гр., село, с.* и т.н.; имената на лица могат да бъдат предхождани от приложение за тяхната професия, например думите *инженер, инж., профе-*

сор, проф. и т.н. Обичаен подход при разпознаването на именувани същности е да се разчита на автоматично определяне на частите на речта, което идентифицира и собствените имена. Приложенията към именуваните същности (професор, инженер и т.н.) също са изброени като списъци и класифицирани в отделни лексикони. Правилото за идентифициране на именувана същност – географско название, най-общо има следната структура:

приложение от лексикон? (географско име от лексикон или съществително собствено)¹³.

Правилото за идентифициране на именувана същност – собствено име, най-общо има следната структура:

приложение от лексикон? (собствено име от лексикон или съществително собствено) (фамилно име от лексикон или съществително собствено)*

Правилото за идентифициране на именувана същност – организация, най-общо има следната структура:

(приложение от лексикон? (собствено име от лексикон или съществително собствено)+) или ((собствено име от лексикон или съществително собствено)+ приложение от лексикон?).

7. Откриване на анафорите

Анафора се нарича лингвистична единица, чиято интерпретация зависи от значението на друга лингвистична единица (антецедент). Значението на част от българските местоимения (лични в трето лице, притежателни в трето лице, рефлексивни, относителни, въпросителни, показателни) и местоименните наречия се интерпретира спрямо значението на дадена лингвистична единица (съществително, именна фраза, предложна фраза, просто изречение и др.) от непосредствения контекст: обикновено предходен ([Иван]_i подари на [Мария]_j новата [си]_i книга [тази сутрин]_k, [когато]_k разбра, че [тя]_j има рожден ден), но може да е следходен – тогава свързаните лингвистични единици се наричат катафора и постцедент (В [своето]_i легло [Иван]_i не яде шоколад). Анафорите и класовете антецеденти, които могат да се асоциират с тях, са различни. Тези, които представляват интерес за разработката, са:

- лични местоимения в трето лице и антецедент съществително или именна фраза;
- рефлексивни местоимения и антецедент съществително или именна фраза;

---

¹³ Посочените правила са илюстративни и показват комбинаториката, задължителността и повтаряемостта. Правилата, които се използват на практика, работят с регулярни изрази върху символите за части на речта и граматични характеристики и в тях допустимите комбинации са изброени експлицитно.

- относителното местоимение *който* и антецедент съществително или именна фраза;

- относителните местоименни наречия *когато* и *където* и антецедент съществително или именна фраза.

Мотивите за това са следните:

- антецедентите се идентифицират относително лесно и с висока коректност на резултата;

- анафорите са конституенти в изречението, които, най-общо казано, се съотнасят със субекта и комплементите.

Подходите за автоматично определяне на анафоричните връзки (Митков 1997) се базират на (комбинация от) различни фактори, които се използват, за да се отсеят възможните кандидати, например съгласуване по род, число и лице (за местоименията), одушевеност, включително човек, позиционна близост, структурни отношения като конституентно командване, селективни ограничения, семантична съвместимост и др.

Формулирани са различни ограничения за редуциране на кандидатите за антецедент, свързвани с конституентното командване (Чомски 1981):

Именна фраза не може да има същата интерпретация с друга именна фраза (или местоимение), с която е в отношение на конституентно командване (Мария_i му_j разказа всичко за Иван_k).

Антецедентът трябва да командва конституентно рефлексивното местоимение (Мария_i обикновено не разпространява слухове за себе си_i).

Местоимение не може да има същата интерпретация с именна фраза, с която е в отношение на конституентно командване (Иван_i му_j разказа всичко за него_k).

Конституентно командване между възлите на синтактично дърво се дефинира по следния начин:

А конституентно командва Б, ако едновременно са изпълнени:

(а) *А не доминира над Б;*

(б) *Б не доминира над А;*

(в) *Първият разклонен възел, който доминира над А, доминира и над Б.*

Теорията на свързването (Чомски 1981) определя структурните зависимости при свързана интерпретация на именни групи и местоимения по следния начин:

А свързва Б, ако:

(а) *А конституентно командва Б;*

(б) *А и Б са коиндексирани (значението им се интерпретира по един и същи начин).*

Или, с други думи, анафоричното свързване на значения се определя от отношението на конституентно командване между коиндексирани елементи. Дефинират се следните принципи:

Принцип А:

Анафората (рефлексивно местоимение) трябва да бъде свързана в своята минимална област за свързване.

Принцип Б:

Местоименията (личните местоимения) трябва да бъдат свободни в своята минимална област за свързване.

Принцип В:

Референциалните изрази (имената) трябва да бъдат свободни навсякъде.

Минималната област се дефинира като областта в изречението, която съдържа анафората, antecedента и субект. Минималната област е или именна фраза, или просто изречение.

За примери като Майката_i на Мария погледна към себе си_i в огледалото, в които изискването за конституентно командване не е спазено, а има анафорична интерпретация на рефлексивното местоимение, се налага дефиниране на така нареченото М-командване (на максимална проекция) (Чомски 1986):

М-командване (на максимална проекция):

(а) *А не доминира над Б;*

(б) *Б не доминира над А;*

(в) *Първата максимална проекция, която доминира над А, доминира и над Б.*

За да се определят отношения на конституентно командване, е необходимо: (а) пълен синтактичен анализ; (б) придържане към определен синтактичен формализъм, в рамките на който пълният синтактичен анализ да е коректен (някои теории въвеждат например функционални възли, които се асоциират с нелексикални и несинтактични категории). Тъй като пълният синтактичен анализ изисква сериозни ресурси, се предпочита подход, при който областта се дефинира достатъчно точно, за да се открие еднозначна интерпретация, без да е задължително минималната област на свързване.

С уговорката, че катафоричната свързаност не се разглежда, приемаме за минимална област, в която се търси antecedент, простото изречение (в рамките на сложното) и преформулираме принципите в следните правила:

(1) *Antecedentът на рефлексивно местоимение е максимална именна опора в същото просто изречение, с която анафората се съгласува по род и число (Мария_i не разпространява обикновено слухове за себе си_i).*

(2) *Лично (и относително) местоимение не може да има antecedент – максимална именна опора, в същото просто изречение (Иван_i му_j разказа всичко за него_k).*

(3) *Лично местоимение може да има същата интерпретация с предходна немаксимална именна опора, с която е в същото просто изречение и се съгласува по род и число (Приятелите_i на Иван_j ще го_{j/k} изненадат).*

Максимална опора наричаме или съществително без модификатори, или опорното съществително на завършена именна фраза, която може да има модификатори други именни фрази.

Един от алгоритмите, който не се базира на комплексен синтактичен и семантичен анализ, използва множество от експлицитни характеристики за

идентифициране на антецедента (Митков 1998). Изследват се именни групи в най-много две предходни изречения. Кандидатите се редуцират в зависимост от това дали имат същите съгласувателни характеристики по род и число като анафората. Потенциалните кандидати се оценяват на базата на следните характеристики: първа именна група в изречението, повтаряемост на именната група в изследваната област, определеност на именната група, именната група да не е част от предложна група, разстояние между антецедента и анафората, най-близка именна група, именната група е собствено име, антецедентът и анафората имат същите синтактични функции.

Алгоритъм (Лозанова и др. 2013), който цели свързване на анафората в български текстове, формулира следните зависимости:

Антецедентът на лично или притежателно местоимение е най-близкото съществително (опора на именна фраза) в даден прозорец отляво на анафората, което удовлетворява съгласувателните свойства на анафората.

Антецедентът на относително местоимение е най-близкото съществително (опора на именна фраза) в предходното просто изречение, което удовлетворява съгласувателните свойства на анафората.

В рамките на всяко просто изречение се определят кандидатите за анафорична свързаност и се елиминират или установяват сигурни или потенциални връзки по горните правила.

За нуждите на изследването предлагаме следните правила:

За местоимения с неразрешена интерпретация се търси подходящ антецедент в предходното просто изречение, независимо дали е в същото сложно изречение, или в предходно (областта на разрешаване е само едно предходно просто изречение).

Местоимение (лично в трето лице) има същата интерпретация с единствена именна опора в предходното просто изречение, с която се съгласува по род и число (Иван_i каза на Мария_j, че тя_j трябва да замине, Родителите_i или дават отново [храна на детето_j]_k, или го_j лишават от нея_k).

Местоимение (относително) има същата интерпретация с последната именна опора от предходното просто изречение, с която се съгласува по род и число.

Имплицитните местоимения не се експлицират и техният антецедент не се търси.

Местоимение (лично в трето лице) може да има същата интерпретация с повече от една именна опора от предходното просто изречение, с която се съгласува по род и число. Тогава се предпочита антецедент, който е собствено или членувано име.

Ако анафората не се разреши – за лично местоимение в именителен падеж се избира антецедент преди глагола на предходното изречение, за лично местоимение във винителен падеж – след глагола на предходното изречение, за лично местоимение в дателен падеж – след глагола на предходното изречение и след предлог.

8. Идентифициране на лексикални вериги

Лексикална верига наричае последователност от отделни думи (обикновено съществителни) или фрази (обикновено именни словосъчетания), които са семантично свързани. Тъй като тази дефиниция е твърде обща, можем да я разглеждаме в по-тесен и по-широк смисъл. В тесен смисъл под лексикална верига разбираме последователност от близки синоними (форми на думи и словосъчетания с тях) или парафрази, употребени на различно (по-близко или по-далечно) разстояние в текста. Например: *автор, авторът, писател, белетрист; романът на Вазов, Вазовия роман*. В широк смисъл лексикалната верига обединява думи (или словосъчетания с тях), които са свързани със семантична или деривационна релация. Например: *автор, авторът, писател, белетрист, Йордан Йовков, пиша*. Халидей и Хасан (1976) дефинират пет основни типа на свързаност: дума, употребена с идентична референция; дума, употребена с различна референция (*тази ябълка – ябълки*); хипероним – хипоним (*ябълка – плод*); систематично класифицирани семантични отношения – антоними, мероними, наредени множества, ненаредени множества (*хубав – грозен, пръст – ръка, едно – две, червен – зелен*); несистематично класифицирани семантични отношения – колокации (*градина – копая*). Лексикалните вериги са надежден индикатор за определяне на части от текста, които са тематично свързани, както и за определяне на темата на текста и ключовите думи, които го характеризират. Известни са алгоритми за идентифициране на лексикални вериги, които използват уърднет¹⁴ (Хърст и Сентонж 1997). Свързаността между съществителни се дефинира посредством разстоянието между техните срещания и вида на пътя, който ги свързва в уърднет: много силна е свързаността между дума и нейното повторение; силна – между две думи, свързани с релация в уърднет; средно силна – когато пътят между двете думи е повече от една релация (избират се само пътища, които удовлетворяват дадени изисквания). Максималното допустимо разстояние между думите в дадена лексикална верига зависи от силата на връзката между тях: за много силна връзка няма ограничения, за силна – ограничението е прозорец от седем изречения, за средно силна връзка – ограничението е прозорец от три изречения. За да се включи кандидат в дадена лексикална верига, се предпочитат много силните връзки, после силните и така нататък, така че алгоритъмът осигурява и отстраняване на многозначност: думата се включва с подходящото си значение, а значенията на останалите думи във веригата се променят, ако е необходимо, така че всяка дума във веригата, свързана с последната включена дума, да е с най-подходящото значение. Включват се всички възможни връзки, съответно разклонения, и

---

¹⁴ Лексикално-семантична мрежа, в която думите са организирани в синонимни множества, свързани с различни семантични отношения.

се дефинира най-добрата интерпретация. Най-често използваните релации от уърднет за идентифициране на лексикални вериги са: синонимия, хиперонимия, хипонимия, меронимия, холонимия, антонимия, холоними – сестри. Тъй като уърднет е граф, задачата за идентифициране на лексикалните вериги се свежда до: (а) дефиниране на пътища в графа; (б) отстраняване на многозначност. Уърднет не кодира всички семантични връзки между думите, по тази причина се използват дефинициите в уърднет, за да се идентифицират допълнително релации като агент, тема, притежание, локация, начин, инструмент, например *метеоролог* ('предсказвам времето') и *време* (Молдован и Бланко 2012). По този начин се включват семантични релации между синонимно множество и други синонимни множества, за които се реферира в дефиницията. На лексикалните веригите може да се приписва тегло спрямо различни характеристики, например дължина на веригата, честота на употреба на думите във веригата, йерархия между семантичните релации, свойства на семантичните релации (например транзитивност), композиция на семантичните релации и др.

9. Заключение

Всеки от представените подходи за разграничаване и характеризиране на езикови единици може да бъде разгледан по-подробно от гледна точка на разработването му към момента. От друга страна, всеки от тях подлежи на бъдещо усъвършенстване, което от своя страна ще доведе до въвеждането на разнообразна и богата лингвистична анотация, която да съдържа информация не само за граматичното и лексикалното значение на думите и фразите и за синтактичните и семантичните връзки между тях, но и да експлицира мрежа от разнообразни семантични връзки, които в текстовете нямат явна реализация. Така всеки документ може да се асоциира с абстрактно онтологично представяне на лингвистичната анотация, която е асоциирана с лексикалните и синтактичните единици в него, което ще дава възможност за извличането на разнообразни връзки и изводи.

Литература

- Буров 2004: Буров, Ст. *Познанието в езика на българите. Граматично изследване на концептуалната категоризация на предметността*. Велико Търново: „Фабер“.
- Бъркалова 1997: Бъркалова, П. *Българският синтаксис познат и непознат*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Гименес и Маркес 2004: Giménez, Jesús and Lluís Màrquez. SVMTool: A general POS tagger generator based on Support Vector Machines. – In: *Proceedings of 4th LREC*, pp. 43–46.

- Графенстет и Тапанайнен 1994:** Gregory Grefenstette and Pasi Tapanainen. What is a word, what is a sentence? Problems of tokenization. – In: *Proceedings of the 3rd Conference on Computational Lexicography and Text Research*. Budapest, Hungary, pp. 79–87.
- Карагъзов и др. 2012:** Karagiozov, D., A. Belogay, D. Cristea, S. Koeva, M. Ogradniczuk, P. Raxis, E. Stoyanov and C. Vertan. I–Librarian – Free Online Library For European Citizens. – In: *INFOtheca – Journal of Librarianship and Informatics*, 2012, May, vol. 13, № 1. Belgrade: BS Print, pp. 27–43.
- Коева 1998:** Коева Св. Граматичен речник на българския език. Описание на концепцията за организацията на лингвистичните данни. – *Български език*, 1998, № 6, с. 49–58.
- Коева 2001:** Коева Св. *Кратка практическа граматика на българския език*. София: Издателска къща „Труд“.
- Коева 2004:** Коева Св. Семантично и синтактично описание на българските диалекти. – В: *Българско езикознание*. Т. 4. София: Издателство на БАН, с. 182–231.
- Коева 2006:** Koeva Sv. Inflection Morphology of Bulgarian Multiword Expressions. – In: *Computer Applications in Slavic Studies*, Sofia: Boyan Penev Publishing Center, pp. 201–216.
- Коева 2010:** Коева. Св. *Българският ФреймНет 2010*. София: Институт за български език.
- Коева и Генов 2011:** Koeva, S. and A. Genov. Bulgarian Language Processing Chain. – In: *Proceeding of the Workshop Integration of Multilingual Resources and Tools in Web Applications*. Hamburg, pp. 29–32.
- Коева и др. 2006:** Koeva, Sv., Sv. Leseva, M. Todorova. Bulgarian Sense Tagged Corpus. – In: *Proceedings of the 5th SALT MIL Conference on Minority Languages: Strategies for Developing Machine Translation for Minority Languages*. Genoa, pp. 79–87.
- Лозанова и др. 2013:** Lozanova, S., I. Stoyanova, S. Leseva, S. Koeva and B. Savtchev. Text Modification for Bulgarian Sign Language Users. – In: *Proceedings of the Second Workshop on Predicting and Improving Text Readability for Target Reader Populations*. Sofia, Bulgaria, pp. 39–48.
- Манинг, Рагаван и Шютце 2008:** Manning, C. D., P. Raghavan and H. Schütze. *Introduction to Information Retrieval*. Cambridge University Press.
- Микеев 2002:** Mikheev, Andrei. Periods, Capitalized Words, etc. – *Computational Linguistics*, 2002, 28(3), pp. 289–318.
- Митков 1997:** Mitkov, R. Factors in Anaphora Resolution: They Are not the Only Things that Matter. A Case Study Based on Two Different Approaches. – In: *Proceedings of the ACL '07/EACL '97 Workshop on Operational Factors in Practical, Robust Anaphora Resolution*. Madrid, Spain, pp. 14–21.
- Митков 1998:** Mitkov, R. Robust Pronoun Resolution with Limited Knowledge. – In: *17th International Conference on Computational Linguistics (COLING'98/ACL'98)*. Montreal, Canada, pp. 969–875.
- Молдован и Бланко 2012:** Moldovan, D. and E. Blanco. Polaris: Lymba's Semantic parser. In: Chair, N. C. C.; Choukri, K.; Declerck, T.; Dogan, M. U.; Maegaard, B.; Mariani, J.; Odijk, J.; and Piperidis, S., (eds.), *Proceedings of the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'12)*. Istanbul, Turkey: European Language Resources Association (ELRA), pp. 66–72.

- Надю и Секине 2007:** Nadeau, David and Satoshi Sekine. A survey of named entity recognition and classification. – *Linguisticae Investigationes*, 2007, 30(1), pp. 3–26.
- Пенчев 1993:** Пенчев, Й. *Българския синтаксис – управление и свързване*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство.
- Петрова 2009:** Петрова, И. *Синтактичен анализ на простото съобщително изречение в българския език* (дисертация).
- Секине и Нобата 2004:** Sekine, Satoshi, C. Nobata. Definition, Dictionaries and Tagger for Extended Named Entity Hierarchy. – In: *Proc. Conference on Language Resources and Evaluation*.
- Халидей и Хасан 1976:** Halliday, M. and R. Hasan. *Cohesion in English*. London: Longman Group.
- Хърст и Сентонж 1997:** Hirst, G. and D. St-Onge. Lexical Chains as Representations of Context for the Detection and Correction of Malapropisms. – In: C. Fellbaum, editor. *WordNet: An electronic lexical database and some of its applications*. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 305–332.
- Чомски 1981:** Chomsky, N. *Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures*. Dordrecht: Foris.
- Чомски 1986:** Chomsky, N. *Barriers*. Cambridge, MA: MIT Press.

Проф. д-р Светлана Коева
Секция по компютърна лингвистика
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
svetla@dcl.bas.bg

Prof. Svetla Koeva, PhD
Department of Computational Linguistics
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Schipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
svetla@dcl.bas.bg

БИБЛЕЙСКИТЕ ТЕКСТОВЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ – НАЧИН НА УПОТРЕБА

Елка Мирчева

Резюме. Студията е посветена на един неизследван досега аспект от проблематиката, свързана с дамаскинската книжнина – мястото на библейските текстове. В проучването се анализират откъси от библейски текстове от едно оригинално слово на Дамаскин Студит (Повест за чудесата на свети архангели Михаил и Гавриил) и един не-Дамаскинов текст (Мъчение на св. 40 мъченици от Севастия). Авторката установява, че присъствието на библейските текстове в двете слова е напълно различно. Съпоставката на библейските откъси в словото за св. Архангели показва близост с първите новобългарски издания на Светото писание и особено с превода на съответните текстове в Славейковата Библия, което води до извода, че това по всяка вероятност са първите опити за новобългарски превод на Библията. Библейските текстове в мъчението на 40-те мъченици се отличава със стилово принизяване и загуба на сакралността на текста.

Abstract. The study deals with one yet unexplored aspect of the damaskin literature – the place and role of bible quotes. The author proposes an analysis of the bible quotes found in an original sermon by Damaskinos Stouditis (*The Miracles of the Holy Archangels Michael and Gabriel*) and in one text by another writer (*The Martyrdom of Sts Forty Martyrs of Sebasteia*). The author finds out that the bible quotes in the two sermons function in two entirely different ways. The juxtaposition of the bible passages in the sermon on the Holy Archangels reveals their closeness to the first Modern Bulgarian editions of the Holy Scripture, and to the translation of the respective quotes in Slaveykov's Bible in particular. The observations made by the author lead her to conclude that in all likelihood these quotes represent first attempts in translating the Bible to Modern Bulgarian. The bible quotes in *The Martyrdom of Sts Forty Martyrs* show vulgarisation and profanation of the original text.

Keywords: Bible, Textology, Damaskinos Stouditis.

От времето на тяхното откриване за съвременната наука българските дамаскини неизменно предизвикват интереса на поколения изследователи.

Без съмнение първоначално той е свързан с говоримия език, на който са написани новобългарските дамаскини (Григорович 1877; Ламански 1869). Сравнително скоро след това става известно съществуването и на друг тип дамаскини – архаичните дамаскини, написани на традиционния книжовен български език от XVI–XVII в., а основополагащите трудове на Д. Петканова-Тотева (Петканова-Тотева 1965) и Е. Дьомина (Дьомина 1968, 1971, 1985), както и десетки публикации на наши и чуждестранни учени, разкриха много от характерните черти на сложното и многопосочно съдържание на понятието „български дамаскини“ – състав, езикови особености, дейност на отделни книжовници, белязали с творческите си усилия периода на пред-Възраждането.

Настоящото изследване има за цел да постави един неразработван досега въпрос, свързан с българската дамаскинска книжнина – мястото на библиейските текстове и тяхното използване в текста.

Сборникът „Съкровище“ на Дамаскин Студит, публикуван за първи път във Венеция през 1558 г., е преведен сравнително наскоро след това в България. Първият превод е направен от Григорий Пелагонийски (Прилепски). Следва втори, независим превод, направен от български книжовници в района на Средногорието. И двата превода са осъществени на традиционния български книжовен език от XVI в. На основата на архаичния средногорски превод през XVII в., отново в Средногорието, се появяват първите новобългарски дамаскини. Именно тях имат предвид поколения изследователи, когато говорят за български дамаскини. С тях е свързан феноменът „новобългарски книжовен език на народна основа от XVII в.“. Единствено първият, т.нар. „македонски“ превод на Григорий Пелагонийски, следва състава на сборника на Дамаскин Студит. Още в архаичните дамаскини сборници започва проникването на не-Дамаскинови текстове. Техният брой нараства лавинообразно в новобългарските дамаскини¹.

Преди време посветих на новобългарските дамаскини монографичното изследване „Не-Дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век“ (Мирчева 2001). В него за първи път поставих на разглеждане въпроса за многобройните текстове, които попълват състава на новобългарските дамаскини, но не са част от знаменития сборник „Съкровище“ на гръцкия книжовник Дамаскин Студит. Сред не-Дамаскиновите слова попадат различни по характера си текстове – многобройни преработки и адаптации² на добре познати от средновековната българска преводна и оригинална книжнина тек-

---

¹ Историята на различните преводи на сборника „Съкровище“ на Дамаскин Студит виж при Дьомина 1968, Мирчева 2001.

² За съдържанието на термините „превод“, „преработка“, „адаптация“ и „компиляция“, използвани по отношение на дамаскинската книжнина, виж Мирчева 2001.

стове³, както и компилативни по характера си съчинения, създадени от български дамаскинали през XVII в.⁴

Макар и изравнени по езиковите си особености, оригиналните съчинения на Дамаскин Студит и не-Дамаскиновите текстове в новобългарските дамаскини от XVII в. на практика са резултат от различни по тип процеси.

Придържайки се към идеята за принципно различните струи, вливащи се в новобългарските дамаскини (преработките и адаптациите на новобългарски книжовен език на народна основа от XVII в. на авторските текстове от „Съкровище“ на Дамаскин Студит и не-Дамаскиновите текстове, включени или създадени от дамаскинарите, които използват образци на старобългарската книжнина), избрах да разгледам библейски текстови откъслечи от едно оригинално слово на Дамаскин Студит (Повест за чудесата на св. арх. Михаил и Гавриил) и един не-Дамаскинов текст (Мъчението на св. 40 мъченици от Севастия) в различни типове дамаскински сборници, създадени в широките хронологични граници XVI–XVIII в.

Изворов материал

Слово за арх. Михаил и Гавриил

Авторско произведение на Дамаскин Студит. Текстът на словото за арх. Михаил и Гавриил е широко разпространен. Присъства в архаичните дамаскини от т.нар. „македонски тип“, дело на Григорий Пелагонийски (в настоящото изследване използвам Кърнинския дамаскин⁵) (Илиевски 1972), в архаичните средногорски дамаскини (използвам Рилския дамаскин⁶) (Спространов 1900), както и в новобългарски дамаскински сборници – I, II, IV новобългарски тип, както и в дамаскините от смесен тип (Дьомина 1968: 125). Като представител за новобългарския превод на словото използвам Копривщенския дамаскин (Милетич 1908) – представител на новобългарските дамаскини от I тип.

---

³ В цитираната монография подробно са разгледани Похвално слово за пророк Илия от Климент Охридски и Житие на св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий Търновски (Мирчева 2001).

⁴ В цитираната монография подробно са разгледани Слово за Рождество Богородично (компиляция от проложни четения, фрагменти от житийни текстове и поучение за Рождество Богородично от Климент Охридски) и Слово за св. безсребренници Козма и Дамян (компиляция от проложни четения, фрагменти от житийни текстове и похвално слово за св. Козма и Дамян от Климент Охридски) (Мирчева 2001).

⁵ www.pelister.org/manuscript/pdf/IMJM1.pdf

⁶ Ръкописна сбирка на Рилския манастир, № 4(10)78. Използвам случая да изкажа най-сърдечна благодарност на колегите от Катедрата по кирилометодиевистика към Факултет славянски филологии на СУ „Св. Климент Охридски“, които любезно ми предоставиха дигитално копие на изследвания текст.

Житието за 40-те мъченици от Севастия е преведено в зората на Кирило-Методиевата епоха и се среща в многобройни сборници. Познато е в различни преводи и редакции⁷. Преводите и взаимните им връзки остават извън целите на това проучване. По тази причина ще отбележа единствено знакови ръкописи, които маркират различни етапи от битуването на византийския текст в старобългарската книжнина: 1. Древен Кирило-Методиевски превод с представител Германовия сборник от 1358/1359 г. (Мирчева 2006); 2. Преславски превод (Иванова-Мирчева 1969) или контаминация от по-стар и по-нов превод от старобългарския период (Keipert 1980, 1999) с представител Супрасълския сборник; 3. Търновски превод от XIV в. (Мирчева 2010–2011) с представител БАН 85.

Дамаскин Студит не включва в своя сборник „Съкровище“ слово за празника на 40-те севастийски мъченици. Ориентирайки състава на новобългарските дамаскински сборници по реда на празниците от църковния календар, дамаскинарите се обръщат към текстове и за този празник. Така познатото от най-стари времена в нашата книжнина слово попада като не-Дамаскиново в новобългарските дамаскини. В първи том на монографичното си изследване Е. Дьомина посочва, че текстът се среща в два ръкописа от I новобългарски тип (НБКМ 721 и НБКМ 1073 – и двата от XVIII в.) Авторката отбелязва присъствието на слово за празника и в един дамаскински ръкопис от смесен тип (между и I и II новобългарски тип) – НБКМ 1066 – отново от XVIII в. Ръкописът заема според Дьомина особено място в тази, и без това малобройна, група от ръкописи. Изследователката смята, че там се среща доста свободен превод на словата на Дамаскин Студит за Богоявление, Сретение, за изгонването на Адам, за блудния син (Дьомина 1968: 59), като добавя, че дамаскин НБКМ 1066 има компилативен⁸ характер. Неговият създател е използвал различни източници, в това число и църковнославянски – словото за прекрасния Йосиф (Дьомина 1968: 59).

Ръкопис НБКМ 1066 по мое мнение заслужава специално изследване, но тъй като такова не е направено, ще отбележа една съществена особеност, която се отнася конкретно до словото за 40-те мъченици в този ръкопис и която не е отбелязвана досега: в новобългарската книжнина текстът присъства в

---

⁷ Обобщение на досегашните изследвания и въвеждане в научно обращение на търновския превод на текста виж при Мирчева 2010–2011.

⁸ Изразяването на отношение към използваната от Е. Дьомина терминология е далеч от целта на тази разработка. Ще отбележа единствено, че на практика всеки от съставителите на дамаскински сборници е компилатор, който прави програма за всеки ръкопис и избира включените в него текстове. От много по-голямо значение за развитието на жанра и отговорни за спецификата на дамаскинските сборници обаче са онези книжовници, които се изявяват и като творчески личности, които преработват или адаптират избрани от тях старинни текстове, или създават нови компилативни произведения.

две **различни преработки**, възникнали независимо една от друга. Първият тип е представен в НБКМ 1073. Мога да посоча още НБКМ 1078, НБКМ 1067. Вторият тип е представен от НБКМ 1066. Засага това е единственият ръкопис, който ми е известен, с текст от този тип преработка. Откриването на две независими новобългарски преработки в новобългарските дамаскини от XVII и XVIII в. добавя нови интересни факти към представата за книжовната дейност на българските дамаскинари през XVIII в.⁹

Насочваме се към библейските цитати в „Слово за св. арх. Михаил и Гавриил“ и в житието на 40-те мъченици.

Библейските текстове

Слово за арх. Михаил и Гавриил

Присъствието на библейските текстове в словата на Дамаскин Студит от сборника „Съкровище“ е подчинено на неговия авторски замисъл, на потребностите на читателите, на новия поглед към византийското патристично наследство. Конкретно в словото за арх. Михаил и Гавриил са намерили място голям брой различни по произход текстови отрязъци, оформени във впечатляващо количество чудеса. Новите изисквания към проповедта, както и новият литературен вкус на четящата и слушащата публика са причина използваните източници да претърпят съществени промени – те са сериозно съкратени, преразказани и подчинени на идеята на автора. Като пример мога да посоча известното чудо на св. арх. Михаил в Хоня, което е преведено в най-ранна старобългарска епоха (вероятно в книжовно средище, свързано с Преслав) (Мирчева 2006, Атанасова, Иванова 2012). Разказът за един природен феномен в Хоня (известна в древността като Коласия) и разцепената на две скала от арх. Михаил, в която потъват две реки, се радва на голяма популярност в средновековната книжнина, в това число и в българската, но в българските дамаскини чудото в Хоня се появява в новия, силно съкратен и редактиран вид, който му придава преработката на Дамаскин Студит.

В подобен променен вид в Дамаскиновото слово за арх. Михаил се явяват не само известни житийни текстове, но и библейските книги. Голяма част от чудесата в текста са добре известни епизоди от Стария Завет, но Дамаскин Студит не цитира, а доста свободно преразказва – в обемното произведение нов живот получават откъси от Числа, Второзаконие, Исус Навин, Паралипоменон и т.н. Ето кратък откъс от начина, по който новогръцкият книжовник предава текста на част от Първа книга Мойсеева (Битие). Сравнението е направено по Кърнинския (архаичен македонски тип) и Копривщенския дамас-

---

⁹ Текстологичните и езиковите особености на тези два новобългарски варианта на житието на 40-те мъченици, както и мястото на ръкопис НБКМ 1066 сред останалите новобългарски дамаскини ще бъдат предмет на други проучвания.

кин (I нвб. тип). Този епизод липсва в Рилския дамаскин (архаичен средногорски тип).

Кърнински дамаскин, л. 227а	Копривщенски дамаскин, с. 34
(по Битие глава 16 и глава 17) авраамъ ѿнѣ иже слышѣ, имѣ женѣ сарра именемъ еѣ. прочее бѣ безчѣна и неплона. изреци авраамъ ꙗко не створиѣ чедѣ, леже съ единой рабыни, иже имѣше, агара имѣнемъ и роди агара исмаила авраамъ же ѿтолѣ любѣаше мнѣже агара. и видѣ сарра и завидѣ еи и възложи авраама въз словеса и изгна агара съ исмаиломъ. възъ^те бѣ агара исмаила и повѣже	авраамъ ѿнѣ^зы гостюлюбныи, дете го чюемъ на писаніе, и имаше женѣ, сарра името еи бѣ, и бѣше безплоднаа и не раждаше. и глѣда авраамъ като не има дѣца а тои имаше робинѣа, агаро името еи бѣше, и лежа съ^с нѣю и роди агара измаила. и ѿтогазы авраамъ любѣше агарѣ. и сарра, като глѣдаше това завидѣ еи и прѣтворы авраама съ^с дѣми. и изгна агарѣ съ^с измаила. и пое си агаро сына си измаила и повѣже

В предговора на словото за арх. Михаил и Гавриил са използвани и други библейски текстове. Да разгледаме как са вплетени в изложението два известни евангелски сюжета – две кратки притчи от Евангелието от Лука. Извънредно високият престиж на евангелския текст води със себе си различен подход, предприет от новогръцкия автор – притчите следват стриктно евангелския разказ. Архаичният дамаскинский превод предава каноничния евангелски текст. За сравнение привеждам съответния пасаж от църковнославянска печатна Библия от 1762 г.¹⁰, а като представители на дамаскинските варианти – архаичния Рилския дамаскин и новобългарския Копривщенски дамаскин.

Лука 15.8–9 Библия, 1762 г.	Рилски дамаскин РМ 4(10)78 от края на XVI в., л. 325а – 325б	Копривщенски дамаскин, с. 32
каа жена имѣши десѣтъ драхмъ, аще погѣбитъ драхмъ единъ, не вжигаетъ ли свѣтилиника, и помететъ храминъ, и ищетъ прилежно, дондеже въбращетъ. и въбрѣвши созываетъ другѣи и сосѣды, глаючи, радуйте се со мною, ꙗко въбрѣтохъ драхмъ погибшю	каа жена имѣши десѣтъ драхмъ, и аще погѣбитъ драхмъ единъ, не съжежетъ ли свѣтилники. и помететъ храминъ и ищетъ прилежно дондеже обрѣтъ. и обрѣвши^аи съзываетъ другѣи и съсѣды глаючи рачите ми се ꙗко обрѣтохъ драхмъ мою погы	нѣкоа жена имаше десѣтъ драхмы. и кога загѣбы единъ драхмъ, не запада ли свѣщъ и помете кѣщѣта си и ище да ю наидѣ. и кога ю наидѣ, тогази раскаже на съсѣдете си, и каже ѿ и раѣва се какъ си наидѣ драхмъ загѣвена

¹⁰ <http://old.stsl.ru/manuscripts/staropechatnye-knigi/0>

Лука 15.3–6 Библия, 1762 г.	Рилски дамаскин, РМ 4(10)78 от края на XVI в., л. 325а	Копривщенски дамаскин, с. 32
кии члѣвѣкъ ѿ васѣ имы сто овѣцѣ, и погѣбѣль едина ѿ нихѣ, не вѣстави ли дѣвѣтидѣсѣти и дѣвѣти вѣ пѣстыни, и идѣтъ вѣ слѣдѣз погѣбѣша, дондѣже вѣрѣщѣтъ ю, и вѣрѣте вѣззлагѣтъ на рамѣ свои радѣсѣа, и пришѣдѣз вѣ домѣ, созывѣтъ дѣрѣги и сосѣды, гла имѣ. радѣните са со мною, ѣко вѣрѣтохѣ овѣцѣ мою погѣбѣшю	кто ѣ ѿ вѣ имѣен, р. вѣвѣ- ць. и погѣбѣль едина ѿ ны не остана ли сѣ. на горѣ, и идѣтѣтъ вѣзслѣ погѣбѣшю дондѣже вѣрѣщѣтъ ю и вѣрѣтъ ѣ вѣззлагѣтъ на рамѣ свое рѣчи се и пришѣ вѣ домѣ своихъ гла кѣ немѣ, сѣрѣчитѣ ми се ѣко вѣрѣто овѣцѣ мою погѣбѣшю	кои е члѣкъ ѿ вѣ, дѣто има р. вѣвѣце и зѣгѣбѣ едина ѿ тѣхъ и нѣли е оставилѣ чѣ на горѣта и отидѣ слѣ зѣгѣбѣната и наидѣ ю и зѣ ю и зѣгѣди на рамото си и рѣчѣа се. и кога си поидѣ дома си а тои казѣва на сѣсѣди и на дѣрѣжинѣта си, какѣ е наишлѣ овѣцѣ си, чтото вѣше зѣгѣбѣна

Очевиден е различният начин, по който евангелският текст присъства в новобългарската адаптация на словото на Дамаскин Студит. Това не е цитат в неговия познат от векове в славянската книжнина вид и език. Векове след Кирило-Методиевия превод на Евангелието в новобългарските дамаскини две от притчите, с които проповядва Исус Христос, „проговарят“ отново на разбираем за паството говорим български език.

Досега тези фрагменти от библейски текстове (старозаветни и новозаветни) в новобългарските дамаскини не са предизвиквали внимание. Като се има предвид, че разглежданото Дамаскиново слово в новобългарския си вариант присъства в най-първите новобългарски дамаскини от XVII в., може да се каже, че на практика това са първите опити за новобългарски превод на Библията, които предхождат с почти два века първите новобългарски печатни преводи на Евангелието – Сапуновата библия от 1828 г. (Сапунов 1828), превода на Новия Завет на Неофит Рилски от 1840 г. (Неофит Рилски 1830) и Славейковата Библия от 1871 г. (Славейков 1871).

Слово за 40-те мъченици от Севастия

Най-древният ръкопис, съхранил текста на житието и мъчението на 40-те севастийски мъченици, е Супрасълският сборник, но в него словото не е в най-архаичния си вид, а представлява втори старобългарски, преславски превод или контаминация от два превода¹¹. Преславският превод освен в Супрасълския сборник е представен и във Великите Макариеви чети-минеи. Той

¹¹ Сравни в предходното изложение.

остава без разпространение в славянската книжнина. За първи път житието и мъчението на севастийските мъченици е преведено през Кирило-Методиевата епоха. Като основен представител на този превод в настоящата разработка използвам преписа от Германовия сборник. Тази рецепция на византийския текст получава широко разпространение. През XIV в. житието и мъчението е преведено за трети път. Това е търновският превод, познат по БАН 85 (Мирчева 2010–2011). Търновският превод получава широко разпространение в старата българска книжнина.

По-горе стана дума, че словото за 40-те мъченици е представено в новобългарските дамаскини с две независими една от друга преработки. Подробният текстологичен анализ ще бъде направен на друго място, а тук ще отбележа, че двата новобългарски варианта възхождат към различни преводи: вариант тип НБКМ 1073 е направен по архаичния старобългарски превод (Германов сборник), а вариант тип НБКМ 1066 – по търновския превод (БАН 85). Обосноваването на това твърдение ще бъде направено на друго място. В тази разработка се спирам единствено на библейските цитати в двете дамаскини преработки на словото.

Текстът на словото е наситен с цитати. Сред тях значителен превес има Псалтирът. Тези цитати играят голяма роля в развитието на действието в текста на житието и мъчението на севастийските мъченици. По-долу следва текстова съпоставка на двата основни средновековни превода на словото за 40-те мъченици – архаичния старобългарски (по Германовия сборник), търновския (по БАН 85) и двете новобългарски преработки на текста, запазени в ръкописи от XVIII в. – единия в НБКМ 1073, а другия в НБКМ 1066. Като коректив привеждам съответните пасажии по църковнославянската Библия, която дава представа какъв е бил актуалният псалтирен, евангелски и т.н. текст, който е бил в богослужбена употреба и е бил познат в този си вид на книжовниците дамаскинари. Следващата таблица дава представа каква трансформация се извършва със сакралните текстове от Евангелието и особено от Псалтира.

Библейски цитат по печатна църковнославянска Библия от 1762 г.	Германов сборник	БАН 85	НБКМ 1073	НБКМ 1066
Пс 58.2, 139.2, 58.3, 140.9 изми ма ѿ врагъ моихъ бже, и ѿ дѣлающихъ без- аконіе	изми ны ги ѿ искшении, и ѿ скандалъ творящихъ беззаконіе	изми на ги ѿ искшении, и ѿ съблазнь дѣлающихъ беззаконіе	избави на ѿ тазы бе(д) а и кабаснь щото стрѣва беззаконство	избави ни бже ѿ испат'ване и съблазнь. щото стрѣватъ беззаконите

Пс 90.1–3 живѣи въ помощи вышнѣго, въ кровѣ нбнаго во- дворитса	живѣи въ помощи выш- нѣго. въ кро- вѣ ба нбнаго въдворит са	живѣи въ помощи выш- нѣго. въ кро- вѣ ба нбнаго въдворит се	живѣи въ помощи виш- него, въ крове ба нбнаго водворит се	живѣи въ помо- щи, вышнѣго въ кровѣ ба, нбнаго
Мк 13.13, Мт 10.22, 24.13 претерпѣвыи же до конца, тои спасенъ бѣдетъ	нѣ прѣ- терпѣвыи до конца спенъ бѣдетъ	нѣ прѣ- терпѣвыи до конца, тѣ спет се	нѣ прѣ- терпѣвыи до конца, тѣ спет се	и кои претръ- пи, до краи, тои ще изба- вень и спасень да бѣде на цртво нбно
Пс 53.3–4, 54.1–2 бже во имѣ твое спаси ма, и въ силѣ твои сѣди ми. бже оуслыши мѣ твою, вниши глы оустъ мои	бже въ имѣ твое спси ма. и въ силѣ твои сѣди ми. бже слы- ши глы оустъ мои	бже въ имѣ твое спси ме и въ силѣ твои сѣди ми. бже слыши мѣ твою вниши глы устъ мои	бже во имѣ твое спси ме и въ силѣ твои сѣдимы; бже оуслыши мѣ твою вниши глы устъ мои	Липсва
Пс 26.2 вскорбляющіи ма и врази мои, ти изнемогоша и падоша	бораци са с нами врази наши изне- мого и падох	борещи на и врази наши, ти изнемого- ше и падоше	дето са бо- рять съ на дшманете наши, тѣ запреха, и погинаха	вориш ли са, вразители са на, и вразители ваше, и тѣ ослабнаха, и паднах
Пс 36.15 мечь ихъ вниде- тъ въ срца ихъ, и лъцы ихъ да сокршатса	вистинѣ да внидетъ оръжие ѿ въ срца ѿ. и лъцы ѿ да сзокроушѣт са	вистинѣ оръжіе ѿ въ срца ихъ и лъцы ѿ сзокро- шет се	вистина да влезатъ оръжіята имъ, и стре- лите имъ въ срцето имъ, и стрелите техни да са строшатъ	и оръжіето, тѣхно влезе въ срцето, тѣхно

Пс 122.1–2 кѢ тебѣ возве- дохъ очи мои, ^Г живище^{мъ} на нбси. се тако^у очи рабѣ вѣ рѣкѣ господи^и своихъ, тако^у очи рабыни вѣ рѣкѣ госпожи сво^еи	к тебѣ вѣз- вѣсѣ^{мъ} вчи мои живище^{мъ} на нбси. се так^о вчи рабѣ вѣ рѣкѣ гд^ии сво^еи тако^у вчи рабыни^а в рѣкѣ гж^ѣ сво^еѣ	к тебѣ вѣз- ведѣ^{хъ} очи мои живище^{мъ} на нбси. се тако^у очи рабѣ вѣ рѣкѣ господи^и сво^еи. тако^у очи рабыни вѣ рѣкѣ госпоже сво^еи	кѢ тебѣ гд^и возведѣ^{хъ}. очи мои живище^{мъ} на нб^и, тако^у вчи рабѣ вѣ рѣкѣ господи^и своихъ	Липсва
Йо 11.25 вѣрѣа^и вѣ ма^и, аще и оумретъ, оживетъ	вѣрѣжи вѣ ма^и. аще смре- тъ оживетъ	вѣрѣи вѣ ме^ѣ аще и смре^ѣ живъ бздеть	верѣдите вѣ мене; вти макаръ да смрете пакъ ще да бадете живы	кои вѣрова^ѣ. мене и да смре живъ е
Авакум 3.8 ѣда вѣ рѣкахъ прогнѣваеши^а гд^и; ѣда вѣ рѣкахъ ѣростъ тво^а; или вѣ мори оустремленіе тво^а	ѣда вѣ рѣка^{хъ} прогнѣваеши^и са на нѣ ги. ли вѣ рѣкахъ ѣростъ тво^а. ли вѣ мори оустрѣмленіе тво^е	да не вѣ рѣка^{хъ} прогнѣваеши^и се ги. да не вѣ рѣка^{хъ} ѣростъ тво^а, или вѣ море сстрѣмленіе тво^е	дали оу рѣкы са расрѣдѣва- шь гд^и, или в реките срѣ- дина^ѣ тво^а, или в морето стрѣмнина^ѣ тво^а	неѣ и са разгнѣва^ѣ гд^и. докран
Пс 148.7 вса бездны^ѣ огнь, градъ, снѣгъ, голо^ѣтъ. дѣхъ вѣренъ творѣща^ѣ слово егѣ	вса бездны^ѣ. огнь, градъ, снѣгъ, голо^ѣтъ. дѣхъ вѣренъ ѣже творѣтъ слово егѣ	вѣсе безнѣ^ѣ. огнь. грѣ. снѣгъ. ледъ. дѣхъ вѣренъ творѣща^ѣ слово егѣ	сичкы бездны^ѣ огнь и градъ снѣгъ голо^ѣтъ, дѣхъ вѣренъ, дѣтъ стрѣва твоѣѣѣ дѣма	Липсва
Йов 9.8 ходѣ по морию так^о по соуху^ѣ	ходѣ по морию так^о по соуху^ѣ	ходивыи по морию так^о по сухѣ	Липсва	Липсва

Пс 134.9 посла знаменїа и чѣдеса посредѣ тебе егѣпте, на фараѡна и на вса рабы егѣ	даѣца знамениа и чюдеса вз егѣптѣ. фараѡнѣ и в людехъ	даюца знаменїа и чѣдеса вз егѣптѣ. на фараѡна же и на людїи его	цѣто даваше знаменїе и чѣдеса вз егѣпте и оу фараѡна на члвците	Липсва
Пс 135.13, 16 раздѣлшемъ черм- ное море...люди своа вз псѣтины	разврѣзаѣца море. и водѣца вз пущына люди твоѣ	раздѣлив- ша чрѣзное море, и на- ставляюца люди твои въ егѣпта	дето ѡвори морето, и проеде гы вз псѣтины	Липсва
Пс 68.16 да не потопитъ мене бѣра воднаа, ниже да погретъ мене глѣбина	и на послушанїи ги. да не потопи на бѣрѣ воднаа. ни пожретъ на глѣбина	пославшави стѣне свое аплы. слыши и на ги, и да не потопитъ на бѣра воднаа. ниже пожре глѣбина	и на пославшани гди да не потопитъ на бѣра. воднае, ниты да по- гъне на тази длѣбина	Липсва
Пс 78.8–9 ѡко ѡбнища- хѡмъ сѣло. помози намъ бже спсѣтелю нашъ	ѡко ѡбнища- хѡмъ сѣло. помози намъ бже спсѣтелю нашъ	ѡко ѡбнища- хѡмъ сѣло. помози намъ бе спсѣтелю нашъ	ѡти засирома- шехѣмѣ тверде помогни на, бже спсѣтелю нашъ	Липсва
Пс 67.23–24 во глѣбинахъ морскихъ: ѡко да ѡмочите ноги твоа вз ровни	ѡко стахѡмъ вз глѣбинѣ морѣстѣи. и осинѣшѣ ноги нашѣ крѣви нашеѣ	ѡко стахѡ вз глѣбинѣ мостѣи, и ѡбагрише се ногы наше крѣвию нашею	ѡти станахѣме оу длѣбина морска, и на- синнахѣ носете наши съ крѣвь	Липсва
Пс 21.6, 24.2, 30.2, 70.1 к тебѣ возѣваша, и спасѡшасѣ	к тебѣ вз- зѣпихѡмъ и спени быхѡмъ	к тебѣ вззѣ- вахѡмъ и спѡхѡм се	къ тебѣ зо- вахѣмѣ и спени быхѣмѣ	Липсва

Пс 76.14–15 кто бгъ велѣи ѿко бгъ нашъ; ты еси бгъ творѣи чюдеса	кто бъ велен ѿко бъ нашъ, ты еси бъ творѣи чю- деса	кто бъ велен ѿко бъ нашъ. ты еси бъ творѣи чюдеса единъ	кои е, бгъ великъ като в гъ нашъ.	Липсва
Пс 11.2 спаси ма гди, ѿко всксдѣ преподоб- ныи	есси ма ги ѿко ѡ сѣдѣ прѣподобныи	спи на ги ѿко всксдѣ прпѣбныи	спи ме гди, ѿко всксдѣ, прпѣбны	Липсва
Пс 123.7–8 дѣша наша ѿко птица избависа ѡ сѣти ловащѣхъ сѣть сокрѣшиса, и мы избавлени быхомъ. помощъ наша во има гда, сътворишаго нбо и землю	дѣшѣ дѣшѣ гладѣ. дѣша нѣша ѿко птица избави са ѡ сѣти ловащи ѣ. сѣть сѣкроуши са и мы избав- лени быхомъ. помощъ наша въ има гдѣ сътворишаго нбо и зема	дѣша наша ѿко пти- ца избави се ѡ сѣти ловецѣихъ. въ истинѣ сѣть сѣкрѣ- ши се и мы избавлени быхомъ, по- мощъ наша въ име гдѣ сътворишаго нбо и землю	дѣша наша ѿко пти- ца избави се ѡ сѣти ловецѣихъ. въ истинѣ сѣть сѣкрѣ- ши се и мы избавлени быхомъ, по- мощъ наша въ име гдѣ сътворишаго нбо и землю	дѣшите наши, като птици избавиха са. и бѣше помощъ наша ѡ гда. цѣто е, направилъ, нбѣто и землѣта

Ролята на библейските текстове в дамаскината книжнина

Слово за арх. Михаил и Гавриил

Трансформацията на ниво текст в използваните старозаветни откъси, както споменах и по-горе, е извършена от новогръцкия книжовник, а присъствието им в българската дамаскината книжнина споделя съдбата на целия състав на Дамаскиновото „Съкровище“ – в архаичните дамаскини превод на традиционния книжовен език от XVI в., а в новобългарските дамаскини – преработка на текста, която цели въвеждането в употреба на новобългарския книжовен език на народна основа от XVII в.

Двете евангелски притчи, които приведох, имат друго предназначение в словото на Дамаскин Студит – предназначението на цитати. Направената текстова съпоставка сочи, че Рилският дамаскин възпроизвежда точно Евангелието – когато стига до сакралния текст, преводачът включва добре известните притчи в познатия от векове български превод. Новобългарските дамаскини

възникват на основата на архаичния средногорски превод. Появата им е свързана с преработване, адаптиране на текста и смяна на норма – за първи път след Кирило-Методиевата епоха в книжовна употреба влиза говоримият български език от XVII в. Приведените текстове показват ясно, че преработката и смяната на езиковата норма е обхванала и евангелския текст. Вариантът от Копривщенския дамаскин дава представа за системния подход на дамаскинарите, чието дело са най-старите новобългарски сборници. Резултатът изравнява евангелските откъси с останалата част от словото, но погледнато от страна на библейския текст, тук има съществен нов момент – това са първи опити за превод.

Сравнение със съответните евангелски текстове от Славейковата Библия показва сравнително незначителни различия:

Лука 15.3–6

Кой човекъ отъ васъ, ако бы ималъ сто овцы, и му ся загуби една отъ тѣхъ, не оставя деветдесеть-тѣ и деветъ въ пустынь-тѣ, и не отива слѣдъ изгубенъ-тѣ, доклѣ ѣ намѣри? И когато ѣ намѣри, задига ѣ на плещы-тѣ си, радостенъ; И като си дойде у дома си, свыква пріятелитѣ си и съсѣды-тѣ си, и казува имъ: Радуйте ся съ мене че си намѣрихъ изгубенъ-тѣ овцѣ¹².

Лука 15.8–9

Или коя жена, ако има десеть драхмы и изгуби една драхмѣ, не запаля ли свѣщъ, и не мете кѣщѣ-тѣ, и не търси прилежно докле ѣ намѣри? И когато ѣ намѣри свыква пріятелкы-тѣ и съсѣдокы-тѣ си, и казува: Радуйте ся съ мене, защото намѣрихъ драхмѣ-тѣ, която бѣхъ изгубила.

Съпоставката показва различия единствено в подбора на някои лексеми, като печатният текст се придържа в по-голяма степен към първообраза (например не си позволява да замени „пустиня“ с „гора“ или предпочита да употреби „задига“ вместо „угуди“). Както е добре известно, Цариградското издание е резултат на обмислен проект и внимателно сравнение, дело на образовани и сведущи български книжовници, а „Ветхий и Новый завет“ са „вѣрно и точно преведено от първообразното“, както гласи самото заглавие. Не може да не прави впечатление извънредно голямата близост между превода на евангелските стихове, направен от неизвестен дамаскинар през XVII в., и първата поява на цялостно издание на новобългарския превод на Библията, отпечатан през 1871 г. в Цариград. Тази близост по мое мнение не е случайна и, макар и върху кратки текстови проби от ограничен изворов материал, дава интересен материал и доказателства в полза на приемственост в историята на

---

¹² Славейковата Библия е цитирана с оригиналната си пагинация и употреба на главни букви.

новобългарския книжовен език, този път в тесните рамки на рецепцията на библейските текстове.

Традицията и приемствеността в новобългарските преводи на евангелието и езикът на Библията са предмет на два задълбочени монографични труда на Диана Иванова (Иванова 2002, 2003). Историята на съвременните печатни български преводи на библейския текст се преплита тясно с историята на българския книжовен език. Тя обхваща периода на началното му формиране (първите десетилетия на XIX в.), минава през ускореното му изграждане през третата четвърт на XIX в., а през етапа на окончателното му устройване се появява пълното издание на националната българска версия на Свещеното Писание (Иванова 2003: 9). Авторката прави изследване на съществуващите новобългарски преводи на евангелския текст и достига до извънредно важни изводи. Струва ми се, че приведенят по-горе дамаскинский материал дава основание за съпоставителни проучвания на възрожденския материал с два века по-ранни преводи на отделни фрагменти от Стария и Новия Завет. В десетки български дамаскинский ръкописи и в стотици повече или по-малко проучвани Дамаскинови и не-Дамаскинови слова „се крие“ на практика неизследван материал в тази посока, а събирането му и съпоставката с печатните руски църковнославянски текстове, с първите опити за новобългарски превод на Евангелието и с първата национална Библия със сигурност ще обогатят и уплътнят представата ни за формирането на новобългарския книжовен език от предвъзрожденския и възрожденския период.

Поразителна е близостта в подхода на неизвестния дамаскинар от XVII в. и на съставителите на Цариградската Библия от 1871 г. към разглежданите евангелски текстове (и в двата случая с напълно съзнателно взетото решение за превод на новобългарски книжовен език). Векове наред в ръкописната българска традиция навлизането на говоримия език става под формата на „грешки“. Именно въз основа на тези „грешки“ историците на българския език изучават развитието на говоримия език и настъпилите промени. На този фон новобългарските дамаскини, които се появяват през XVII в., и въведеният новобългарски книжовен език на народна основа са свидетелство за обмислена и цялостна смяна на нормата. Славейковата Библия също е част от утвърждаващата се книжовноезикова норма, но от периода на Възраждането. Тя е извървяла трудния път на вековно развитие, противопоставяне на книжовни школи и приноса на видни книжовници от Възраждането. Макар и твърде непредставителни като извадка, преводът на анализираният откъс според мен поставя въпроса дали цариградското издание, а и предхождащите го преводи на Сапунов и Неофит Рилски трябва да се сравняват и извеждат единствено от църковнославянски. Ако като цяло на ниво текст такъв подход е напълно обоснован и Евангелието, а още повече Библията, разбира се, като книжно тяло отвеждат към руските печатни книги, то на езиково равнище, както и на цялостния подход на преводача към старинния славянски текст паралел реално съществува. Този

паралел е с два века по-стар. Погледнато от тази гледна точка, постигнатото от българските дамаскинали се оказва не само предистория на формиращия се национален български книжовен език – след две столетия почти идентичен превод на евангелския текст заема своето място в първия цялостен български библиейски превод. Този факт едва ли е случайно съвпадение и заслужава по-подробно изследване.

Слово за 40-те мъченици от Севастия

Анализът на използваните библиейски цитати в житието и мъчението на севастийските мъченици във вариантите, които се появяват в дамаскините, отвежда в съвсем различна посока. Преди всичко тук нямаме възможност за сравнение с архаичните български дамаскини – словото е не-Дамаскиново. Освен това не разполагаме с ръкопис, който да е по-ранен от XVIII в., т.е. те са с близо век по-късни от ръкописи като Копривщенския, Тихонравовия и пр. дамаскини сборници. По тази причина не може да се смята, че новобългарска преработка на древния мартироложки текст е присъствала в дамаскините от I нвб. тип. Този чисто хронологички факт обаче не е определящ – даже бегъл поглед върху приведените текстове от Копривщенския дамаскин, от една страна, и тези от НБКМ 1073 и НБКМ 1066, от друга, показва забележими различия на езиково ниво. Книжовният български език на народна основа от XVII в. продължава своето развитие и през XVIII в., при това в много различни посоки, в зависимост от книжовните центрове или от влиянието на водещи фигури. Езиковият анализ ще бъде предмет на отделно проучване, а в настоящата публикация ще спомена само, че двата сборника от XVIII в. дават път на много повече диалектно маркирана лексика, членните форми значително преобладават, а в НБКМ 1066 имаме случаи и на двойно членуване. В НБКМ 1073, и особено много в НБКМ 1066, е засилено присъствието на думи от турски произход.

По-горе вече споменах, че двете преработки на словото за 40-те мъченици от Севастия са направени независимо една от друга, възхождат към различни средновековни преводи на текста и, въпреки подчертано източно-българските си диалектни особености, са осъществени в различна диалектна среда.

Преработката от НБКМ 1073 се придържа по-плътено към изходния текст.

Авторът на преработката от НБКМ 1066 прави значителни съкращения – в голяма степен това става за сметка на използваните библиейски цитати. В този вариант на текста липсват 12 от посочените откъси (сравни приведената по-горе таблица), а голяма част от тях са псалтирни цитати, чието натрупване е част от начина, по който е изграден съвкупният образ на молещите се и страдащи светци воители.

Прави впечатление начинът, по който са предадени цитатите. Намесата понякога е толкова голяма, че съществува изкушението да се предположи, че

текстът може да не е бил разпознат и по тази причина е съкратен или променен основно. Такава възможност обаче трябва да се отвърли категорично – става дума за познати евангелски цитати (само два на брой), а, както е добре известно, в богослужебната практика Псалтирът е може би „най-оборотният“ богослужебен текст – изчита се за една седмица. Във връзка с познаването на откъси от Свещеното Писание от страна на дамаскинарите, заслужава да се отбележи и любопитният начин на привеждане на цитата от пророк Авакум 3.8 в НБКМ 1066: *нѣѣ и сѧ рѧз'гнѣва гдѣ. докраи.* Това говори за ясната представа на книжовника за произхода на текста, който само е маркиран. Маркирането му в НБКМ 1066 на практика се оказва по-сполучлив подход, всъщност подход без грешки, за предаването на малко отвлечения смисъл на пророчеството на Авакум в сравнение с НБКМ 1073 – авторът на преработката в НБКМ 1073 предава *ѣда въ рѣкѧ прогнѣвашѣ сѧ на нѣ ги. ли въ рѣкахъ ѧростъ твоѧ. ли въ мори оустрѣзѣние твоѣ като дали оу рекы сѧ расрѣдѣвашъ гдѣ, или в реките срѣдината твоѧ, или в морето стрѣмнината твоѧ, кѣдето оустрѣзѣние твоѣ е предадено със стрѣмнината твоѧ.* Тази „стрѣмнина“ вместо „устрем“ (в смисъл на „негодувание“) не само добавя още стилово принизяване към употребата на срѣдина вместо ѧростъ, но даже в известна степен профанизира текста. Сравнението със съответния пасаж от Синодалната Библия дава ясна представа за същественото разминаване на новобългарската преработка на дамаскинаря и високия поетичен стил на псалтирния текст: *„Нима против реките, Господи, е пламнал твоят гняв? Нима против реките е твоето негодуване, или против морето е твоята ярост, [та си възседнал конете си, спасителните си колесници“].* А ето за сравнение съответния пасаж от Славейковата Библия: *Разгнѣва ли се Господъ противъ рѣки-тъ? Или бѣ яростъ-та ти противъ рѣкы-те? Или гнѣвъ-тъ ти противъ море-то, [Та си възлязъл на коніе-тъ си, и на колесници-тъ си за избавленіе?].*

Като цяло подходът към цитатите в двете преработки не е последователен. Някои (Пс 90.1–3) остават непроменени, т.е. в архаичния си вид, в двете новобългарски преработки, а други (Мк 13.13 и Пс 122.1–2) са запазени в древния си облик само в НБКМ 1073. Със силно онароднения си език, с включването на турски думи, стиховете от Давидовите псалми губят високия си стил, „приземяват се“, битовизират се и мъчениците заговарят като обикновени хора. Може би един от най-ярките примери за такова битовизиране е Пс 58.2 от НБКМ 1073: *избави на ѿ таѣы бѣ(д)ѧ и кавасѣнъ цѣото стрѣва беззаконѣство,* в който трудно се разпознава *изми ма ѿ врагъ моихъ бже, и ѿ дѣлающихъ беззаконіе.* Дамаскинската преработка не само заменя *враговете* със *случващата се беда*, но и вместо *вършещите беззаконие* се появява турцизмът *каваз, кавазин*, който на битово ниво олицетворява властта (игемона), който е прекият виновник за мъченията на светците. За сравнение в Славейковата Библия: *Избави мя от дѣлатели на беззаконіе, и спаси мя отъ кръвници-ты.* Към това може да се добави и Пс 26.2 в НБКМ 1073: *дѣто сѧ борѧтъ сѧ на дѣшманете наши, тѣѣ запреха, и погинаха,* с което е предаден стихът *ворѧщен сѧ с нами врази*

наши изнемогъ и падъ и, разбира се, присъствието на *душманите* в псалтирния текст. За сравнение съответният псалтирен стих в Славейковата Библия: *Съперници-тъ и врагове-тъ ми, те ся сплнѣхъ и паднѣхъ*.

Повече от столетие дели появата на първите новобългарски дамаскини, представител на които е Копривщенският дамаскин, и двата разглеждани ръкописа от XVIII в. Разликата в присъствието на библейските текстове в тях е съществена.

При евангелския текст можем да говорим за опит за новобългарски превод, който предава притчите адекватно с морфо-синтактичните и лексикалните инструменти на новобългарския книжовен език на народна основа от XVII в.

В преобладаващия брой от приведените примери псалтирните цитати в двете новобългарски преработки на словото за 40 мъченици са загубили своята сакралност и са се превърнали в част от разказа за мъчението на воините светци. Може да се каже, че всички направени промени са извършени съзнателно и векове след старобългарския превод старозаветните и новозаветните текстове се появяват в напълно нов вид.

Първите български възрожденци скъсват с до голяма степен стихийно развиващата се дамаскинарска традиция и се стремят да поставят създаващия се новобългарски книжовен език в руслото на авторитетна норма – напълно естествено това е църковнославянската норма. Авторитетът на църковнославянския език, разбира се, е неотделим от църковнославянските книги и, на първо място, от богослужебната книжнина. Тази книжнина не е неизвестна на дамаскинарите. Напротив, това са книгите, по които се ограмотяват учениците, това са книгите, които след мащабното развитие на руското книгопечатане и каналите за проникване на тази печатна продукция на Балканския полуостров, стават основните помощници на свещенството в неговото служение. И въпреки това, може да се каже, че в новобългарските дамаскини авторитетните текстове от Стария и Новия Завет преживяват невиджана по мащабите си трансформация. На практика те са подложени на всички промени, които преживяват оригиналните творби на Дамаскин Студит (в архаичния им превод на традиционен книжовен език), както и творбите на оригиналната и преводната старобългарска литература, получили нов живот с дамаскинската книжнина със своите преработки или адаптации.

Може да се предположи, че подходът към един и същи текст е различен във връзка с неговото предназначение. От една страна стои отношението към Священото Писание в ежедневното богослужение – текстът е сакрален и църковнославянски. Същото е отношението към тези текстове и в архаичните преводи на „Съкровище“. Когато достига до такъв текст, книжовникът не се впуска в опит за превод, а естествено посяга към добре познатите от славянската традиция текстове.

Съвсем друго е отношението към библейските текстове в новобългарските дамаскини. Както пролича от приведените по-горе примери от Коприщенския дамаскин, в новобългарската версия на „Съкровище“ те не остават без промяна, а споделят цялостната преработка на словата на Дамаскин Студит. В предходното изложение вече стана дума за сериозната промяна, настъпила в състава на новобългарските дамаскини, и за навлизането в тях на разнообразни по произход текстове. С попадането си в разширения състав на дамаскините, древни по произход слова споделят общ път на развитие – те, условно казано, напускат средновековната книжнина, вливат се в състава на новобългарската, биват приспособени към изискванията за достъпност и разбираемост на текста. Именно това по мое мнение е причина за различното отношение към библейските цитати в тези произведения.

Това са заключенията, до които достигна настоящото изследване, като се опря на текстови проби от едно от оригиналните слова от сборника „Съкровище“ на Дамаскин Студит и от един от многобройните не-Дамаскинови текстове в новобългарските дамаскини.

Присъствието на библейските текстове в двете слова е напълно различно. Евангелските откъси в словото за св. арх. Михаил и Гавриил са вероятно първият опит за новобългарски превод на тези текстови откъслечи. Замечателна е връзката на този превод със съответните пасажи в Славейковата Библия.

Библейските цитати в житието и мъчението на 40-те мъченици показват съвършено различен подход. Тези цитати не са просто преведени на говорим език, те са стилово принизени, битовизирани, изгубили са сакралния си облик. На места поетичният текст на Псалтира, както и отвлеченият характер на старозаветните пророчества не са добре разбрани, което е причина дори за известното им профанизиране, но и в останалите случаи цитатите престават да бъдат такива, а стават част от общия разказ.

Бъдещи изследвания в тази насока вероятно ще обогатят и може би ще коригират направените изводи, но и това начално проучване показва, че библейските текстове в новобългарските дамаскини дават интересен материал за рецепцията на Библията в славянската книжнина.

Литература

- Атанасова, Иванова 2012:** Атанасова, Д., Кл. Иванова. Най-старият български препис на чудото на архангел Михаил в Хоня. – *Кирило-Методиевски студии*, 21, 2012, с. 181–211.
- Григорович 1877:** Григорович, В. И. *Очерк путешествия по европейской Турции*. Издание второе. Москва: Типография М. Н. Лаврова и К°.
- Дьомина 1968:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть I. Филологическое введение в изучение болгарских дамаскинов*. София: Издателство на БАН.

- Дьомина 1971:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть II. Палеографическое описание и текст.* София: Издательство на БАН.
- Дьомина 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст. Часть III. Тихонравовский дамаскин как памятник книжного болгарского языка XVII в. на народной основе.* София: Издательство на БАН.
- Иванова 2002:** Иванова, Д. *Традиция и приемственность в новобългарските преводи на Евангелието. Текстология и език.* Пловдив: Издательство на ПУ „Паисий Хилендарски“.
- Иванова 2003:** Иванова, Д. *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г. (върху материал от Евангелието).* Пловдив: Издательство на ПУ „Паисий Хилендарски“.
- Иванова-Мирчева 1969:** Иванова-Мирчева, Д. Непознат вариант от старобългарския превод на „Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τεσσαράκοντα μαρτύρων τῶν ἐν Σεβαστείᾳ μαρτυρησάντων“. – *Известия на Института за български език*, 17, 1969, с. 51–103.
- Илиевски 1972:** Илиевски, П. *Крнински дамаскин.* Скопје: Издательство Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Ламански 1869:** Ламански, В. Н. Непорешенный вопрос. Статья II. Болгарское наречие и письменность в XVI–XVII вв. – *Журнал Министерства народного просвещения*, 1869, часть 143, с. 349–378; часть 144, с. 84–123.
- Милетич 1908:** Милетич, Л. Копривщенски дамаскин, новобългарски паметник от XVII век. – *Български старини*, 1908, № 2.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Не-Дамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век.* Велико Търново: Издательство „Фабер“.
- Мирчева 2006:** Мирчева, Е. *Германов сборник от 1358–1359 г. Изследване и текст.* София: Издательство „Валентин Траянов“.
- Мирчева 2010–2011:** Мирчева, Е. Търновският новоизведен превод на „Мъчението на св. 40 мъченици от Севастия“. – В: *Старобългарска литература*, 43–44. София: Издательство „Текст-консулт“ ООД, с. 118–166.
- Неофит Рилски 1840:** Неофит Рилски. *Новый завет Господа нашего Иисуса Христа. Сега ново преведенный от славенский на болгарский язык от Неофита иеромонаха Рилца.* Смирна.
- Петканова-Тотева 1965:** Петканова-Тотева, Д. *Дамаскините в българската литература.* София: Издательство на БАН.
- Сапунов 1828:** Сапунов, П., отец Серафим. *Новый заветъ сиречь четиритѣхъ евангелиста, прѣведени от елински на балгарскіа ъзыкъ, който сѧ оупотреблѧва сега въ Болгаріѧта.* Букурещ.
- Славейков 1871:** Славейков, П. Р. *Библия сиречь священно-то писаніе на Ветхый и Новый завет вярно и точно преведено от първообразното.* Цариград.
- Спространов 1900:** Спространов, Е. *Рилската ръкописна сбирка.* София: Държавна печатница.
- Keipert 1980:** Keipert, H. Eine Übersetzungskontamination im Codex Suprasliensis. – В: *Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X в.*

Доклади и разисквания пред Първи международен симпозиум за Супрасълския сборник, 28–30 септември 1977, Шумен. София: Издателство на БАН, с. 18–35.

Keipert 1999: Keipert, H. Nochmals zur Kontaminationsproblematik in № 5 des “Codex Suprasliensis”. – *Prace filologiczne*, 44, 1999, pp. 275–280.

Проф. д-р Елка Мирчева
Секция за история на българския език
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
elka_mircheva@abv.bg

Prof. Elka Mircheva, PhD
Department of History of Bulgarian
Language
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Schipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
elka_mircheva@abv.bg

ПРЕДСТАВАТА ЗА ДОМА В БЪЛГАРСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА СВЕТА

Мария Китанова

Резюме. Статията представя концепта *дом* в българската езикова картина на света. Концептът *дом* и концептът *семейство* са тясно свързани. Създателите на дома са мъжът и жената. Жената е „душата на дома“, а домът е „крепостта на семейството“. Мъжът създава материалните блага и сигурността на дома. Концептът *дом* е представен през призмата на лексикографията, паремиялогията, а също и чрез художествени и публицистични текстове. Направени са анкети.

Abstract. This article examines the concept “home” in the Bulgarian picture of the world. The concepts of “home” and “family” are related to each other. The human agents that establish through their bond home as their abode are the man and the woman. The woman is the “soul of the family” and the house is a “fortress of the family”. The man creates the material basis of the family and ensures its safety. The concept of “home” is discussed from lexicographic and paremiologic points of view and according to its ways of usage in proverbs and literary and mass media texts, as well as through administering a questionnaire specially developed for this purpose.

Keywords: concept, home, picture of the world, lexicography, proverbs, fiction.

Моят дом е моята крепост.

1. Увод

Концептът е динамична ментална структура, по-сложна от значението, която съдържа понятийна, ценностна, оценъчна, културно-фонова информация, съдържаща се в лексиката на всеки отделен език, и имащ когнитивна същност. При него се наблюдават двустранни отношения между езика и съзнанието. Концептът обхваща както денотативното, така и конотативното

съдържание на лексемите, отразяващо представата на носителите на дадена култура за явлението с цялото многообразие на неговите асоциативните връзки. Той е представен в различни знакови форми (в лексеми, устойчиви словосъчетания, различни дискурси и т.н.). В структурата на всеки концепт се откриват понятийно-съдържателни признаци, които се извяват на основата на анализ на дефинициите, направени в тълковните речници на ключовите лексеми, представящи концепта (Валеева 2010: 10–20; Маслова 2006: 42, 59).

Концептът *дом* е един от най-важните във всяко етническо ментално пространство. Той е базов и ключов и предава спецификата на мисленето на всеки народ.

Обект на предложеното изследване са езиковите единици, представящи концепта *дом* в български език, а предмет – концептът *дом* като фрагмент от българската езикова картина на света.

Основната задача, която си поставяме, е да представим лексико-семантичните експликации на концепта *дом* на лексикално, фразеологично и паремиологично равнище, а също и да се опишат особеностите му в някои текстове от българската художествена литература и от съвременната преса. За цялостната характеристика на концепта *дом* се използват и два вида анкети – асоциативни и анкети със затворен отговор. По този начин се характеризират когнитивните признаци на концепта, формиращи неговата структура в българската езикова картина на света.

За целта в работата са използвани следните методи: описателен, свързан с интерпретация, обобщение и класификация на анализирания материал, а също и комплексен метод на концептуален и лингвокултурологичен анализ.

„Домът е място за живеене на човека, символ на семейното благополучие и богатство, пространство на много календарни семейни обреди. Домът се противопоставя на външния свят и затова е обект на много календарни и магически обредни действия и ритуали, които се извършват, за да го защитят от зли сили. Особено значение в него има прагът, през който се осъществява контактът с „чуждото“ пространство. Огнището е организиращ център на дома, символ на духовното и материалното единство на живеещите в него членове на семейството (Славянские древности 1999: 116–117). Огнището е сакрална ценност в традиционната представа на българите за дома. Не случайно на полски думата *ognisko* има значение – ‘огнище, дом, жилище’.

Основната опозиция в представата за дома е **вътрешно – външно**. Тя е свързана с другата признакова и концептуална опозиция **свой – чужд**. Домът образува самостоятелно затворено пространство в пространството и се възприема като вътрешност в пространството (Байбурин 1983: 11–12).

Ако се опитаме да намерим антоним на лексемата *дом*, ще срещнем редица трудности. По тези причини смятаме, че е добре да приемем „**не-дом**“, което обхваща всичко извън дома, а в традиционната култура на българите – и извън двора. Това може да бъде улица, поле, гора, планина, вода, площад и т.н., което очертава опозицията **принадлежащ на дома – непринадлежащ**

на дома; принадлежащ на културата – непринадлежащ на културата (питомен/див).

Въпреки че дворът, от една страна, се възприема като част от вътрешното пространство, в традиционната българска култура той също може да служи за място, където се появяват някои зли сили. В речника „Славянские древности“ е отбелязано, че дворът е „оградено място около дома, включващо стопанските постройки и осмислено като част от усвоеното домашно пространство“ (Славянские древности 1999: 31). Ако в дома за граници между вътрешното и външното служат стените, то за двора това е оградата. Тя защитава „своето“ и своите от „чуждото“.

В Български етимологичен речник (БЕР) за *двор* е отбелязано значението – ‘оградено място около къща или сграда’. Интересно е диалектното название *предвóрям* с начално значение ‘опитомявам’, което е част от опозицията **питомен – див**. Лексемата двор е сходна с *дверь* – ‘врата’ (БЕР 1971: 327). А вратата е граница между вътрешното и външното пространство, между дома и всичко, което наричаме **не-дом**. В старобългарски се срещат думите *сръѣдѣдвориѣ* и *прѣдѣдвориѣ* със значение ‘вътрешен двор’. Така че в българската традиционна култура домът включва и двора. И все пак извън стените на дома, в двора могат да се появяват зли сили. Неслучайно за някои от тях в някои диалекти срещахме лексемите *однатворни*.

2. Лексемата „дом“ през призмата на лексикографията

Концептът *дом* има голямо значение като културна константа в българската картина на света. Той е изразен в езика със значително количество лексикални и словообразователни единици, с фразеологизми и паремии, в чиято семантика се откриват важни за българската култура концептуални признаци. Ключови лексеми, репрезентирани концепта *дом* в български език, са: **дом, къща, бащино огнище, роден дом, бащин дом**. В съвременния български език още: *жилище, квартира, покрив, домашен кът, гнездо, пристан*. В пресата се срещат и *имение, дворец, сарай* за голяма къща на много богат човек.

В Старобългарския речник (СР 1999: 422) лексемата се среща със следните значения:

Домъ 1. Дом, къща, жилище; 2. Църква, храм домъ вожи; домъ господень; 3. Домочадие челяд, семейство весь домъ его; Домъ (Зогр. Мар. Асем.) домови – към дома, домовитъ човекъ – ‘домовладика, домоначалник’; господинъ домоѡ – ‘собственик на дом’.

В речника на Найдено Геров четем: *Дом* 1. къща, дом; 2. всичките въщици – челяд, семейство; 3. покъщнина, домакинство; *Какво са по дома, по дома?* (Как са домашните ти?) (Геров 1975: 450).

В Речник на българския език (РБЕ 1984: 253) са отбелязани следните значения на лексемата **дом**: 1. сграда или апартамент за живеене на отделно

семејство *Тук е нашият дом. Разполагам се като у дома си*; 2. покъщница, домаќинство *Сбирам дом и кѝца*; 3. семејство, род; 4. роден кѝт, родина *Искам да се завърна у дома си*; 5. учреждение или заведение за општествени нужди *Детски дом, Почивен дом, Публичен дом, Поправителен дом, Игрален дом, като у дома си*.

Среща се и наречието *домѝ* (у дома) със значение – ‘в своето жилище или при семејството си’: *У дома има гости. Да идем у дома. Ожени мома да не е дома. Ја, стани сестро, дома да идем (нар песен)*.

При Найдeн Геров значението ‘семејство’ е второ, а в *Речник на българскиот език* и в *Старобългарски речник* – трето. Но тоа значење на *дом* се открива във всички посочени тълковни речници.

От лексикографските данни е видно, че во българскиот език представата за дома е сврзана със семејството, тој е организација на „внатрешниот свят“ на човекот, центар на интимниот човешки свят, едно усвоено „своо“ внатрешно пространство и е част од бинарната семантична опозиција „своо – чуждо“, во која се пресичаат и други опозиции како **внатрешно – внатрешно, добро – зло, хубаво – нехубаво, чисто – нечисто**. Домѝт и семејството са едно цјло. Словосѝчетанијата *старчески дом/дом за стари хора, детски дом, дом за сираци, културен дом, публичен дом* са сврзани със социална функција (група од хора, коио се карактеризираат със специфични особености – възрастни, сираци).

2.1. Словообразователни деривати

домовно – ‘с цјлото семејство’, *домороден* – ‘който е роден у дома си’ (РБЕ 1984: 268); *домитен* – ‘който живее добро вкѝци’ (Раяновци, Белоградчишко);

домочаден – ‘семеен’;

домочадец – 1. член на семејство; 2. глава на семејство, *домочадиe* 1. членове на семејство; 2. фамилија (РБЕ 1984: 269);

домовладика – ‘домаќин, глава на семејство или задруга’ (БТР 1973: 174);

домоначалник – ‘лице, избрано да ръководи изпѝлнението на наредби во одделен жилищен дом’ (БТР 1973: 174);

доморасѝл – ‘израснал и възпитан у дома, во ограничена среда’ (БТР 1973: 174).

домовен, домовит – ‘който се грижи добро за семејството си’ (Смолян); ‘заможен’ (М. Търново); който има богат дом, който се грижи добро за дома си (РБЕ 1984: 266);

домник – ‘кѝщовник, стопанин’ (Русе);

домовник – ‘заможен стопанин’ (М. Търновско) *Михо, ти си човек-домовник* (РБЕ 1984: 265), *домаќин* (Ср. Родопи); *Ако си ми годеник, та не ми си домовник; Ако сѝм ти главеница, не сѝм ти оѝце домовница*;

домаќин 1) стопанин на кѝца, на дом (РБЕ 1984: 265).

домовен – който има къща (РБЕ 1984: 265);
домовница – домакия (Плевенско, Шуменско, Разградско, Търновско);
домошар, домошарка, домосед, домоседка, домовница – ‘който обича да си седи у дома’ (Софийско) (Геров 1975: 331);
домосед – ‘който обича да си седи вкъщи’, домошар (РБЕ 1984: 268);
домошарувам – ‘тършувам из къщи’ (Търновско);
домородство – ‘семейство’ (БЕР 1071: 410);
домороден – ‘който е роден на дадено място’ (РБЕ 1984: 267);
домоприитежател – ‘който притежава дом, къща, жилище’ (РБЕ 1984: 267);
домазет – ‘зет, който живее при родителите на жена си; *приведен зет*’.

В българските диалекти се срещат следните семантични еквиваленти на *домазет*: *завръян зет* (Софийско); *заврен зет* (Кюстендилско, Самоковско); *водник*, *домазет*, *зет на йжу*, *зят на водда*, *зет на къща*, *наврян зет*, *приводък*, *приходък*, *приходальник*, *пришлец*, *призети*, *призетък*, *на привод*.

Всички те разкриват семантика на движение отвън навътре. От чуждия социум към семейството.

домоткан – ‘който е тъкан в къщи’;
домостроител – ‘строител на къщи’. Домостроителен комбинат;
домоуправител – ‘лице, натоварено да води домовата книга в жилищен дом’ (БТР 1973: 174);
домочадие – ‘децата в едно семейство’ (РБЕ 1984: 270);
бездомен, *бездомник*, *бездомница* – ‘който/която няма дом’ (БЕР 1971: 410);
домакинство – ‘дом, къща с всичката покъщнина с нея’ (Геров 1975: 331);
домакин – ‘този, на когото е къщата, стопанин, сайбия’ (Геров 1975: 331);
домакия – 1. стопанка на дом. *Домакия дома шета*. 2. жена, която се намира в собствения си дом по отношение на своите гости; 3. жена, която се занимава само с домакинството си (РБЕ 1984: 257);
домакинство – ‘дом с цялата покъщнина’. *Тя се грижеше за всички и подреждаше цялата покъщнина* (РБЕ 1984: 250);
домакинствам – ‘извършвам домашна работа’ (РБЕ 1984: 250).

В диалектите – *домакин* (БМ 1994: 103), *стопан* (Валовишко, Охридско), *сайбия* (Велеско) – ‘дух на прародител, пазител на дома и семейството’; Българите и сърбите вярват, че съществува дух – покровител на дома, който обикновено е починал прародител. Тази представа свързва различните поколения в едно семейство.

домашен – 1. това, което е от дома, от къщата; 2. този, който е направен у дома. *Ние ядем домашен хляб, дома месен, не купуваме*; 3. свой, домашен. *Ние сме си домашни; Домашен обирач е по-страшен от външен* (Геров 1975: 331);

домашен – 1. който се отнася до дом; 2. което е за носене вкъщи; 3. приготвен в дом. *домашно сладко* (РБЕ 1984: 260);
домашната // *по домашному* – 1. като у дома си; 2. както в едно семейство (РБЕ 1984: 261);
домашност – 1. интимност 2. дом, семейство (РБЕ 1984: 261);
домочаден – ‘семеен’ (РБЕ 1984: 270);
домочадец – 1. член на семейство; 2. глава на семейство (РБЕ 1984: 269);
домочадиe – 1. членове на семейство; 2. фамилия (РБЕ 1984: 269);
домувам – ‘създавам дом’, в етимологичната фигура *дом* *домувам* (РБЕ 1984: 271);
бездомен – ‘който няма дом’.

Всички словообразователни варианти с малки изключения подчертават неразривната връзка на дома със семейството и интимността. Те са лявата част от опозицията **вътре – вън**.

Срещаме и фразеологизмите: *развалям дом* – ‘развалям семейство’ и *събирам дом* – ‘създавам семейство’ (РБЕ 1984: 253), *по домашному* – 1. Като у дома си; 2. Като в семейството (РБЕ 1984: 261) и съчетанията: *детски дом* – ‘дом за деца в неравностойно положение’; *публичен дом* – ‘място за организирана проституция’; *културен дом* – ‘място за извършване на културна дейност’; *дом за стари хора*, *старчески дом* – ‘място, където живеят самотни възрастни хора’; Доскоро по вратите на къщи в провинцията се виждаха табелки с надпис *образцов дом*, означаващ, че този дом е добре поддържан и семейството в него живее добре.

Срещат се и словосъчетанията: *бащин дом*, *роден дом*, *родителски дом*, *вечен дом*. Семантичен еквивалент на *бащин дом* е метонимията синекдоха *бащино огнище*. В стб. език *отъцъ* означава ‘баща’. *Отъчина* е ‘родно място, отечество’, а прилагателното *отъчъ* е със значение – ‘бащин’ (*отъкъ*). Словосъчетанието *вечен дом* означава ‘гроб’. То се свързва с представата на традиционния българин, че гробът е дом за починалия. Понякога в определени части на България се поставят къщички с прозорче върху гроба, за да може починалият да вижда близките си. Тези къщички се наричат: *къща* (Родопи), *ку́кя* (Охрид), *мрътовска къща* (Странджа). В много райони на страната в гроба се поставят и предмети, необходими за починалия. За разлика от всички останали случаи, в които домът е вътрешно, усвоено пространство на семейството, *вечният дом* е пространство, в което починалият е сам, той е напълно и завинаги отделен от семейството си.

Думата *семейство* също е твърде стара. Тя съществува в стб. *сѣминъ* ‘*ἀνδράποδοι mancipium*’, *сѣмина* collect. ‘*ἀνδράποδα mancipia*’, със значение в староруски – ‘челяд, домочадие, роби’, ‘семейство’, а *сѣминъ* – ‘работник, слуга, домочадец’. *Домочадец* означава както ‘член на семейство’, така и ‘глава на семейство’. Трубаčov приема, че суфикс –*m*, който лежи в основата на думата (-heim) е със значение ‘дом, семейно огнище’ (Трубачев 2006: 165). Неслучайно в някои български диалекти (Момчиловци и Виево, Смолянско)

за роднини срещаме думата *вътрешни ѝра*, а за не-роднини – *вънкашни ѝра* (вътрешни хора и външни хора). Навсякъде, където става въпрос за родство и семейство, опозицията **свой – чужд** има и пространствен аспект. Този аспект е свързан и с опозицията **вътре – вън**.

Трубачов предполага, че старо название на група родствени, свои лица е имала най-вероятно и думата *свобода* от стб. *свѣода*. На руски тя е *слобода*, на сръбски *слобода*, на словенски *svoboda*, на чешки *svoboda*, на полски *swoboda*. Трубачов открива в думата основата (*своб-*), стб. *свѣѣство*, която според него е производна от местоименната основа *сѣ-* ‘свой’ със суфикс *bh-*, често със значение ‘род, свои, роднини, съплеменници’. Според него суфиксът *-o(da)* е характерен за събирателните съществителни и първоначалното значение на думата *свобода* е ‘съвкупност от заедно живеещи роднини, свои’. Известно е значението на думата *свобода* в руски: означава ‘селище, население’, а в полски *śloboda* означава ‘неголямо селище’ (Трубачев 2006: 170).

Освен лексемата *дом* със същото значение се употребява и лексемата *къща*.

В речника на Н. Геров за *къща* срещаме следните значения:

Къща 1. дом, жилище, живелище за човеците *Селска къща, Къща в земята*. 2. стая в къща, в която е огнището *Глядам върта къща. Къща без покрив не бива* (Геров 1976: 447).

В Български тълковен речник: *Къща* 1. сграда, постройка, в която живеят хора; *Двуетажна къща*; 2. обстановката, в която живее едно семейство, едно домакинство; *В тази къща нищо не е наред*; 3. съвкупност от лицата, които образуват едно семейство, едно домакинство. *Камен няма в мойта къща зет да се натика* (БТР 1973: 405).

Ясно е, че в двата речника съвпада само първото значение – ‘сграда, постройка, в която живеят хора’. При Н. Геров второто значение – ‘стая в къща, в която е огнището’ отсъства от съвременните речници. Както вече беше отбелязано, огнището е сакрално място в дома. В българската традиционна култура огнището има важна функция като сакрален център на дома. Не случайно съществува синекдоха – *бащино огнище* като синоним на *дом* и на *родина*.

Словообразователни деривати:

къщен – ‘който е свързан с къщата, домашен’. *къщна врата. Къщната работа не се свършва* (БТР 1973: 405);

къщица – ‘малка къща’ (БТР 1973: 405);

къщовник /къщовница /къщник – ‘който се грижи и гледа добре къща, домовник, приносник’ (БТР 1973: 405);

къщовничество – ‘качество или проява на къщовник’ (БТР 1973: 405);

къщувам – ‘въртя, гледам, уреждам къща, дом’ (БТР 1973: 405).

Ясно е, че *къща* в повечето случаи е синоним на *дом*.

Ако приемем, че лексемата *дом* е хипероним, то негови хипоними са: *покрив, керемиди, огнище, праг, ъгъл (свой ъгъл)*. Този извод се налага и от

значението на паремииите и фразеологизмите: *Имам / нямам покрив / керемидата над главата си. Бащино огнище – топло пепелище. На жената уреда е до прага, извън прага – на мъжа е.*

2.2. Фразеологизми

Вися на чужда врата – ‘Прехранвам се, препитавам се с работа като ратай при някого’. *Страдаше, че най-голямото ѝ момче яде чужди хляб и виси на чужда врата* (ФРБЕ 1974: 159).

На чужди врата съм (ФРБЕ 1974: 159).

Въртя къщата – ‘Занимавам се с цялата домакинска работа’. *Корава и решителна е като мъж – цялата къща тя върти, а чичо Цонко сякаш, че е ратай в къщи* (ФРБЕ 1974: 200).

Да ти не влиза в къщата чужд гвоздей – ‘Да нямаш нищо чуждо в къщата си, защото ще си имаш неприятности’ (ФРБЕ 1974: 246).

Затварям // затворя къщата някому – ‘Унищожавам напълно семейството, рода на някого, не оставам нито един член от семейството му’ (ФРБЕ 1974: 361).

Изгарям // изгоря къщата на някого – ‘Причинявам голяма неприятност, щета за семейството на някого, докарвам му нещастие; съсипвам’. *Ще ни изгориш къщата, чумата да те поразии, макар!* (ФРБЕ 1974: 396).

Изгарям / изгоря чергата. Запалвам (запалям) / запалям (подпалвам / подпалям) къщата (ФРБЕ 1974: 396).

Изнасям от къщи думи – ‘Разказвам на други хора за онова, което се говори и върши в къщи’ (ФРБЕ 1974: 416).

Имам / нямам керемидата над главата си – ‘Имам / нямам собствено жилище’. *Години наред аз отделям от залъка си, за да имам керемидата над главата, а те, комунистите, да дойдат утре да ми я вземат!* (ФРБЕ 1974: 519).

Покрив над главата си (ФРБЕ 1974: 519).

Къщно пиле – ‘Човек, който по-голямата част от времето си стои у дома си, който не обича да излиза от къщи’. *Какво ще ходя навън да се блъскам из света и да мръзна. Аз съм къщно пиле.*

Домашно пиле (ФРБЕ 1974: 555).

Аврамов двор – ‘семейство, къща, където постоянно има гости, които преспиват и биват гощавани; много гостоприемно семейство’. – *Така ли се влиза?...Тука да не е Аврамов двор?* (ФРБЕ 1974: 79, 107).

Среща се и **разтури къща** за жена, която разваля семейства.

В повечето фразеологизми домът (къщата) се свързва със семейството. Той е място, в което живеят близки хора и не се допускат чужди. Живеенето в чужд дом обикновено се приема като наказание. Всичко, което става в дома, трябва да си остане там. Словосъчетанията *изгарям къщата* и *затварям къ-*

щата означават, че се разрушава самото семейство. Причинява се голямо нещастие на хората, живеещи в този дом.

3. Домът през призмата на българските пословици и поговорки

В тази част на статията е направен опит за анализ на пословиците и поговорките само на базата на тяхното обобщено значение (ключова ситуация), без да се прави количествена характеристика и без да се определя вътрешната им форма.

Пословиците (стг. *пароѿѿа* – поговорка, притча, сравнение) са кратки текстове, в които кристализира народната мъдрост и чрез техния анализ могат да се открият специфични черти на народния менталитет. В работата не се отделят пословиците и поговорките, така както е и в англоезичната паремнология, и по тези причини не се спираме специално на опитите да бъде дефинирана разликата между тях (Пермяков 1975: 255; Жуков 1991: 11–12; Левин 1984: 119).

От позицията на лингвистите пословиците са едновременно текст и знак. Пермяков изказва мнение, че като езиков знак пословиците се отнасят към лингвистиката, а като текст – към фолклора (Пермяков 1975: 250–251). Според Гвоздев (Гвоздев 1983: 13) те са най-сложното образувание, което представя езиковия знак. Като такъв пословиците и поговорките са средство „за моделиране на известен фрагмент от опита и знанията“ (Иванова 2006: 25) и имат значение и вътрешна форма. Редица автори (Grzybek 1994: 35–37; Yankah 1994: 130; Сърл 1990: 322) подчертават, че пословиците могат да бъдат анализирани само в контекст, тъй като голяма част от тях представят метафори. В този смисъл значението на пословиците се разглежда „като концептуално изображение на определен участък от света“ (Иванова 2006: 27). Концептът *дом* в българската паремнология се реконструира чрез семейството и по-специално чрез качествата на някои негови членове. В работата се анализират пословици и поговорки със следните ключови компоненти: **дом, къща, бащино огнище, хрубелница, жена, мъж, мъж и жена**. При това изследване търсим **само ключовите ситуации**, т.е. обобщеното значение на паремията, отразяващо устойчиви традиционни схеми на поведение, свързани с определено **ключово понятие** – важен и специфичен ключ, културно значим, устойчив и в случая – служещ за разбиране на народния менталитет (Зализняк, Левонтина, Шмелев 2005: 17), дефиниран като „интегрална характеристика на хората, живеещи в конкретна култура, която позволява да се опишат вижданията им за обкръжаващия свят и да се обясни специфичната им реакция на него“ (Дубов 1993: 20). Менталитетът, проявяващ се в пословиците, наричаме **паремнологичен менталитет**, тъй като те са своеобразно хранилище на стереотипи в мислите и поведението, които са приложими в множество ситуации. Що се отнася до паремията, една част от тях се отнася към менталитета на опреде-

лен народ, а други – не (Телия 1996: 253). Така че манталитетът на един народ включва не само етноспецифични черти, но и определени общочовешки черти и се очертава в няколко основни момента: в избора на самите пословици като езиков знак; във връзката между значението на пословиците и тяхната вътрешна форма; в количествената характеристика на елементите, от които се конструират съответните фрагменти на паремиологичната картина на света.

Очакван резултат от изследването е очертаването на **етнокултурните доминанти**, свързани с представите за **дома**, отразени в българската традиционна култура. За тази цел е направена представителна извадка от съответни български източници. От тази извадка е създаден корпус, който ние анализираме.

В българските пословици концептът **дом** е изразен със следните ключови компоненти: *бащино огнище, дом, къща, домовник, домовница, домакинство*.

За традиционната култура на българите създаването на дом е много важно и необходимо.

Дето идеш дом бери.

Който не мисли от днес, що ще прави утре, нему нито му е домът, нито му е домакинството със светът.

Родителската клетва е най-окончателното отделяне на **своето** и превръщането му в чуждо. В случая *дом запуснява, дом изкоренява и дом разпилява* означава ‘унищожаване семейството’.

Майчина клетва дом разпилява / дом запуснява.

Бащица клетва запуснява, а майчина – дом изкоренява.

Затова пък родителската благословия може да създаде и да съхрани дома и щастието на детето си.

Бащица благословия къща зида.

Всеки е добре да мисли за дома и семейството си.

Гледай ума му, съди за дома му.

Далеко ходи, но и за дома мисли.

Домовникът у дома си, ергените из плевните – ‘който има дом, трябва да го цени’.

Домът е резултат от качествата на мъжа и жената като основни членове на семейството. Според пословиците особено важна за дома и семейството е жената. Тя е тази, която го създава:

Къща без жена, геран без кофа.

Де няма жена, няма и къща.

Жената е най-скъпата покъщнина.

Къща без жена, стадо без овчар.

*Къщата не стои на земята, а на жената.
Къща без жена и мъж без пари, огън да ги гори.
Къща без жена не е съща къща.
Къща без жена не се върти.
Де няма жена, няма и къща.*

За разлика от нея, мъжът няма такова значение за уреждането на дома.
Мъжът е гостенин (гост) в къщи.

Ключовата ситуация **умната и работната жена създава дом** срещаме в следните пословици.

*Хубавина пазар бере, ум кука бере.
Дома домица, вредна вредница.
Грозна булка дом бере, а хубава – сбор бере.
Гизда къща не гизди.*

*Хубост къща не крепи.
Жена работница, ноще ѝ свете къщата.
Както може да направи дома си, жената може и да го унищожи.
Жената къща отваря, ама и затваря.
Мързеливата жена къща запустява.*

Семантичен паралел на тези пословици срещаме и в Библията:
Мъдрата жена урежда къщата си, а глупавата я съсипва с ръцете си
(Библ. Притча 14.1).

В част от тези пословици работната жена е противопоставена на мързеливата. Явно хубостта не се цени в традиционните общества. Важно е жената да е умна, мъдра, работна и отговорна. Тези качества се ценят, защото нейната роля за уреждане на дома и грижата за семейството е огромна.

Разбира се, мъжът има основна роля за поддържането на дома, главно с това, че създава материалните блага, които са необходими за живота на семейството. Освен това той е връзката на семейството със социума, с това, което е извън дома.

*Мъжът е вкъщи главата, а жената – душата.
Мъжът къщата държи, а жената я краси.
Ако влизаш с празни ръце в къщи, не та познава жената.
Ако влазаш с празни ръце в къщи, не са имай мъж същи.
Върти ли се къща с една ока брашно?
Клисав мъж къща не гледа (не върти).*

В дома на традиционния българин има ясно изразена йерархия поради патерналистичния характер на това общество. Мъжът е глава на дома и основна фигура в семейството. Той поддържа неговото материално благополучие.

За да съществуват домът и семейството, жената трябва да знае своето място. Нейната роля е в семейството и **у дома**. Пространството на дома е

ограничено с неговия праг, който е гранична линия между **своето** и **чуждото**. Жената трябва да се грижи за **своето**, а това са домът, децата и семейството.

*На жената уреда е до прага, извън прага – на мъжа е.
Жентата е къщна куковица.*

В семейството има строга йерархия. Само единият от съпрузите може да бъде водещ. Обикновено това е мъжът, но понякога може да бъде и жената. Нужни са компромиси, за да съществува семейството.

*Два петля на едно огнище не пеят.
Два камика като се търкат, единият трябва да е по-мек.
В една къща двама господари не биват.
Един петел на десет кокошки седи, та ти ли на една жена не можеш.
Тя е люта, аз съм кротък, ще поминем.
Къща се с инат не върти.*

Последните пословици са метафорични. Ключовата ситуация **мъжът е водещ в семейството** има семантичен паралел в Библията. *Голям срам е, когато жената преобладава над мъжа* (Сир. 25.24).

В пословиците за дома също се разкрива опозицията **свой – чужд**. В тях ясно се откроява ключовата ситуация: **домът е свое, оградено пространство и в дома не бива да се допускат чужди**. В дома си човек се чувства свободен. Колкото и беден да е един дом, важно е да бъде свой. Дори смъртта не е така тежка, ако човек е при семейството си.

*Ако да е и хрубелница, тя е моя хрубелница.
Бащино огнище – топло пепелище.
Дома и да се мре, не е зле.
Своя къщица, своя свободица.
Който умре в къщи, по му е малък товара (кахъра).
У дома си прави, каквото искаш.
Домашна вечеря по-лесно се претура.
Върти ми се къщата – чевердисвам се.
В моята къща няма дим, в нея няма и свада.
Ако си на къщата си, цар си; на къра ни пъдар не си.*

По отношение на опозицията **свой – чужд** традиционният българин е категоричен – домът е **своето** пространство и **своите** близки, в **своя** дом той е сигурен и се чувства добре. Всеки труд, дори минимален, е важен и необходим на дома.

Един гвоздей да имаш, къщата е твоя.

В чуждата къща човек не може да се чувства добре и чуждият не може да поддържа дома добре. За него трябва да се грижат хората от семейството.

*В чужда къща си не простирай краката.
Да ти не влезва в къщата чужд гвоздей.*

Едно око домакинско (господарско) свършива (струва) повече от две ръце слугински.

Един снопец цяла къща държи.

Този, който не държи на дома и семейството си, много често остава без него. В традиционната българска култура безотговорното отношение към дома и семейството не се приема.

Домакин, ама дом няма.

Къщата му гори, пък той песен пей.

На гости драг, о в къщи враг.

Заизрежда наред от къща в къща като циганка.

Канил гости, няма го вкъщи.

Българинът знае добре, че за да съществува домът, необходими са много грижи.

Къща без покрив не бива.

Керемидите на къщата тежат, ама я и покриват.

Кога е дъждовно, къщата не се покрива; кога е ясно, не капе.

Кръпеж къща държи.

Къща имам (ми е) на главата (си).

Да бе добро къща и вълкът би си направил.

Домът трябва да се създава навреме.

Кучето зиме се кани да си прави къща, а лете забравя.

Кучето сяка зима се мръзне и си прави къша напролет.

Домът е затворено, свое пространство. Това, което става в него, не може да бъде изнасяно навън. Дискретността запазва дома и семейството от чуждите.

Къща без кавга (без дим) не бива.

Къща гори, дим не пуша.

Домашния пазар на чаршийски не приляга.

Който си няма в своят дом неволя, нека търси у чужд дом веселия.

Къща язилница.

За да се поддържа един дом и едно семейство, са необходими средства. В българската традиционна култура преобладава мнението, че богатият дом е добър дом за живеещите в него. Добре уредената къща също се цени много.

Къща от имот са не съсипва.

Много стока къща не съсипва.

Къща, да я шибнеш, ще тръгне, т.е. стъкната.

Колкото и важно да е да създаде човек свой дом, той трябва да работи за него честно. Носителят на традиционна българска култура е убеден, че грехът разрушава семейството.

Който с неправда проболерява, скоро му домът запустява.

Домът не е вечен. „Вечният дом“ е нещо различно: в традиционната култура на българина той е противопоставен на истинския дом – с определеното място за него и с факта, че там човекът е сам, той е напълно отделен от семейството си.

Днес у дома, утре в гроб.

Концептът **дом** е ключов при реконструкцията на концепта **семейство**. В голяма част от българските пословици домът и семейството са синоними. Домът се възприема като център на семейното пространство – **своето**, което е противопоставено на **чуждото**. Неслучайно в български, както и в други езици, често срещана е пословицата: *Моят дом е моята крепост*. Реконструкцията на концепта **дом** в паремиологичната картина на света се разкрива чрез следните ключови ситуации:

**българинът се стреми да създаде дом
домът и семейството са едно цяло
в своя дом е сигурно
за дома трябва грижи
за дома и семейството жената е важна
семейството и домът не могат без жената
умната жена създава дома си
мястото на жената е вкъщи.
във всеки дом има правила
в своя дом човек е свободен
в своя дом всеки се чувства добре
в своя дом и смъртта е лека
в дома е нужно разбирателство
разбирателството е резултат от строга йерархия
домът е отражение на ума на тези, които са го създали
за дома дискретността е важна
домът иска грижи
мъжът е опора на дома
мъжът е основа на дома
мъжът е главата на дома
мъжът е отговорен за дома и семейството
мъжът издържа семейството
жената създава уют и топлина
тя е душата на един дом.**

Концептът **дом** се оказва ключов за българската паремиологична картина на света. Българските пословици и поговорки разкриват връзката на човека с дома, със семейството, с роднините, с миналото и прародителите. В тях се очертават следните основни концептуални признаци: Домът е равен на

семейството. Домът е пространството на семейството. В него са своите, вътрешните, близките. Домът се създава и поддържа от най-важните членове в семейството – жената и мъжът. Жената е тази, която го устройва. Тя възпитава децата. Нейната роля е в усвоеното пространство – „до прага“. Жената създава интимност и уют. В дома има строга йерархия на отношенията. Мъжът преобладава над останалите членове на семейството. Мъжът е връзката между социума и вътрешното, усвоеното пространство, наречено дом и семейство. Къщата става дом, ако хората, които живеят в нея, се обичат. За семейството са нужни любов, уважение, спокойствие, разбирателство и материално благополучие. Разрушат ли се отношенията между живеещите, се разрушава и самият дом. За да се поддържа домът, са необходими усилия.

4. Домът през призмата на анкетните данни

При 30 обработени анкети с избираем (затворен) отговор се наблюдават следните значения на лексемата *дом*: семейство – 14; жилище, в което живее семейство – 11; апартамент, в който може да живее всеки – 5; къща с двор – 4.

Значения на лексемата *семейство*: мъж и жена + децата им и техните родители – 14; хора, които са свързани кръвно – 9; мъж и жена, които са сключили брак – 5; хора, които живеят заедно под един покрив – 4; хора, които се обичат – 2.

Значения на лексемата *двор*: къщата и дворът са едно цяло – 19; не мога да преценя – 7; нещо, което е извън къщата – 4; по-голям от къщата имот – 1.

При обработени 40 асоциативни анкети се наблюдават следните резултати:

За лексемата *къща*: дом – 12; семейство – 9; двор – 6; спокойствие – 5; уют – 4; крепост – 3; цвете – 3; голяма – 2; градина – 2; любов – 1; бяла – 1; дърва – 1, прозорци – 1; провинция, баба – 1; животни – 1; супер – 1; баба, дядо, куче – 1;

За лексемата *двор*: растения – 7; цветя – 6; трева – 5; зелен – 5; къща / къщичка – 4; куче – 3; дървета – 2; градина – 2; голям – 1; преден – 1; игра – 2; люлки – 1; пролет – 1; красив – 1; почивка – 1; площадка – 1; праскова – 1; липа – 1.

При обработката на 10 асоциативни анкети за лексемата *дом* наблюдаваме следните резултати: семейство – 5; къща – 3; топлина – 3; покрив – 1; крепост – 1; спокойствие – 1; удобство – 1.

За *жилище*: дом – 6; къща – 4; апартамент – 2; семейство – 1; спокойствие – 1; уют – 1.

От направените и обработени анкети е видно, че най-често срещаното значение на лексемата *дом* е ‘семейство’, второто – ‘жилище, в което живее семейство’. Най-често повтаряното значение на лексемата *семейство* е ‘хора, свързани кръвно’, след това – ‘мъж, жена, децата им и техните родители’; ‘мъж и жена, които са сключили брак’; ‘хора, които живеят заедно под един

покрив'. Има два отговора, че семейството са хора, които се обичат. Неслучайно думата *домашност* означава 1. интимност; 2. дом, семейство (РБЕ 1984: 261).

За голяма част от анкетираните дворът и къщата са едно цяло. Малка част от анкетираните смятат, че дворът е нещо, което е извън къщата. Дворът се свързва с растения, дървета, цветя и куче. Такава представа съответства на традиционната българска култура, в която представата за двора и неговото място е двойствена – той е част от усвоеното пространство, но все пак е и извън него и може да бъде място, в което се появяват зли сили, наричани в диалектите *вонкашни* / *однатворни*.

От асоциативните анкети става ясно, че най-често лексемата **къща** се асоциира с дом и със семейство. На трето място – със спокойствие. Има 3 отговора, че къщата е крепост, което се свързва с пословицата „Моят дом е моята крепост“. Тази пословица има универсален характер и е характерна за всички европейски народи. Но, както подчертава Телия, манталитетът на един народ се състои от специфични и универсални черти.

5. Домът в българската художествена литература

В тази част на студията ще разгледаме представата за дома в произведението на Елин Пелин „Гераците“, в стихотворението на Христо Ботев „На прощаване“, в стихотворенията на Иван Вазов „При Рилския манастир“ и на Димчо Дебелянов „Да се завърнеш в бащината къща“, в цикъла на Хр. Смирненски „Зимни вечери“, в разказите на Й. Йовков „Божура“ и „През чумавото“. Изборът е направен така, че да се разкрият различни авторски интерпретации на представата за дома.

Елин Пелин (1977: 5–7)

„Неговата голяма и бяла *къща*, в която живееше многолюдното му семейство, беше на лично място сред селото, виждаше се отдалече и отдалече личеше, че е чорбаджийска. Всред широкия *двор*, в който можеше да се смести една махала и който околоръст бе ограден като кале с бели зидове, се издига-ше високо и право като стрела самотен кичест бор, единственият бор в цялата околия Той бе донесен като малко борче от светите Рилски гори и посаден тук в незапомнени времена от прадедите на Гераците. Това бе тяхното семейно знаме, с което се гордееха. Под неговата света сянка бяха отраснали няколко поколения. Под нея бяха преживели последните си дни много старци от рода им. Синовете и снахите на Герака, под главния негов надзор, гледаха *къщата* и вършеха полската работа, подпомагани от двама млади ратаи и от стария Матей Маргалака. Баба Марга и *вкъщи* беше пълна господарка“.

„Но на пролет баба Марга се помина съвсем ненадейно. Заедно с нея от *къщата* на Гераците изчезна добрият и строгият дух, който държеше всичко

в ред. В къщи изпълзяха като змии, незнайно откъде, сръдни, недоразумения, крамоли и отровиха мекия домашен покой, сладко сгряван толкова дълги години от любогрейната топлина на общото огнище. Те шетаха из къщи начумерени и фучаха като змии“.

В своята повест Елин Пелин представя традиционното виждане за дома и семейството. Примерите от повестта „Гераците“ показват, че *къщата* / *домът* е място, в което живее задружно и голямо семейство. В нея в началото на повестта има ред, „любогрейна топлина“ и уют. Тази къща, оградена с висока бяла ограда, прилича на крепост (кале). В дома най-възрастната жена (баба Марга) е пълна господарка. Тя поддържа „мекия домашен покой“ и „строгия ред“. След нейната смърт обаче изчезват много бързо редът, спокойствието и топлината. Това разрушава семейството и защитеното пространство, наречено дом. Домът от крепост се превръща в дом на разрухата. Дори символът на рода, който е спойката между поколенията, е унищожен.

Йордан Йовков (1983: 257–267)

„На другия ден всеки мислеше съседа си за молепсан от чума, затваряше се в *къщата* си и здраво залостяше вратите. Спотаиха се всички и само чакаха да чукне клепалото за умряло или да се вдигне плач в някоя *къща*“.

„Същият тоя прах покриваше *къщи*, дървета и улици, тъй че всичко беше потъмняло и сиво, каквато беше и изсъхналата земя“.

„Скоро такива огньове пламнаха във всяка *къща*“.

„Първо това си го казаха помежду най-близките съседи, после премина от махала на махала и не след много време четирма старци, избрани от цялото село, отиваха вече към *къщата* на Хаджи Драгана“.

„Из пътя старците позабравиха за чумата и мислеха как ще влязат в *къщата* на Хаджи Драгана. И когато старците стигнаха пред тежките, обковани с желязо порти на Хаджи *Драгановата къща* и дядо Нейко, муфтарят, почука на мандалото, всички други сложиха ръце на патериците си и потопиха очи в земята“.

„Обичай беше да се плаче, когато булката напуска *бащината си къща*“.

Йордан Йовков (1983: 188–200)

„Тя тичаше по съседните *къщи*, размиваше старците, играеше с децата, влачеше след себе си въздишките и запалените погледи на младите цигани“.

„Божура обичаше да отива в тая *къща*“.

„Това я зарадва, отлепи се от дуvara и си тръгна към *къщи*“.

„Току под чердака, на който стоеше, беше *къщата* на Божура“.

„И тя се обърна, метна косите си назад и забърза към *къщи*. Но никога той не минаваше вече покрай *къщата* на Хаджи Вълка. Стоеше на чардака и гледаше все към двора на Божура“.

„Само да я пуца в *къщата* си, само да не затваря вратите си за нея!“.

„Плачът идеше от *къщата* на Василчо, плачеше майка му“.

В разказите на Й. Йовков лексемата *къща* е *дом*, в който живеят определени хора или семействата им.

В стихотворението „На прощаване“ за дом е употребена синекдохата „бащино огнище“. За Ботев домът е сакрално пространство, място на топлина и скъпи спомени. С него са свързани най-хубавите моменти от живота на лирическия Аз. Бащиното огнище е синекдоха и означава както ‘роден дом’, така и ‘Родина’.

В цикъла „Зимни вечери“ на Христо Смирненски домът е десакрализирано пространство. Той вече не е крепост, в него няма любов, топлина, сигурност и уют. Идеята за бездомничеството се внушава от лексемите *порутени хижи, къщурки, избички*. Домът е нравствено снижен – безпомощна майка и безхлебен баща, които не могат да бъдат опора на семейството.

В стихотворението на Дебелянов „Да се завърнеш в бащината къща“ домът е свое, оградено от пространството, място, където човек намира покой, топлина и любов, той е „пристан“ и „заслон“ от външния свят. Място – спасение. Домът е сакрализиран. В него централно място заема майката. Тя е неговият дух и неговата топлина. Прагът отделя вътрешното пространство от външното. В края на стихотворението е направена връзка между роден дом и Родина.

В стихотворението на Иван Вазов „При Рилския манастир“ се среща осемкратно анафорично повторение на изречението „Сега съм у дома“. В текста обаче представата за *дом* е различна от традиционната. Домът в случая е това, което разбираме като **не-дом** – планината, природата. Връзката, която се прави в стихотворението с *вечен дом*, също е различна от характерната за българската традиционна култура заради мястото, което авторът е избрал.

Съдържанието на концепта **дом** в текстовете от българската литература в повечето случаи съпада с езиковото значение на концепта, в чието ядро откриваме когнитивните признаци като семейство, място, в което живее семейство. Проучването на художествените текстове позволява да се открият онези места, в които концептът **дом** се пресича с другите концепти: **семейство, народ и Родина**.

В текстовете от художествената литература домът и неговите обитатели са взаимнодопълващи се – без обитателите си къщата е празна. Един човек без дом (нямаш покрив над главата) е социално непълноценен (бездомник, бездомен). Домът (семейното огнище) е място, в което се отглеждат и възпитават деца, и се полагат грижи за възрастните членове на семейството. Домът – това е семейството. Доминиращо е физическото измерение – къщата не е дом, ако в нея не живее семейството. В дома всички негови членове се чувстват в безопасност като в крепост (*моят дом е моята крепост*). Само то-

гава той запазва истинската си стойност. Ако се разруши семейството, домът престава да съществува.

6. Домът през призмата на българската преса

Използвани са материали от вестниците: „24 часа“ и „Труд“ от 04.05.2014, 05.05.2014, 08.05.2014; „Стандарт“ от 05.05.2014 и 07.05. 2014; „Знаме“, „Борба“, „Утро“, „Струма“, „Десант“, „19 минути“ от 3.04.2014, 04.05.2014, 05.05.2014, 08.05.2014 г.

Бъдеща юристка осигурява дом на бездомни кучета.

Момиче от *социален дом* вече учи магистратура.

След края на работния ден прибирате детето от градина (занималня) и пазарувате на път към *къщи*. У дома едно след друго предстоят приготвяне на вечеря, разстребване, гладене на дрехите за следващия ден. Защо някои растения не искат да цъфтят у дома?

Преди да се усети, тя открила начин да се пребори с кризата и да осигури средства за семейството си, докато стои у дома с детето си.

22-годишна жена и 8-годишната ѝ дъщеря бяха отрити мъртви в дома им в град Джебел, съобщи „24 часа“.

Новата пленарна зала на парламента, която според плановете трябва да се помещава в бившия *Партиен дом*.

Берлускони започна да изтърпява присъдата си в дом за възрастни хора.

След бурни дебати съветниците увеличиха таксите в *Младежкия дом*.

Първи частен дом за стари хора отваря врати в село Драгижево.

Перничанин преби звездата от „Стъклен дом“ К. Врачански.

Ентусиасти от клуб „Младежки Парламент“ към Общинския *Младежки дом* в Русе осъществиха своята акция по случай предстоящия празник – 1 март.

Имах си няколко прякора *вкъщи*, обикновено брат ми ги измисляше, разказа в студиото на bTV Есил Дюран. Затова брат ѝ лепнал прякора „Малката попадийка“, защото често носела *вкъщи* бонбони, сладки и торти, които хората носели в общината.

Къщата на починалия във варненското село Партизанин се подпалила вчера заради забравена запалена цигара.

Столипиново попадна под полицейска блокада вчера. Спецченгетата са та-рашили *къщи* и офиси в ромския квартал на Пловдив, за да търсят дрога. В жилищния район са претърсени общо 10 адреса – 5 *къщи* и 5 търговски обекта.

Разхождайки се по улицата, ще се насладите на едни от най-красивите стари, но реставрирани *софийски къщи*, някои от които – превърнати в изискани ресторанти.

В пресата се използват най-често словосъчетания със значение ‘сграда със социална, културна или политическа функция’: *Дом за артисти и ветерани, Майчин дом, Дом „Майка и дете“*, *ходил в дома в Драгалевци, Профсъюзен дом, в „стъклен дом“*, *дом за възрастни хора, Младежкия дом, приеман дом, социален дом, от дома в Дрен, Карин дом – ‘фондация’, дом за медико-социални грижи, старчески дом, частен старчески дом, дом на военноинвалидите, Белия дом, Партиен дом.*

Среща се и значението „място за живеене“: *блъскал врати в дома си, останан без дом, без дом, собствения му дом, напуска дома си, палят домове, в дома си, дом-мечта, къщата си, вкъщи.*

Лексемата *къща* се използва като синоним на *дом*. *Вкъщи* е равно на *у дома*. Изключение правят *Червената къща, Жълтата къща* (за ЦУ на БАН).

В социален аспект домът е затворено пространство, което отделя обитателите му от света около тях. За да бъде наречено така, е необходимо в него да са създадени условия за осигуряване на специфичните нужди на индивида или на групата: грижа за болни, инвалиди, възрастни хора, сираци. Става въпрос за определени институции. Тези институции обаче са само заместител на истинския дом. Те не създават абсолютно чувство за сигурност у дома, уют, топлина, близост, любов. Обикновено са словосъчетания: *старчески дом, дом за сираци, дом за стари хора*. Словосъчетанията са необходими, за да се уточни каква институция се помещава в съответната сграда. *Публичен дом* е един вид оксиморон, тъй като домът е затворено пространство, в което живеят близки хора, обикновено, свързани кръвно. В примери от типа на: *Партиен дом, Културен дом, Младежки дом, Белия дом, Червената къща, Жълтата къща* става въпрос за сгради, в които се извършва определена дейност – културна, обществена или политическа.

В посочените текстове наблюдаваме следните характеристики – сграда или обществена сграда; социална (група от хора, които се характеризират със специфични особености – възрастни, сираци); функционална (фирма или институция) и културна (културен дом).

Вътрешното пространство на дома огражда човека от външния свят както физически, така и психологически. „Определянето на вътрешното и външното, личното и публичното е относително, но за индивида то се свързва с различни ситуации, които очертават истинските граници на съществуването му“ (Валеева 2010: 192). При характеризирането на концепта *дом* се пресичат опозициите **свой – чужд, вътрешен – външен, добър – лош, питомен – див.**

Литература

- Байбурин 1983:** Байбурин А. К. *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*. Ленинград: Наука.
- Валеева 2010:** Валеева Д. *Репрезентация концепта дом в русской языковой картине мира*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Казань.
- Гвоздев 1983:** Гвоздев В. В. *Место пословиц как структурно-семантических образований в языке*. Автореферат диссертации кандидата филологических наук. Москва.
- Дубов 1993:** Дубов И. Т. Феномен менталитета: психологический анализ. – *Вопросы психологии*, 1993, № 5, 20–29.
- Жуков 1990:** Жуков В. П. *Предисловие к Словарю русских пословиц и поговорок*. Москва: Русский язык.
- Зализняк, Левонтина, Шмелев 2005:** Зализняк А., И. Левонтина, А. Шмелев. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*. Москва: Языки русской культуры, 2005.
- Иванова 2006:** Иванова Е. *Мир английских и русских пословиц*, Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Левин 1984:** Левин Ю. И. Провербиальное пространство. – В: *Паремнологические исследования*. Сб. статей ред. Г. Л. Пермякова. Москва: Наука, с. 108–126.
- Маслова 2006:** Маслова В. А. *Введение в когнитивную лингвистику*. Москва: Флинта Наука.
- Пермяков 1970:** Пермяков, Г. Л. *От поговорки до сказки*. Москва: Наука.
- Петрова 2006:** Петрова Р. С. *Лингвокультурологично съпоставително изследване на английски и български пословици*. Автореферат на дисертация за присъждане образователната и научна степен „доктор“. София.
- Сърл 1990:** Серль Дж. Р. Метафора. – В: *Теория метафоры*. Сост. Н. Д. Арутюнова. Москва: Прогресс, с. 307–341.
- Славянские древности 1999:** *Славянские древности*. Этнолингвистический словарь в 5-ти тт. под общей ред. Н. И. Толстого. Т. 2. Москва: Международные отношения.
- Телия 1996:** Телия В. Н. *Русская фразеология*. Москва: Языки русской культуры.
- Трубачов 2006:** Трубачев, О. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. Москва: Издательство Академии СССР.
- Grzybek 1994:** Grzybek P. Foundation of semiotic proverb study. – In: *Wise words. Essays on proverb* ed. by W. Mieder. New York; Garland, 1994, vol. 3, № 2, pp. 151–174.
- Yankah 1994:** Yankah K. Do proverbs contradict? – In: *Wise words. Essays on the proverb* ed. by W. Mieder. New York: Garland, 1994, vol. 3, № 2, pp. 127–142.

Източници

- БЕР 1971:** *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: Издателство на БАН.
- БМ 1994:** *Българска митология*. Енциклопедичен речник. Съставител Анани Стойнев. София: 7М+ЛОГИС.

- БТР 1973:** *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство.
- Български притчи или пословици и характерни думи*, събрани от П. Р. Славейков. София: Български писател, 1972.
- Българска народна поезия и проза*. Т. 7. *Предания, легенди, пословици и гатанки*. София: Български писател, 1983.
- Български пословици и поговорки*. Съставители Милко Григоров, Костадин Кацаров. София: Наука и изкуство, 1986.
- Ботев 1971:** Ботев Хр. *Събрани съчинения*. Т. 1. София: Български писател, с. 38.
- Вазов 2002:** Вазов Ив. *Стихотворения*. Велико Търново: Слово, с. 103–104.
- Влахов 1988:** Влахов С. *Съпоставителен речник на пословици, български, руски, английски, френски, немски, латински*. София: Ето.
- Геров 1975, 1976:** Геров Н. *Речник на българския език*. Т. 1, 2. София: Български писател.
- Дебелянов 1996:** Дебелянов Д. *Стихове*. София: Христо Ботев.
- Йовков 1983:** Йовков Й. *Събрани съчинения*. Т. 2. София: Български писател, с. 188–200, 257–267.
- Пелин 1977:** Пелин Е. *Съчинения в шест тома*. Т. 1. София: Български писател, с. 5–65.
- РБЕ 1984:** *Речник на българския език*. Т. 4. София: АИ „Марин Дринов“.
- Смирненски 1972:** Смирненски Хр. *Избрани творби в два тома*. Т. 1. София: Български писател.
- СР 1999:** *Старобългарски речник*. Т. 1. София: Валентин Траянов.
- ФРБЕ 1974–1975:** Ничева К. и др. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1–2. София: БАН.
- Вестници:** „24 часа“ и „Труд“ от 04.05.2014, 05.05.2014, 08.05.2014; „Стандарт“ от 05.05.2014 и 07.05.2014; „Труд“ от 04.04.2014; „Знаме“, „Борба“, „Утро“, „Струма“, „Десант“, „19 минути“ от 03.04.2014, 04.05.2014, 05.05.2014, 08.05.2014.

Доц. д-р Мария Китанова
 Секция за етнолингвистика
 Институт за български език
 „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
 Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
 1113 София, България
 miyak@abv.bg

Assoc. Professor Mariya Kitanova, PhD
 Department of Ethnolinguistics
 Institute for Bulgarian Language, BAS
 52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
 1113 Sofia, Bulgaria
 miyak@abv.bg

ФОНЕТИЧНАТА СИСТЕМА НА ГОВОРА НА С. ШИЩЕВЕЦ, КУКЪСКА ГОРА, РЕПУБЛИКА АЛБАНИЯ

Лучия Антонова-Василева

Резюме. Студията разглежда фонетичната система на говора на с. Шищевец, Кукъска Гора, Република Албания. Посочват се рефлексите на специфичните елементи на вокалната и консонантната система на старобългарски език. Характерните диалектни особености се сравняват със сходни явления в българската езикова територия и на територията на съседните славянски езици. Правят се изводи за историческите промени във фонетичната система на българския език.

Abstract. The study discusses the phonetic system of the dialect of village Shishtevevs from the Region of Gora, Republic of Albania. The reflexes of the specific Old Bulgarian vowels and consonant elements are shown. The distinctive features of the dialect are compared with the similar phenomenon in the Bulgarian language territory and also in the neighbouring South-Slavic languages. The study draws conclusion about the historical change in the phonetic of the Bulgarian language.

Keywords: dialectology, phonetic history of the Bulgarian language.

1. Увод

Село Шищевец се намира в Кукъска Гора в Република Албания. Това е високопланинска местност, разположена до северния албански град Кукъс по склоновете на планините Шар, Кораб и Коритник, на границата между Република Албания и Република Косово. Както посочва В. Кънчов (Кънчов 1996: 46) областта се състои общо от 42 села по горното течение на р. Люма, населени с българско мюсюлманско население, което се нарича *торбеши*. Историческите сведения за с. Шищевец, както и за останалите селища от областта, не са еднозначни. Безспорен е фактът, че това е славянско население, но има различни податки относно хронологията на неговото заселване по тези места. Според повечето от изследванията на местните краеведи, населе-

нието е старо преселническо – напр. според Н. Докле гораните са потомци на богомилите, преселници по тези места от изток от територията на България (Докле 2009). В действителност природните условия за живот в Гора са изключително сурови заради голямата отдалеченост и надморска височина:

– *Мие сме хил'аду и двесте четирййесе метра висина* – казват гораните.

– *Бок не сака шес месеци. Шес не сака г'аволо.*

– *Та и бок овде не_седи во зиме, бѐ. И он бѐга* – казват някои, но други им възразяват:

– *Бог да̀леко да биде, и зиме шо е зиме, он ни тр̀ажи н̀ас.*

В действителност хората са свикнали да оцеляват и при тези тежки условия, като се задоволяват с най-малкото необходимо за поддържането на живота. Затова споровете на тази тема приключват бързо и хладнокръвно:

– *Ти ако не_си до̀ма к'е за̀г'инеш* (зимно време).

– *К'е за̀г'ине ако нѐма в'ода, та̀мо де нѐма в'ода.*

Наистина областта Гора е толкова отдалечена от обичайните средища, в които се организира обществения и стопански живот, местност, че с пълно основание може да се предположи заселването тук по принуда, вследствие от миграция поради драстични социални и политически обстоятелства. По-вероятно е обаче това преселване да е ставало от сравнително близки области – напр. от селищата в полите на планината към нейните по-добре защитени проходи и върхове. Жители от с. Шишевец дори назовават конкретни фамилии, за които се знае откъде са преселени, но в случая вероятно става въпрос за по-нови преселници, присъединяващи се към старото население: *Мицо биф до̀цна до̀йден, он от се зна̀е че мак'едонск'и до̀йден е овде. А па н̀аше све мийе, шо сме Кичефци мийе, от мак'едонск'и, от Селаник се зн̀е шо сме до̀йдени, от Солун, чобани. По̀сле й̀ма овде до̀йдени, шо са и арна̀ути. Шо ги ви́каме ние арна̀ути. Арна̀ути ги ви́каме кай нас, што не_ни се м̀иле мно̀гу.* Безспорен е фактът, че ислямът в Гора е възприет късно и по принуда – напр. след ограничаване на дажбите от жито в случай, че не се направи регистрация при ходжата и не се запише детето с мюсюлманско име, което обрича семействата от високопланинските села на глад: *Шийшteeц во седумнайста година, во осумнайста што бѐше, зимаф ж̀ито по четири к̀ила на м̀есец. За й̀ен м̀есец ч̀етри к̀ила ж̀ито! А девѐдесет и й̀ена фамилйия бѐа. Девѐдесет и ѐна фамилйия! Б̀иле нѐкуй осум фамилйие, па пи́шане т̀уйе, ама не з̀имале ж̀ито о̀ни. ...Не со дикта̀тура, г'и вра̀к'але на м'̀услим, со икономийа. Си й̀мале два̀йсе и ч̀етри у̀рнеци (вида), как ги ви́каа, шо пла̀к'а лѐп. И сѐга ти си м̀услиман, о̀се (или алб.) си орто̀докс, ако ти се роди тѐбе сѐга, ж̀ѐна к'е ти роди дѐте дѐйче, Дѐбра да го на̀зовеш нѐма вѐйк'е орто̀докс, м̀услиман да се на̀зуви́вам й̀а. о̀тец и ма̀ти к'е му б̀идет орто̀докс, с̀ын и к'̀ерка к'е б̀идет м̀услиман. Живѐе дори седумдесѐ го̀дине со двѐ вѐри овде. И м̀услиманска, та дори изп̀омрели тийа п̀рвити.*

Село Шишевец е споменато като селище, влизащо в състава на областта Гора, от Р. Младенович, който посочва и неговото по-старо име сиштевьц, из-

вестно от грамотата на Душан Хилендарски (Младенович 2001: 38). Но както другите села на албанска територия, така и с. Шищевец не се подлага на изследване в труда на Младенович. Селището е център на община, в която спада и с. Борйе – проучено обстойно в лексикален аспект от албанския краевед Н. Докле, родом от Борйе, в неговия „Горански (нашински) – албански речник“. Все пак горанският речник на Н. Докле почива главно на материал от с. Борйе и преди всичко при лексемите, отбелязани в него, не се посочва селището на тяхното разпространение. Думите са представени без ударение, като се съобщава, че в диалекта то е парокситонно (на предпоследната сричка от края) – твърдение, което се нуждае от прецизиране. За фонетичните и морфологичните особености на говора от този речник може да се извлекат само косвени сведения (Докле 2007: 11–16). Частично данни за горанските говори са приведени и в по-старото проучване на Павлович (Павлович 1939). В книгата „Непознатата Гѳра“, издадена от етнологката и музиковедка В. Тончева, са представени важни исторически и етнологжки сведения за областта, както и сведения за фолклора, но данните за диалектните особености в нея са оскъдни (Тончева 2012: 63–72). Така се оказва, че говорът на с. Шищевец, както и изобщо говор на отделно селище от дела на Кукъска Гора, не е бил обект на системно самостоятелно диалектоложко проучване. Трябва да се подчертае, че в сравнение със селищата от Косовска Гора, селищата на територията на Албания са по-изолирани по отношение на обществения и стопанския си живот. Това, както и липсата на обучение на сръбски език, дава много по-добри възможности за запазването на автентичната им диалектна реч. Същевременно местоположението на селището – на границата на две важни за историята на българския език диалектни области (крайните югозападни говори на територията на Албания, Македония и Гърция и крайните северозападни говори на територията на Македония и Сърбия) определя значимостта на едно подробно изследване на диалекта на всички езикови равнища. Проследяването на фонетичната система, която в най-силна степен е свързана с въпроса за класификацията на диалекта, естествено е първата стъпка в тази насока. За нея понастоящем може да се черпят сведения главно от по-общите и лаконични публикации на български учени (Христова 2002, Кочева-Лефеджиева 2003). Що се отнася до изследванията на сръбските езиковеди, то те, макар и изключително подробни, преди всичко се опират на материал от косовския дял на областта, а освен това са написани в духа на традицията на сръбската езиковедска литература, което води до различна трактовка на редица явления – напр. наличието на „отворени“ застъпници на стб. ђ и много други.

Цел на настоящото изследване е да се направи системно описание на фонетичната система на говора на с. Шищевец, за да се открие неговото място в диалектния континуум на българския език. В работата се използва изцяло нов, лично събран и обработен дигитален теренен материал, записан в периода 2006–2012 г. Особено внимание се обръща на историческата интерпретация на фонетичните явления в конкретния диалект в съпоставка със

съответни успоредни процеси във фонетичната система на българския език на диалектно равнище.

2. Исторически звукови промени

Рефлекси на стб. ятова гласна

В позиция под ударение пред твърда сричка на мястото на стб. гласна *ѣ* в говора на с. Шищевец обикновено се изговаря звук *е*: *бѣга, вѣра, гнѣздо, дрен, лѣп, мѣсто, пѣсна, сѣнка, сѣра* (*първо млѣко на крава*), *сѣдло, сѣно* – срв. в местната пословица: *Младост со пари не се купуа, бѣга* (отминава). Същият обикновено е и застъпникът в позиция пред сричка с предна гласна: *врѣме, дрѣн 'е, мѣнила, нѣдела, пѣсни, тѣсен, трѣск 'и*.

От посочения рефлекс *е* на стб. ятова гласна в диалекта на с. Шищевец се откриват някои отклонения. На първо място те са отбелязани след съгласните, които се свързват с консонантните – палатали, влизащи в корелацията по твърдост/мекост в старобългарски – *л, н, р* и *с* (Тотоманова 1992: 4). Характерно е, че в говора при тези примери си дават среща двете явления – палаталността на съгласните и наличието на следи от широк рефлекс на ятовата гласна. Вследствие на това факултативното наличие на изговор *ѣ* на мястото на *ѣ* се открива успоредно с факултативното наличие или отсъствие на мекост на съгласната пред ятовия застъпник. Самите континуанти на ятовата гласна не зависят от околната палатална среда и от съвременното ударение. В говора на гораните, както и в други български говори – срв. диалектите в Банско, Разложко, Родопите, Тетевен и Еркеч в района на Стара планина (Алексиев 1931: 102–104; Кочев 1968; Видоески 1983: 12; Кочев 2010: 34), се срещат следи от стария ударен квантитет на вокалите. Както при проследяването на други особености в развоя на българската фонетична система от старобългарски до наши дни, така и по отношение на ударния квантитет крайните югозападни говори се свързват с архаичните източнобългарски ареали. Така ние бихме могли с пълно основание да присъединим района на Гора към района на „най-крайния български югозапад (Дебърско)“ (Кочев 2010: 39), като отбележим само, че всъщност тези диалекти изместват българския диалектен континуум още по-далеч на запад. Тези успоредици между нефонологичните дължини, отбелязани в диалектите в Гора и в българските говори, са посочени и от Р. Младенович (Младенович 2001: 73–88). Може да се предположи, че наличието на ударен квантитет способства за запазването на широкия гласеж на ятовата гласна, като оказва влияние и на нейното палатализиращо въздействие върху предходната съгласна (Антонова-Василева 2013). Това от своя страна води до прояви на феномена вокално-консонантно взаимодействие, специфичен за източнобългарската фонетика (Кочев 2010: 21). Напълно естествено е да се очакват прояви на вокално-консонантното взаимодействие в Корчанско, където отдавна е установено запазването на широкия изговор на ятовата гласна. Още Ем. Шрамеk в резултат от проведено експериментално

изследване стига до заключението, че съгласните в този диалект са от два типа: изцяло твърди и палатализирани твърди. Палатализираните твърди съгласни, според него, са консонантите пред следващия ги *j*, който се получава в резултат от разволя на стб. гласни **Ѣ**, **Ѥ**, и понякога **Ѧ**. Той отбелязва произношението по следния начин:

$l + l^{\wedge} + j = l^{\wedge}j$; $t + t^{\wedge} + j = t^{\wedge}j$ (Шрабек 1934: 194).

По този път се проявяват и отделните случаи на вокално-консонантно взаимодействие, когато широките застъпници на ят се изявяват, макар и като реликти или факултативни варианти, в други диалекти от региона на крайните югозападни говори, в това число и в говора на с. Шищевец.

След съгласна *л'* широк изговор на мястото на ятовата гласна е отбелязан в думата *л'ѣшчишче* (срв. *лѣшка* 'дребен човек', 'малка риба' – БЕР, т. 3: 381): *Л'ѣшчишче – на ѣдна гѣдина крѣва. От л'ѣшчишче ги заглѣвет.* Широка гласна *е* е отбелязана и в думата *клѣште*, мястото, където гредите в зида на къщата се съединяват и напасват'.

Освен наличието на широк изговор, като специфична особеност на застъпника на ятовата гласна може да се посочи наличието на палатален изговор на преходната съгласна, което личи в думите *л'ѣто*, *прѣл'ек'*, *л'ѣтник* – 'название на първия ден на пролетта': *Л'ѣтник ље во четирнѣести мѣрт.* ≠ *На лѣтници се нѣшайет* (люлеят се); *И дѣшоф ѣн и л'ѣто вѣк'е бѣше* ≠ *ѣзлезло лѣто, нѣма вѣк'е снѣк*. Дублетен изговор се среща и в някои други думи: *Ка се пѣдвари от прѣсно, к'е се дѣбие киселѣ млѣко.* ≠ *Кѣкайца кѣка на зелѣна бѣка. Дѣй бѣже л'ѣто да цѣркаме мл'ѣко*. В тези случаи често наличието на палатална съгласна *л'* се разширява пред застъпниците на стб. **Ѣ** дори и тогава, когато широкият изговор се губи.

След съгласната *н'* са отбелязани немалко случаи с дублетен изговор *ѣ//ѣ//* на мястото на ятовата гласна: *Н'ѣкуй пѣри дѣвайе, н'ѣкуй нѣси ѣѣден'е; Ако не зѣѣе к'е вѣкне н'ѣкогу што зѣѣе; Н'ѣкуй дѣсет' тѣра; Ѡвѣде, Дѣѣпи н'ѣкуй к'е те пѣѣша; Нѣма да ѣбидет н'ѣкогаѣ во Тѣран* ≠ *К'е ти рѣчет нѣкой*. Както след съгласната *л*, така и след съгласната *н* не се долавя широк изговор на мястото на ятовата гласна, но факултативно се развива предходна мекоост: *И тѣмо кат ги фѣтиф снѣк* ≠ *Тѣмо ги фѣтиф сн'ѣк во плѣнина*. При глагола *нямам* същият изговор е отбелязан и от Р. Младенович в горанските говори на територията на Косово (Младенович 2001: 95) – срв. в Шищевец: *Ѡй глѣдам, бѣ Чѣми, нѣма нѣкуй ѣѣ*. Като паралел може да се приведе изговора *няма* в книжовния български език и в повечето източнобългарски говори (БДА ОТ. 2001: к. № 45). Макар че в този случай звукът *ѣ* не е директен застъпник на стб. **Ѣ**, все пак той представлява отрицателна форма на глагола *имѣти* > *не имѣти*.

Широк изговор на мястото на **Ѣ**, както и палатализирана съгласна пред ятовия застъпник, макар и спорадично, е отбелязан и след съгласна *р'*: *Па нѣ ље рѣчено, рѣѣкла* ≠ *к'е ти рѣчет; Вѣре, на срѣд зѣма со нѣшчо, ни дѣжѣна, нѣ си ѣблечел, нѣкуй гѣниче; Рѣѣка гѣзи, жѣѣден хѣѣди* (посл.). ≠ *ѣма ѣнѣ рѣка*

голема; *Азим е лèгнаф при_река*. След затвърдяла съгласна *р* в някои думи на мястото на *ѣ* се открива изговор *а*: *Чèкай магàре зеленà_трава* (посл.); *трѣмк'ина трàва 'маточина*; *А сте збìрале трàфк'е?*, както и *òра 'орех*. Случаите, при които е отбелязана йотация – изговор *й* след съгласната пред застъпника на *ѣ* – *рйèка, рйèчи*, може да се отнесат към акомодацията – поява на сонорна съгласна, еднотипна с предната гласна артикулация при стесняването на стария широк застъпник (Кочев 2010: 40). То е възможно, защото палаталността при съгласните е свързана с *и* конфигурация на гласовия канал (Тилков 1983: 81; Антонова-Василева 2012).

Факултативно широк изговор на мястото на стб. *ѣ* се открива и след съгласната *с*: *сèчи//с'èчи*: *Пòнук (п'н) ка сèчит мàлово к'е се с'èчи, к'е префѣрцве (превърже), пòсле к'е сиса; На òфце кà_не шèне, и уò к'е им прèсече; сèкаде//сйèкаде//сйèкаде*.

Факултативно широк изговор на мястото на *ѣ* се открива и след други съгласни в отделни лексеми и техните форми:

– след съгласна *м*: *пом'èтишете, плацента*; *Нам'èси, разм'èси, изйàди го. ≠ Йа се зàмешаф*.

– след съгласна *б*: *Грàнче (клонче) со бèлице от слìве ≠ Сте збрàли б'èлице* (разцѣфнали клонки от сливи); *Врèме ка ви бèше? ≠ К'è бйèше, Чйме?*; *Во Àнглийа бйèха*.

– след съгласна *в*: *вйèлет, све //свйе, вèк // вйèк* ‘всичко, изцяло, напълно’, и др.: *Свè у̀мреле, Чйме; Му сме каж̀увале свйè пèсне; Сйà вèк ск̀упо йе, ма пò-̀убаво йè*.

– след съгласна *д*: *д'èдофци, дèте//д'èте//дйèте* – *Аку ги зàбраиш д'èдофци и сàм к'е бй̀деш зàбрайен* (посл.).

В позиция в̀н от ударение обичайният застъпник на ятовата гласна е екав: *й̀збега, òбет* – 1. храна и ядене на полето. *К'е им òнесем òбед л'̀удем*; 2. храна за преживни животни. *Да им òднесиш òбет вòлоф; лепй р̀ук'е* ‘название на тревисто растение’.

В абсолютно краесловие на мястото на ятовата гласна обикновено се изговаря *е*: *Бй̀ле двè стàрци чй̀фтои; И у̀тре к'е прàиме пригàнище; й̀ш дèнеска и зàутре и пòсле к'е вй̀диме; Кàк к'е дòйде й̀ена òвде, вàк'е нагòре, нагòре*. В отделни случаи се среща и широк изговор – напр. във формите на наречията, пред думи, съдържащи широки гласни: *К'è бй̀èше, Чй̀ме*.

След съгласна *ц* застъпникът на *ѣ* обикновено е *е*, независимо от характера на следващата сричка и мястото на ударението: *цеф мèсец* (цял месец); *цèла годй̀на, нец̀епени, нèма прòцеп, цèл̀уга* (растение от рода на папрат). В думи, образувани от корен *цев-* > *цèфк'иче*, е отбелязан освен екав изговор и изговор *ѣ* – *й̀ма цѣ̀фче*. В него се проявява затвърдяването на съгласната. Той може да бъде свързан с изговора *трàва, сàкам*, в който след подобно затвърдяване е отбелязан широк непреден застъпник на стб. *ѣ*.

Наличието на широк изговор на мястото на стб. ятова гласна в северозападните говори не е изолирано явление. Според Ал. Белич „отворен“ изго-

вор е отбелязан и в някои говори в Източна Сърбия. Той посочва в тимошко-лужнишките говори: *гуле^ам̃, млеко̃*, но и *бе^ала, ле^ано, ле^ате, ле^ати^ану, бе^ад̃а, стре^ал̃а* и мн. др. (Белич 1905: 37). Както личи от примерите, записите *е^а* са отбелязани и в ударени, и в неударени срички. Към тези примери с широк изговор на мястото на ятовата гласна в северозападните говори бихме могли да присъединим и посочените от Н. Богданович за района на Алексинъц (Богданович 1987: 67–69). Авторът описва поява на фонологична разлика между стари дълги *е* и *о*, които под ударение се изговарят „затворено“ или с лека дифтонгизация, и старите кратки *е* и *о*, които под ударение се изговарят „отворено“. Същото „отваряне“ на гласната *е* е описано и в говора на горанските села на територията на Косово (Младенович 2001: 94–95). Независимо от различията във фонетичната интерпретация на явлениято, може да се припомни, че съществуват редица примери, които показват следи от широк изговор на ятовата гласна в крайните северозападни български говори. Ярък пример за това са думи като *сакам* (Мирчев 1950: 69–78) и *трава* – *tráva = tráva* (Skok 1973: 494). Този изговор е бил характерен и за български език. Ст. Младенов посочва успоредни форми за стб. *травѣ*//*трѣва* (Младенов 1941: 637; вж. също Младенов 1979: 98 и др. примери). Разпространението на съчетанията *ръ, рѣ, рѣ* се проследява специално и от Б. Велчева (Велчева 1980: 96–102). Обикновено тези случаи се обясняват с процесите на затвърдяване на съгласните, но според мен те могат да бъдат свързани по-скоро с отсъствието на палатализиращо въздействие на застъпниците на ятовата гласна под ударение, отбелязано в някои родопски и рупски гонори. Б. Цонев посочва редица подобни примери в източните български говори, особено след съгласните *р* и *ц* (Цонев 1984: т. 2, 122; Цонев 1985: 160). Наличието на рефлекс *а < ъ* на запад от ятовата граница след затвърделите африкати и съскави е широко известно в българската диалектология (срв. БДА ОТ. 2001: к. № Ф 38). След съгласната *р* то е отбелязано в говора на с. Борйе в Кукъска Гора: *Сòбери тра̀ва; Че ѝдеме на тра̀фк'и*. Борйе. Б. Видоески също посочва в кумановския, кривопаланския диалект и в Скопска Черна гора случаи като *л'ѐто, мл'ѐко*. Като най-силна той определя „отвореността“ в примери от Страцин, където гласните се изговарят като дифтонги, за разлика от други селища, в които тя едва може да се забележи (Видоески 1999: 167, 182). Затова не е чудно, че в горанските говори, които представляват естествено продължение на северните говори от географската област Македония, също се срещат и случаи с произношение на широк изговор, съпътстван от предходна мекост или йотация на вокала. Според Б. Цонев *лѣтнѣк, трѣвка, сѣнка* съответстват на по-стари сръбски *лѣтнѣк, трѣвка, сѣнка* (Цонев 1985: 42, 43). Както е известно, йекавските и ийекавски двусрични рефлексии на ят са характерни за голяма част от щокавските говори в Република Сърбия. Като отбелязва липсата на последователност при тяхната реализация, А. Пецо извежда следната зависимост от квантитетните характеристики: там, където имаме дълго *ѣ*, се развива *ije*, там, където има кратко *ѣ*, се развива *-je*: *mljèko – mljèkava* (екавско

mléko – *mlèkava*); *bijèlo* – *bjelina* (екавско *bélo* – *belina*); *dijète* – *djèca* (екавско *déte* – *dèca*) (Ресо 1980: 139). Асим Пецо отделя специално внимание на дубровачкия говор, в който са отбелязани двусрични рефлески *iје* < *é* (ѣ) и *іѣ*: *bjélo*, *rjéka*, *mjéko*, срещащи се и в други говори, напр. в старочерногорските (Пецо 1980: 160). Тези успорежди показват, че наличието на дублетност при изговора на ят, особено по отношение на развитието на предпоставна йотация, не е рядкост за територията на южните славянски езици на диалектно равнище. Освен в района на Кукашка Гора, на територията на Албания изговор *lǐjètnik*//*l'èttnik* е записан и в Дебърско. Може да обобщим, че този краен западен диалектен регион от българското езиково землище показва следните застъпници на ѣ:

- прегласен нейотуван застъпник *e* (преобладаващ);
- непрегласен йотуван застъпник *ijé* (факултативен, спорадичен);
- непрегласен, нейотуван застъпник *a* (реликтен, епизодичен).

Може да се предположи, че различните варианти показват двете посоки на развитие на ятовия преглас: варианти със стеснен йотуван изговор и варианти със стеснен нейотуван (затвърдял) изговор. Интересни са данните за наличие на вариантен якав изговор в изолирани случаи в Петричко: *л'àn*//*лєп*; *гул'ам*//*гулєм*, *гувѣ̀лница*//*гувє̀лница* (Цанов 1993: 146). Сравни сръб. и хърв. *hljěb*/(*h*)*lěb* (Скок 1973: 673), слов. *hlěb*, но с наличие на вариант *hlàb* (рожански диал.), според интерпретацията при интензивна редукция *e* > *a* (термин на Рамовш), „акане“, осъществено в пълна степен около XVI–XVIII в. (Увод ЮСЕ: 268).

Според описанието на Т. Попова (1976) липсва палатализация на консонантите пред рефлекс *é* на мястото на стб. ѣ под ударение в селищата Широка лъка, Гела, Солища и Стойките, Смолянско. Смякчаването на съгласните тук се реализира, когато широкият застъпник е вън от ударение: *б/л/èйa* ~ *б/л'/èйèш*; *сèка* ~ *с'èчèш*; *на/д/èнах* – *на/г'/èна*; *спум'èнèх*, *бл'èйèх*, *л'èтèх*, *флèз'èх*, *дрèм'èх* и др. (Попова 1976: 239, 242, 247). Тези примери разкриват палатализацията на предходната съгласна като специфично следствие от промяната на акцента при липса на стесняване на неударените застъпници на ѣ в един от най-архаичните български диалекти. Сравненията показват, че докато пред тесните предни гласни *e* и *i* палатализацията и йотацията са по-силни, когато те са под ударение: *л'èк* ~ *лєкчінè*; *йèсен* ~ *єсенèс*, *йèкот* ~ *єчì* (Стойчев 1915: 8, 12, 13; Гайдаджиева 2011), широкият застъпник на ѣ, според посочените записи от Смолянско, проявява своето палатализиращо въздействие, когато се намира вън от ударение. Както вече бе споменато, диалектите в района на Банско, Разложко и Родопите се характеризират и с наличието на ударен квантитет. Вл. Жобов посочва появата на нови компенсаторни дължини, които придобиват фонологична стойност (Жобов 2004: 49). Вероятно наличието на ударен квантитет, който изпълнява функцията на допълнителен маркер на широките застъпници на ѣ под ударение, е причината и за отсъствието на палатализация при тези условия.

Преглас на йотувано *a* (стб. *ia*)

В говора на с. Шишевец са отбелязани отделни случаи на преглас на етимологично *a* – явление, което е характерно преимуществено за източните български говори, като на запад се среща само в южния дял от българските говори в Беломорието и Корчанско (срв. БДА ОТ. 2001: к. № 48, 49, 52 и др.). То е отбелязано след съгласната *ч* в глагола *чѐкам*, след съгласната *ж* в глагола *жѐлам* 'плача': *ѐ, тѹри вѹда, чѐкай!; Зачѐкайте!; Нѐ_желай тѹг'е грѹбишита*. Явлението е отбелязано и в горанските села на територията на Косово (Младенович 2001: 93). В говора на с. Шишевец то е силно ограничено. В редица случаи след съгласна *ж* липсва преглас пред сричка с непредна гласна – *Тàман жàба и рìпа; жàбе*, а дори и пред сричка с предна гласна вън от ударение: *гàйда е сос енѹ кѹжаче*. Не е отбелязан преглас след съгласната *ш*: *Па òма и на трѹп (на тялото) шàрка; Òфце во кѹшар; шарì_рѹка цвѐк'е – планинско, со бàлсам* (вид тревисто растение, което пуска сок и се използва за рисуване на кожата на ръцете). След съгласна *й* преглас на *a* не се реализира: *Йàрцова ўрда, йàхат, йàгне, йàрец, йàриче, кокѹшк'ино йàйце*. Вън от ударение е отбелязана формата *йзедат*, в която личи преглас *a* > *e* при елизия на *й*.

В корена на глагола *зная//знам* (стб. *знати, знати*) са записани редица случаи с поява на гласната *o* на мястото на *a*, наред с вариантите *a^o* (звук *a* с акустично доловен лабиален изговор), *ъ* или *ъ^* (звук *ъ* с акустично доловена по-голяма степен на разтвора): *Па òти, знѹм_йа; Знà^oм, ми кàк; Знѹйши кàк йе; Ги знàме мѹе ѹвийе. И стàре ги знѹ^ле. Мий што сме кàзале ги знàем ѹвѹйà рàботе и ги прàим*. Наличието на тези разнообразни фонетични варианти според мен може да бъде обяснено като последствие от асимилационното въздействие на йотуваната носовка, която има разнообразни застъпници в говора.

Звук *ъ* на мястото на *a* се среща и в някои други случаи – напр. *зѹдна нѹга*. Явлението би могло да се развие като следствие от акцентни редувания *заднà_нога* > *зѹднà_нога* > *зѹдна нѹга*, но тогава следва да го свържем и с наличие на редукция *a* > *ъ*.

Рефлекси на стб. заден ер *ъ*

По отношение на застъпниците на стб. заден ер в говора на с. Шишевец липсва единство. В различни позиции стб. *ъ* има различни застъпници в диалекта, като е отбелязана и съществена вариантност.

В позиция в коренна сричка под ударение се среща първична вокализация *ъ* > *o*, но често изговорът *o//ъ* е факултативен: *дѹш//дош, кѹбиле//кѹбиле* – *Сàкаш дѹш да ти вѹрне сàмо во нѹва твѹа (посл.); Ако нѹма дѹш, ка к'ѹ бѹде вѹреме во лѹето сѹша; Пѹн кѹга нѹма рàбота крѹсти кѹбиле//кѹбиле*. Отбелязани са и случаи с изговор на закръглено лабиално *ъ^o*: *На Г'ѹрг'уф дѹн', нѹ йе ўбаво да не вѹрне дѹ^oш*. Много думи са отбелязани единствено с изговор *ъ*: *Трàжи ка вѹк во мѹгла; Млàнеста и мѹска нѹ_зимай от дàлеко (посл); Рѹк'е да ви цѹфтет!*

В думата *ръж* са отбелязани дублетни форми: *ъри//ори*, както и случаи с изговор на лабиално ъ^о: *Йа от ъри съм, ържан*. В редки случаи са отбелязани варианти на широк изговор на вокала в съчетанието, както и варианти с лабиален изговор: *Можеш да не сѐйеш ти ъ^ри, може; После бѐф белѐ ъ^ри*.

Във формата на глагола *съм* в 1 л. ед.ч. сег.вр. се открива вариантен изговор *сум//сом*, спорадично и *съм*: *Сом станала воф саѐт пѐт ама прѐйде ден 'о, айде; К'е иѐм во Булгàрийа йа сум булгарка. Нѐ-сум вѐче албанка; И йа сум бѐф во Лондон; Сум га нашла стàрица ѹмрела. Сум нѐмала млѐкце да и дадем; Ми йа без да се фàлим, ама йѐзик сум гу фàтила бѐргом, гу пѐмн'ам. Мѹжоф йѐзик, нашенѹки. Бѐргом съм гу научила; И йа сум се лѹзгала, ка сум бѐла мàла, на клàса сѐдма. Пѐрва съм бѐдена на тѐрчан'е*.

При глагола *лъжа* е отбелязан изговор *а* на мястото на големия ер: *Дал не те лàжем*. При думата *лъжица* са отбелязани дублетни форми: *лѐжица* (по-често)//*лàжица*: *Знаѐт лѐжица што ѹма во гѐрне (посл.)*; *Трàска прàиме. Кат ѹзедат вѐчера дѐца и к'е зѐмат двѐ лàжици и к'е трàскает низ сѐло, на Бѐжич*. В коренна сричка без ударение рефлексът на стб. *ъ* остава непроменен: *сон – сонѐт*.

В наставка се среща изясняване *ъ > о*: *дѐберок, какѐф, свѐкакоф, пѐток, пѐйадок (закуска), полѐсок (ограда от преплетени прѐти); рѐток (рядѹк), скàчок (скакалец), чѐтворток*. Срв. примери в контекст: *Мѐе кàраме с'а што остàнало – дѐберок; Какѐф лѐп ѹма, ѹма ли ържан?; Албанск'и, тѹрск'и, ѹталск'и, бѹгарск'и – свѐкакоф йѐзик измѐшано; После во чѐтвѹрток свàдба, к'е пѹйат*.

Изговор *о* е отбелязан и в представки: *К'е се сѐберат дѐца и вѐкает дрѹгари; А, сѐсем мàло, сàмо за кѐснете*. Той се среща и в предлозите *во, со*: *во пѐдрум, во сàба, во сѐлото; со зор, сос пари* и др.: *И во сàба (сутринта), во шѐс к'е стàнет; Тѐйа гàздата (чорбаджията) штѐ му ѹе ѹма и бàвча, во сѐбота, во нѐдел'а излѹзае во кѹмпàнийа; Да се чѹди, тѐлко со кѹрийа, шо трàжи сос пàри; Со зѐр излѐзле вѐк'е; На грàница со Фрàнца, со Мѐнако*. Изясняване *ъ > о* е отбелязано и в предлога *крѐз* – ‘през’: *Крѐс пенѹѐре; Крѐз нѹ; От Шѹма крѐс Врàниште*. Изясняването на голям ер се среща и в представки: *сѐбрала, сѐвне (съмне)*.

Застѹпникът на мястото на вмѹкнат ер е различен в зависимост от фонетичните условия. Отбелязан е изговор *о* в думите *лàкот'//лàкоч; нѐкот'//нѐкоч*, но *е* в думата *вѐтер*: *А па дѐлни вѐтер нàй дѐбри вѐтер ѹе*. При числителните *седем, осем* е отбелязан изговор *у*: *во сѐдум, излѹзае; к'е ѹзлеиш на ѐсум*. Същият е застѹпникът и в наречието *веднѹж* на мястото на стб. малък ер: *Пѐрво ѹѐнуш пѹе тѐле*.

Във формите за м.р. на миналото деятелно причастие се изговаря звук *о*: *Айде да зѐме на фѹл'ан мѐсто, че сум ти нашоф тѐлефон; И му дѐшол рѐт албàнѹ*.

В отворена сричка не е отбелязано запазване на гласната на мястото на ер: *К'е го зàтнеш со ѐдна лàтица (паница) али зàтка (запушалка); К'е*

фати лѐп (ще узрее), к'е го жниѐ. По Пѐтуф дѐн' се жнѐло; Ыа ткаме пѐлена
вѐвнена (вълнена).

В членната форма за м.р. ед.ч. на съществителните преобладава изясняване *о < ъ*: *И старецот што илѧчи пѧет; Многo ни ѹмри грипот; К'е вѣрти камен'от; Йѣзику нѧе какоф си гу знѧм гу збѡрвѧме нѧе бѹлгарско.*

В думи от чужд произход изясняването на ъ е непоследователно: *ча̀дър*, *бо̀карче*: *мла̀не*ста *и́де* на̀-вода *со* *бо̀карче* *от* зе́м'а. Обликът *бо̀карче* вероятно е получен чрез метатеза от *бо̀кòрче*.

Запазването на звук *ъ* е характерна особеност на крайните северозападни говори (БДА ОТ. 2001: к. № 1). Според Р. Младенович в говора на Гора тя е проява на „балканизъм“, защото вокълът *ъ* не се явява застъпник на стб. *ъ* във всички позиции (Младенович 2001: 89). Това по-скоро доказва връзката на този диалектен район с българския езиков континуум, където изясняването на вокала само в отделни позиции е добре познато явление в различните диалекти (Шалерт 2013: 187–241).

Рефлекси на стб. задна носова гласна ж

Характерна особеност на говора на с. Шищевец е, че както и в диалекта на други селища от Гора, тук не се открива единен застъпник на стб. ж. Това е една от особеностите във фонетичната система на диалекта, в която най-ярко личи средищното му положение между крайните северозападни и югозападни диалекти.

Както в северните говори от географската област Македония, в моравските и съседните им погранични говори, в диалекта се среща рефлекс на стб. ж > у: бѹбрек, гѹб'аник 'вид тестено изделие като баница', гѹлуп, голѹбица, гѹлуби, гулѹпчин'а, гѹсак, дѹбулка 'проходилка', задѹбило 'проходило', уздѹбим 'поставя в изправено положение сноп' (срв. БЕР: т. 1, 441); кѹк'а, кучнѹ змиѹа, муш, мѹдра 'кротка', напѹди, облук 'предна извита дъска на сѹмар', рѹка, рѹчица, рукѹтка 'сноп житни класове, които се хващат в една шепа, ръкойка', пѹдрука 'мишница'; нѹт' (но в единични примери пот), скѹп. Срв. примери в контекст: Ка бѹбрек во лѹй; Гѹск'ино ѡѹѹѹе; Рѹкиѹа ѹе мѹдра сѹмо кога ѹе затворна во шѹше; А си мѹжена; А ти се натѹжило; Напѹди ѹа маѹката, Снѹп голѹм к'е бѹде – рѹчице, рѹчице, рукѹтк'е, рукѹтк'е. Рѹк'е врѹдѹжеш, к'е го заѹвиѹеш... и к'е го колеба (люлее); Ако нѹ знаш што е добрѹ, прѹшаѹ што ѹе скѹпо; ѹпреш к'е ѹѹхат кѹни свѹтоѹ по нѹт'; Ъен нѹт' ги найѹ пѹре; Да го врѹшим во гѹмно к'е го уздѹбиме.

Застъпник у се открива и в началословие в думите *йѹже* (но и единични примери *йѹже*), *йѹжица* 'врвчица от слама за привързване на снопи' – *Прѣф ка йѹже во врѣк'а*; *К'е на̀праи́ме е́дна йѹжи́ца*.

В редица думи на мястото на стб. ж се открива застъпник ъ: *зѣби, гнѣсни, кѣпем, кѣтник, сѣбота, сѣшит: Кѣ к'е излагат зѣби вѣриме кѣломбок'; И к'е се кѣпет во пѣт. Сѣмо сос ѡвѣя – со ѣйѣца четѣресе дѣне и со сѣл'ца кѣпале мѣлово; Па и ѡвде сѣшито бѣгарск'е са мнѣгу лѣфой.*

В много случаи се среща дублетен изговор $\text{ъ}/\text{у}$: *мъчно//мучно, късна* (хап-на малко, откъсна – вероятно образувана от основа *къс* – праслав. * *ka(d)sъ* (БЕР: т. 3, 226), но и близка по облик и значение с общобългарското *вкусъ* < стб. *въкоушити* (БЕР: т. 1, 160), *но кус*. Срв. примери в контекст: *Мъчно е, велѝ..., немой да куптуисам (да разбере) ≠ мучно е първо, велѝ; къси ръкаве; Кусо (кратко) време; Късни (хапни, опитай) сега; Ако млѝко се бийѝше (прекъснеше) къснува (хапва) зѝле; Кай те късало (ухапало) куче*.

В думата *гъз* е отбелязан дублетен изговор $\text{ъ}/\text{а}$: *Крава се телѝ, вѝла гъз го боли; Шо к'е пѝли гъз во кѝприве, по-убаво дѝ_дига. ≠ Стѝни гѝзу, се до тебе к'е ме тур'ат* (посл.). Рефлекс *а* е отбелязан в думата *пѝйак*.

Трябва да отбележим, че изговорът ъ или у е различен в едни и същи думи в близките селища в Кукушка Гора – напр. в с. Борѝе в думата *зъб* е отбелязан изговор у : *Чѝсти зѝбе да му бѝдат*. Бор. Но и тук се срещат редица примери с изговор ъ на мястото на ж : *къпина, Се къпет за Г'ѝрг'евден; Да те ѝкъса; За пу пѝт'; стѝпала*.

В някои думи в говора на с. Шишевец е отбелязан и застъпник *о* на мястото на стб. ж – *поп, пѝпук 'пѝп'; пѝпушче 'пѝпна връв'*: *Ставиле вѝвна на пѝпут. Гѝр'еле мѝло вѝвна, ѝфчина вѝвна... И к'е ѝа нѝпраи бѝрино и со нѝа ми го сѝшили; И со нѝго му ставѝа на пѝпукот; От пѝпушче до плѝцента*.

На тази липса на единство в рефлексите на стб. ж в говорите от областта Гора обръща специално внимание и Ев. Христова (Христова 2008). Подобни отклонения от изговора у са отбелязани и в северозападните погранични говори на територията на Р България. Така напр. Р. Божков отбелязва изговор *копѝна* при наличието на редовен застъпник у < ж в Царибродския (Димитровградския) говор (Божков 1984: 28). Авторът отбелязва, че това е изключение от рефлекса на ж > у във от ударение. Същевременно от картата на явленияето личи, че то обхваща изцяло царибродския говор (Божков 1984: к. № 3, с. 163). Същият рефлекс – *копѝн 'е* при обичаен изговор у на мястото на ж под и извън ударение е отбелязан и в говора на Ново село, Видинско (Младенов 1969: 30). Тази дума показва отклонение от редовния застъпник у < ж в диалекта и в годечкия говор, но тук нейният изговор е *капѝна* (Виденов 1978: 32). Застъпник *а* тук е отбелязан и в думата *патѝка ≠ пѝт, пѝтлѝ* (Виденов 1978: 32). М. Виденов обяснява случая *капѝна* като следствие от народната етимология и връзка с глагола *ка̀пе*, *похабява се* – за плод⁴. Това обяснение очевидно е неприложимо към изговора *копѝна* в Царибродско, Ново село, Видинско, и *къпина* в с. Шишевец. Неприложимо за района на Гора е и обяснението на ъ -рефлексите на голямата носовка като влияние от страна на книжовния български, защото информаторите живеят изцяло в чуждоезикова среда. Що се отнася до влиянието на съседните български диалекти, то е твърде разнообразно (рефлекс у от север и северозапад; рефлекс ъ от запад и югозапад, но в близко съседство – и с рефлекс *о*, рефлекс ъ и ѝ от юг – вж. БДА ОТ. 2001: к. № 21). Това според мен дава основание да се търсят причините за разнообразието на рефлексите на голямата носовка във вътрешните развойни тен-

денции в диалекта, още повече, че явлението не се проявява само при говора на това селище. Отклонение от обичайния застъпник на носовата гласна на големи диалектни територии се открива например и в наречието *вѣтре* (БДА ОТ. 2001: к. № Ф 24): *Чѣшми нѣ нѣ смѣ ѝмал'е нѣпреш вонѣтра во сѣлото // Лѣжица вѣтре да се вѣзи (влачи); Тѣе пѣтки (клончета, които се слагат на нивите и по портите на Герг'овден) нѣ_ги стѣвеет вонѣтра, к'е ги нѣсет нѣдвор; И мѣло мѣсло вѣтре*. Отклоненията в посока към ъ биха могли да се обяснят във връзка със смесването на рефлексите на стб. гласни ж и ъ, което е широко разпространено в българското езиково землище. В близкото с. Борйе е отбелязан изговор *вѣтре//внѣтре*: *Во кл'убот вѣтре, во кафене; Флѣзите внѣтре, не сѣдите нѣдвор*.

Според Б. Цонев изговорът у в крайните северозападни говори е чужд за българския език, но свойствен за косовско-моравските говори. Той дори не го включва в класификацията на българските диалекти по изговор на голямата носовка (Цонев 1984: т. 1, 408–419; т. 2, 382–384). Примерите от с. Шищевец, които имат успоредици и в други селища в региона, показват, че не е изключена възможността изговорът у да е следствие от вътрешни развойни тенденции. Възможно е той да се е развил от предходен изговор ъ, ъ₂ > о с последваща прелабиализация. Преходът на о > у се среща в този диалект (вж. по-долу) и е разпространен и в други диалектни области в българското езиково землище.

Докато рефлексът на ж > у е типичен за крайните северозападни и граничните говори, то наличието на рефлекс ж > ъ е типично за крайните югозападни говори (БДА ОТ. 2001: к. № 21). Но и в този случай липсата на единство се явява характерен белег на ареала. На първо място изключение в него правят говорите в Г. бърдо, Дебърско, където се среща рефлекс о. От някои публикации обаче личи, че в диалекта на селищата от Г. бърдо – напр. с. Стеблево, изговорът о // ъ на мястото на стб. ж често варира (Петкова 2005). Вероятно това се дължи на фонетичната характеристика на звука в традиционния говор, която някои определят като лабиално а̣ или широко, отворено ѓ (Бояджиев 2007: 54). Съвременните записи от Преспанско – с. Връбник, Мала Преспа, в някои случаи показват изговор ъ^а – звук ъ с по-голяма ширина от обичайната, без наличие на лабиалност: *Йа̣, да ти дадам, да си ѝмаш за по пѣ^атот*. Както личи от примера, този звук се намира във фонетичното обкръжение на гласните о и о < ъ в членна морфема. Според Ев. Христова, която изследва специално този диалект, рефлекс ъ на стб. ж е характерен за него, включително и в случаите със запазен остатъчен назализъм, които са с вокален елемент ъ (Христова 2003: 77). Наред с това тя посочва и думи със застъпник о – *ѓгл'ен* (след изпадане на в) и *попѓшче*, както и изолирани случаи с изговор ом: *клѓмку* (Христова 2003: 77), които отдава на влияние на долнопреспанския говор. Според Бл. Шклифов (Шклифов 1977: 26–27) този диалект не е единен по застъпниците на ж. В част от селищата се среща застъпник ъ и случаи с разложен назализъм с вокален елемент ъ – ъм, ън, както в костурския говор. В други селища се наблюдава вариантен изговор ъ//ѓ, отбелязан

в началото на думите и в по-широк ареал: *йѣток//йѣток*. Наред със случаите *клѣмко*, *пѣнок* с изговор *о*, тук се срещат и случаи с изговор *у*: *кус*, *гнус*, *гѣлап* и др. Специално е отбелязано наличието на четири вида застъпници на стб. *ж* в думата *рѣка*: *рѣка*; *рака*, *рѣче*, *нарѣчина* в долнопреспанско (Шклифов 1977: 26–27). Следователно наличието на вариантен изговор на мястото на *ж* може да се определи по-скоро като правило, отколкото като изключение в региона. Към факторите, които способстват за подобно състояние на съвременната фонетична система на диалектите, бихме могли да посочим отсъствието на каквото и да било трайно въздействие на норма, която може да влияе по посока на унификация на отделните случаи. Поради това тук се развиват разнотипни процеси на фонетични или морфонологични аналогии в старите опозиции при гласните *а ~ ъ ~ о*. Ив. Кочев посочва успоредици на тази пъстра картина на застъпниците на стб. задна носова гласна и в източната част на българското езиково землище – в говора на с. Тихомир, Кърджалийско (Кочев 2010: 94–95). За говора на с. Бобощица, Корчанско, който е носител на източнобългарски диалектни особености в крайния югозапад, е типично запазването на разложен назализъм с вокален елемент *а*. Записани са обаче и примери с изговор *о* в думата *мѣдор* ‘кротък, разумен’: *Па дѣбри л’ѣди се, дѣбри, мѣдри. Мѣдри се бѣлгарите и ѣмни тѣка, работлѣви, земедѣл’ци, дѣбри, мѣдри, чѣсти*. Изговор *ѣ^а* е записан като факултативен вариант в думата *скѣп* в речта на жена, която не е напускала за продължителен период родното си село и пази добре диалекта: *За тѣ шо ѣсти и скѣ^ана, за тѣ се продѣва мнѣгу скѣ^ана рак’ѣята, и што ѣсти чѣста ≠ И дѣбре со скѣпи нештѣта, во Тирѣна ѣма нѣре, Зѣш ѣсте мнѣго скѣпи*. И в нейната реч са отбелязани и някои дублетни форми с изговор *а//ѣ^о* – широк изговор на еровата гласна с акустично впечатление за наличие на лабиален елемент в артикулацията: *рѣце//рѣ^оце* (срв. посочените по-горе примери от долнопреспанския говор): *Нѣй работѣме со рѣ^оце мнѣгу. Сѣга не се тѣрнет тѣлка со рѣце да работат; Усти работѣна со рѣ^ака во рѣзбой*. Наличие на изговор *а[^]*, както в Преспанско, в говора на с. Бобощица е отбелязан в думата *кѣща*: *И свѣѣте ка[^]шите аку нимѣе сес нештѣ, ни бѣе женѣте никок’ѣра* (домакини) *≠ Саквѣѣе вешѣди не се вѣтем* (само) *во кѣштѣта мѣйа – сѣѣте ка[^]шите* – с рефлекс *ѣ* във от ударение. Трябва да се има предвид, че при тази дума в българските говори в Албания най-широко е разпространен фонетичният облик *ку[^]’а*. Срв. посочените по-горе примери от Пуст.; *Сѣѣѣтне, уткѣде бѣше изгѣнету сѣлуту, ут пет-шеснѣйсее ку[^]’и остѣнаа сѣдум*. Шулин, Мала Преспа; *Клѣнѣе са ѣмали нѣколко ку[^]’и*. Гиневец, Голо бърдо; *Овде ни са ку[^]’и*. Ореше; *Нѣ ти е ку[^]’а овде*. Шищевец, Гора.

Изговорът *ѣ^а* има успоредици в говора на Ропката (Керемидчиева 1993: 20–21). Според Сл. Керемидчиева в този диалект звукът се явява като застъпник на четирите старобългарски гласни – особеност, типична за родопските говори. От примерите от говора на с. Бобощица личи, че и тук *ѣ^а* се явява както на мястото на *ж*, така и на мястото на *ѣ*. Изговор *ѣ^а* в говора на с. Бобощица

не е единствената успореждане между този диалект и архаичните източнобългарски родопски говори. Любопитно е напр. съвпадението на вида на частицата за образуване на бъдеще време на глаголите *жда*. Според Ст. Младенов (Младенов 1979: 128) звукът *ъ^a* се характеризира като „едно отворено *ъ*, което прави акустичен ефект на *a* подобно на *ô* – *o^a*. Вл. Жобов (Жобов 2004: 33–35) прави преглед на редица случаи на особености при реализацията на гласната *ъ* според интерпретацията на данните на експерименталната фонетика. Той посочва изговора в банатския говор, в който е налице изместена назад артикулация на гласната *ъ* в с. Лещак, Маданско, където звукът се отбелязва като *ъ^o* с варианти *ъ+* и *o^b*, а същността на артикулацията се свежда до по-задно учленение, както и в с. Върбина, Ардинско, и в цитирания по-горе говор на Ропката. Според Жобов развитието на *ъ* в посочените диалекти е паралелно със споменатото вече развитие на по-задан изговор на гласната *a* (Жобов 2004: 42).

Едно от интересните отклонения от рефлекса на *ж* > *ъ* в района на крайните югозападни говори е рефлексът *ê* в говора на селищата Вевчани и Радожда, Стружко. Сходни примери са отбелязани и в говора на Бобошица, Корчанско: в думата *кът* – *tâmo* на *к'ендо*. Данните на експерименталната фонетика за диалектите на Вевчани и Радожда, Стружко, сочат наличието на задно *a*, наред със затъпник *ê* < *ж* (Жобов 2004: 41, 42). И според Мазон (Мазон 1936: 17) гласната *a* в говора на с. Бобошица се характеризира със среден тембър между средното *a* (фр. *Paris*) и задното *a* (фр. *râte*). Паралелни особености се наблюдават и в еркекия говор, където застъпникът на *ж* традиционно се бележи с *ê*. Това ни дава основание да свържем и в този случай отклонението от рефлекса на *ж* с характерното за редица старинни български диалекти, в това число и за диалектите в Албания, наличие на по-задно учленение на гласните *a* и *ъ*.

Изговор *ê//e* на мястото на стб. задна ерова гласна е отбелязано и в говора на с. Шишевец – срв. в съществителното *к'еделка*, както и в корена на местоименното наречие *к'е//к'ê*, макар че е отбелязана и форма *к'уде*: *К'уде има к'ода и м'агаре* – *ф'укара м'есто*. Формите *к'еде//к'êде*, *к'е//к'ê* са значително по-чести: *К'еде, а к'е м'ине т'ам?*; *К'ê ми са д'еца?* Характерно е, че същият изговор се среща факултативно и при местоименното наречие *к'ода//к'êга*: *К'êга д'авае* – *з'еми*, *к'êга т'êпат* – *б'егай*. Подобни примери в горански говор са отбелязани и в с. Борйе: *кеде*, прилагателно *кедешен*, както и *кеделка*, *кеделче*, производни от *кедел'а* (Докле 2007: 453). Факултативно изговор *e//ъ* в говора на с. Шишевец се среща в думата *мешк'аница//м'ък'еница//м'ъшит'еница* (мътеница, айрян): *К'аве со мешк'аница*. Сходни примери са отбелязани в горанските говори на територията на Косово: *ме'êеница* (Младенович 2001: 94). Според мен фонетичният облик на тази лексема ясно показва, че появата на изговор *e* е пряко свързан с наличието на палатална среда.

Освен в тези думи рефлекс *e*, рядко *ê*, на мястото на *ж* е отбелязан в глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр.: *Г'отв'ейт за св'адба за ...год'еи*, *г'отв'ейт*

во казан гòле; Ка к'е дòйдет; И во сèло òрет и за кòмпире; Пра̀штайе ги да дòйдет дòма; Пуйк'е во йèсен го сийет ъри.; сèа со тра̀ктор òрет; Вòлой к'е го тèгне. И в тази позиция понякога се срещат дублетни форми: цѣфтет//цѣфт'ат (по рядко): Да цѣфтет цвѣкин'а ≠ Да ви цѣфт'ат нòзете. Във формата за 3 л. мн.ч. на глагола съм – кн. са се среща изговор у или е. В редки случаи е отбелязан и изговор а: Тийе су нàши òвде; Йѣзици су ўбаве свѣ ≠ Зел'àници се от зèле, со кòмпире, зèле, го бѣркает; И вàк'е су ги пра̀иле; Сàми са òиле? Наличието на форми с изговор е в глаголните окончания свидетелства, че в диалекта се развиват общобългарските процеси към преглас на застъпниците на стб. ж в палатална среда. Съжителството на формите су//се (са) доказва, че рефлексът у на стб. ж в диалекта вероятно е вторичен, получен след лабиализация на рефлекс ъ > о > у – явление, което е било подпомогнато от процесите на първично изясняване на застъпника на задната ерова гласна ъ > о в диалекта.

Рефлекс на сонантно *p* в говора

В говора на с. Шишевец на мястото на сонанто *p* се е развило съчетание от звук *p* и вокален елемент ъ. В единични случаи е отбелязан изговор на сонантно *p* между съгласни при отсъствие на вокален елемент: Со крвот от црѣвото мож да уздрàве на всѣшито; Тўри гу гўнче да нѣ ти се ѝзгрка (измачка). Р. Младенович на практика посочва същият рефлекс за горанските говори в Косово: эри, эрбет (грѣбнак), эрка и др., но описва наличие на сричкотворно *p* в позиция между съгласни (Младенович 2001: 90).

Отбелязани са следните примери на изговор ър в jednosрични думи в диалекта на с. Шишевец: Сàка да б̀идеши б̀ѣрс и да ти в̀рати ўм; На_в̀ѣрв гòдина; К̀ѣрт зѣм'а шо га р̀иѣ, пр̀ай к̀упол'; Ка т̀ѣрн во нòга.

В позиция пред една съгласна преобладава изговор ър: б̀ѣрлок (боклук); г̀ѣрлим, г̀ѣрди, д̀ѣрво, д̀ѣрле (гурели), д̀ѣрна, г̀ѣрне и др. Срв. примери в контекст: Й̀адеш пачà_г̀ѣрне; На àкиам (привечер) к'е ѝдет к'е к̀ѣриет н̀òтк'е, от в̀ѣрба; И с̀ело се изг̀ѣрдело (загрозило). Не о̀станале м̀ладѝ; Вòвна к'е те ч̀еше на м̀ѣрша (тяло); П̀ѣрп̀улица (п̀ѣтп̀ѣдѣк) – к̀уа п̀уѣ д̀ен'а из н̀ѣве; Го б̀оли с̀ѣрце д̀ѣте; На т̀ѣрка (на̀дб̀ягване с коне) ги в̀а̀деа, ги т̀ѣрчаа; Ё, што ѝма да го т̀ѣрнеши (теглиши, т̀ѣрпиши), к'е го т̀ѣрнеши; ѣрбет//р̀ѣбет (грѣб) – Мàчка на ѣрбет не п̀аднуа.

Изясняване на вокалния елемент е отбелязано в местно име: Илиовò бòрдо; при глагола вòржем//вòрѣеши: к'е ми а вòрѣеши. Дублетни форми са отбелязани при глагола в̀ѣрне (вали): Н̀ѣѣ п̀àчно (ясно) в̀р̀ѣмето, òблочно, от к'е зàв̀ѣрне д̀ѣши; Ама д̀ош ѝе вòрнаф, бò, бò, бò! // Аку в̀ѣрне д̀ѣши н̀ема зм̀ѣѣ, ѝма б̀ѣрек'ет, ако в̀ѣрне д̀ѣши.

В глагола в̀ратим (в̀ѣрна) и други производни от същия корен е отбелязан вокален елемент а: Ми ѝа в̀ратиа зѣм'а; В̀рати се на х̀ѣрбет да се г̀риѣеши; в̀ратика (растения от рода на папрат). В същата позиция са възможни и дублетни форми: К'е ти се зàв̀рати ўм; к'е ти се зàв̀ѣрти ўм. Изговор а е

отбелязан и при прилагателното *bāpsavo* (нечисто, мръсно) и производните от него: *Ōвде е бāpsavo*; *Л'ўси, си се избāрзила. Си сēдела на зēm'а*.

В позиция пред две съгласни обикновено вокалният елемент запазва предпоставното си положение: *г̃рнце*; *г̃ркл'ан*; *К̃рстовден*"; *к'е го ф̃ркаш (изхрачваш), ф̃ркнех, както п̃рстен*; *Да те б̃рцне (да те пипне, да те докосне, да те закачи)*; *Па че те б̃рцнуе*; *Да изб̃рцкаме*; *га в̃йкайе в̃ърска*; *И бāбу к'е ѝа б̃рцка*; *кр̃цкан (препечен) л̃ен*; *Во г̃дина н̃мату и зам̃рзнāтица (поледица) ōвде*; *По-ўбаво п̃рдлива, н̃бо зб̃рлива*; *И плāка (старец̃т) го ўтенаф бāба, го ўзм̃рзнаф*; *С̃рбско да зб̃рет вāк'е на б̃рзина*; *к̃осме, г̃рива, ърт̃еница (г̃рбнак) к̃н'ова*; *Со єна стāра мāйка, стāра и х̃рбава (г̃рбава)*.

Дублетен изговор *ър//ръ* се открива в думата *мръсно* 'блажно': *Ако ми ѝе к'оше гн̃сно, г̃рло ми е м̃рсно (посл.)*; *Н̃е_е м̃рсно мл̃ко*. Изговор *ръ* е отбелязан при съществителните *кр̃пче*, *кр̃чмār* – *Да б̃иде пр̃истало кр̃пче*; *Да го ѝāдет к̃окошк'и кр̃чмāро д̃е, āма н̃е*.

При глагола *тр̃гна* са отбелязани дублетни форми: *Т̃ргни го маг̃арето* // *К'е тр̃гнеши по д̃ѝи, аку си б̃ес чāдър тр̃ве да к̃упиши чāдър, к'е те ф̃ати д̃ѝи*.

Рефлекси на сонантно л в говора

Застъпниците на сонантно л в говора на с. Шицевец се характеризират със значително разнообразие. Обща особеност е загубата на сричковторността и развитието на съчетание с вокален елемент. По-нататък вокалният елемент се запазва или непоследователно се подлага на лабиализация *ъ > о*, като получената гласна се подлага и на допълнителни промени. Съгласната л в някои случаи изпада, а в други се лабиализира във *в//ф*. Специфично отклонение е отбелязано при глагола *г̃л̃тнем*: *Ōтвори се з̃емн'а та ме г̃л̃тни (посл.)*; *Ни да ѝāдеш, ни да ги г̃л̃тнеш (посл.)*.

В едносрични думи се среща изговор с вокален елемент *ъ* и изпаднала съгласна: *к̃ѣфк (к̃ѣлка)*, както и дублетни форми с изговор *ѣф*, *ѣв//оф*, *ов*: *Ж̃ѣфт, плāйетен (светъл, светлосин)* // *З̃ѣлен, св̃етен (червен) ж̃ѣфт*. – срв. *ж̃ѣфта* и *ц̃ѣрна зм̃йя*.

В прилагателното *д̃л̃к//длак (д̃ѣл̃ъг)* се реализира дублетен изговор на вокалния елемент, поставен след ликвидната съгласна: *Мн̃ѡгу ѝе д̃л̃к пут*; *Ōпаш_длак, се се б̃рани да не га к̃ѣсайе б̃убал'ке*. Същото прилагателно обаче е отбелязано и със съчетание *лъ*: *Др̃ѣво нāй-д̃л̃го го в̃йкайе в̃ук (най-дългата хоризонтална греда на покрива)*.

Съчетанията *ол, ов* се срещат редовно в средисловие в позиция пред една съгласна: *И з̃ѡлвата, с̃ѣстра Г̃з̃ймова, па к'е д̃ѣца ѝе*; *От в̃ѡвна и св̃ѣкавѣ б̃ѡйе*; *м̃армарче, св̃иленче, в̃ѡвненче* (малки кърпи за глава, които се слагат на гроба на млад човек). В прилагателното *п̃лно* е отбелязан дублетен изговор: *п̃лна м̃есечина* // *и м̃ѣста ѝмаме п̃вно*. Отбелязано е отклонение при съществителното *с̃ѣвзе*, в което гласната *ъ* не се променя. След съскави съ-

гласни в думите *стѣбица*, *сѣнце*, където се пази гласната ъ, съгласната л изпада: *Се на стѣбице к'е одиш, за да ѝдеш во кук'ата; Сѣнце не се покрива со рѣшето* (посл.).

След лабиални съгласни на мястото на сонантно л се развива гласна у: *Вук ѝма надвор; Ыабуку от ѝабуку панау* (посл.). Но при глагола *мълза* (доя) и неговите производни са отбелязани дублетни форми с вокален елемент ъ//о: *Мълза краве, офце; Замозната* (дойна) *офца ѝе за ѝагн'ене*.

В думи от албански произход се изговаря съчетание ъл: *Одбирай ко̀го ти пълчеса* (*хареса*). Въпреки наличието на подобни примери, според мен заключението на Р. Младенович, че запазването на гласната ъ в горанския говор се дължи на влиянието на балканските езици (Младенович 2001: 133), трябва да се ревизира. Наличието на многобройни примери с отсъствие на първично и вторично изясняване на гласната като застъпник на стб. голям ъ, стб. ж, както и в съчетанията *ър*, *ъл*, показват по-скоро, че диалектът е обхванат от тези процеси в по-ново време. Може да се предположи, че в случая първичната вокализация ъ > о не е проведена напълно, а промените ъ > о//у на гласните са свързани по-скоро с процеси на лабиализация на вокала на мястото на ъ (сравни и лабиализацията на сонанта л > в), отколкото с процесите на първичната вокализация ъ > о.

Изговор на група чер-

В говора на с. Шишевец на мястото на група *чер-* се развива *цър-*: *Цѣрн, пѣ- пѣ* (*леле*); *ѹ, со такоф цѣрн! Мѣло се зѣмает цѣрни и бѣли!*; *цѣрн кон'*; *со цѣрно цѣбе* (*жесет*); *Ме знѣят ка ѝагне цѣрно во офце; От сѣло надвор вода напѣш сме цѣрпеле* (*пълнили*); *Единдасет ги цѣрпет* (*навършва, изпѣлва*) *сѣга; Вѣме к'е пѣштити, к'е нацѣ "рпе* (*напѣлни*) *вѣме и к'е се ѝагни*.

В диалекта се изговаря *црѣшн'а*, но и *црѣва, црѣво//црѣво*: *Чѣрба от црѣва / за слѣд_црѣво*. Последната форма може да се свърже освен с група *ър* и с изговора *а//ъ* след затвърдяване на съгласната *ц* пред застъпника на стб. ъ.

Застъпници на стб. преден ер ъ

В коренна сричка на мястото на стб. ъ се развива гласна е: *ден, лѣко, тѣнко* – *Кѣй т'ѣнкото се кѣни* (посл.); *тѣнчало* (*точилка*). В някои думи е отбелязано факултативно широк изговор на е: *темно//тѣмнина*: *Свѣка пѣнина ѝма свѣйа тѣмнина* (посл.); *Тѹѣ го вѣвае л'ѣниште. ѹ сѣеле лѣн тѹка*. Явлението може да се свърже с аналогия на застъпника *ѣ* на мястото на стб. ъ, които са във връзка с наличието на мекост на предходната съгласна. Според А. Тотоманова ъ е най-задната гласна и в резултат на това е смекчавала предходните съгласни в по-слаба степен в сравнение с ъ и (Тотоманова 1992: 80). В съвременната фонетична система на говора на с. Шишавец наличието на предходна мекост на съгласната пред *е*, което се дължи на различни фонетични условия, в това число и на развоя на стб. ъ, при съвпадението на звуковата стойност

на рефлексите на тези гласни по място на учленение създава условие те да се уеднаквяват и по степен на разтвора.

В думата *днес*, *днеска* са отбелязани и случаи на дублетен изговор: *дѐнеска*, но в единични случаи и *д̀анеска*.

В крайна сричка вън от ударение също е отбелязан рефлекс *е*: *г̀оролек* (*иглика*); *ж̀еден*, *л̀есен*, *с̀итен*, *т̀енчен*; *г̀л̀ушец*, *г̀рафчец*, *й̀арец*, *й̀е́чмец* (*болест на окото*, *ечемик*), *к̀онец*, *л̀ебец*, *л̀учец*, *п̀алец*, *п̀рам̀порец* (*звѣнец за овца*), *свир̀исинец* (*стоножка*), *т̀аванец* (*небџе*), *ч̀упец* (*овен без рога*). В думата *ог'ен//ог'ин* се среща двойка изговор: *С̀уво д̀ѐрво к'е кл̀ай во ог'ен*; *П̀али се ог'ин во т̀айа д̀ѐржава*. Справката в БДА ОТ. показва, че фонетичният облик *ог'ен* се среща в сравнително малки райони в западния и източния дял на българското езиково землище (БДА ОТ. 2001: к. № 17). Те фактически се явяват част от един общ ареал с изговор *и* на мястото на вмъкнатия ер – *огин*, *огин*. Подобен фонетичен облик лесно може да бъде обяснен като следствие от редукия на гласната *е* на изток, но не и на запад, където явлението е доста широко разпространено (Врачанско, Софийско, Босилеградско, Дупнишко, Благоевградско, Разложко, Велешко, Петричко, Сярско, както и в Солунско, Воденско – райони, в които диалектните особености от източнобългарски тип са по-широко разпространени). Въпросът е важен с оглед на наличието на случаи с преход *е > и*, отбелязан и в други категории думи в говора на с. Шишевец (вж. застъпници на гласната *е*), както и изобщо за наличието на особености от „източнобългарски тип“ в диалекта.

Застъпници на стб. предна носовка ǣ

В позиция в началословие е отбелязан застъпник *е* обикновено при наличието на начална йотация: *Й̀е́чмен е так̀а п̀о-ц̀ѐрвен*; *Й̀е́зик к̀оск'и нѐма*, *а к̀оск'и к̀ѐрши*; *Й̀а̀ й̀мам дв̀е́ й̀е́търви*.

В позиция в средисловие под ударение и вън от ударение застъпникът също е *е*: *й̀арѐбица*; *й̀арѐбичине*, *кл̀ѐтва*, *м̀есец*, *п̀ѐтле*, *п̀редѐш*, *р̀ѐт*, *т̀ѐжат*, *уб̀ий̀агнета*. Както личи от примерите, в единични случаи е отбелязан широк изговор на мястото на стб. малка носовка с предходна мекоост на съгласната: *Р̀ѐчи пл̀ати́ф*, *р̀ѐчи на п'ѐ́т м̀ѐста пл̀ати́ф*. В духа на традициите на сръбската диалектология формата може да бъде обяснена като наличие на „отворен“ изговор на *е* под ударение. При глагола *гледам* също е отбелязан рефлекс *е* с наличие на мекоост на предходната съгласна: *А гу гл'ѐ́ат свѐ́, интѐрес̀антен*. *Дѐвет п̀ути к'е гу гл'ѐ́да*: „Гл̀ѐй, гл̀ѐй к̀а се й̀е нап̀райл!“ . Характерно е, че след изпадане на съгласната *д* от корена освен вариант *гл'е́ам* се развива и вариант *л'а̀й* – с широк изговор на гласната на мястото на малката носовка: *Л'а̀й ђ̀вайа*; *Л'а̀й*, *Л'у̀си*, *к̀о̀приве*; *К'е ст̀анем*, *л'а̀й*, *на с̀аат пѐт*. Същите примери са отбелязани и в горанските села в Косово (Младенович 2001: 426). Дори и да имаме предвид факта, че тези форми са получени след вторични асимилационни промени, трябва да отбележим, че те имат успоредици, записани от Г. Митринов в тракийските говори (Антонова, Митринов 2011: 57).

При глагола *взема* са отбелязани дублетни форми с изговор ъ//е, чиято поява може да се обясни като последствие от смесване на носовките: *А ти не шч'еш да зѐмеш албанска? ≠ Да взѐмеш нѐвеста отвѐде* (срв. стб. *възѣати, възѣмаѣ*).

В позиция в краесловие застъпникът *е* не се променя: *йѧгне, йѧре, пѧле, тѧле*.

В позиция след шушкави съгласни застъпникът *е* се запазва: *жѐден – Рѣка гѧзи, жѐден хѧди* (посл.); *Чѐда што им су во Англия им прѧштает, им дѧвает*.

Застъпници на праславянските съчетания **tj, *dj*

Както рефлексите на стб. голям ер и голяма носовка, така и рефлексите на праславянските съчетания **tj, *dj*, проявяват особености, в които проличава специфичното положение на диалекта на с. Шишевец между крайните северозападни и крайните югозападни говори. Най-характерното при тези застъпници е, че в тях ясно проличава ролята на палатализацията на съгласните *t* и *d* за появата на различните рефлексии – съответно *t' > κ' > κ''* (при силна мекост) > *ч*; *d' > г' > г''* (при силна мекост) > *џ*. Както при застъпниците на големия ер и голямата носовка, така и тук най-вероятното обяснение за наличието на чести варианти е жизнеността на фонетичните явления в диалекта, която се дължи на специфичното му местоположение – далеч от влиянието на кодификационен център и на границите между две диалектни области.

Както е известно от старобългарски език, съчетанията *шт, жд* се развиват не само от **tj, *dj*, но и от съгласковите съчетания **ktj, stj, zdj, skj, zgj* (СТБГ 1993: 121). Поради общността на тяхната фонетична реализация още от старобългарския период, както и поради възможността за провеждане на аналогии между етимологично различните фонетични рефлексии, те ще бъдат проследени общо в диалекта. Освен името на селището *Шѣштеец* са отбелязани и редица други примери с наличие на съчетание *шт*: *штѣрбаво, пѣшта, љѣште* 'плетен кош за пчели'; *се врѣшти* (за коза); *На Бѣйрам к'е рѣсипет, ка к'е дѣйде от грѣбишта к'е да йѧдет лѣп*; *И гѣштера го тѣпа*; *Лошѣштине ги ѡстѣле свѣ нѧзат от овѣѧ дѣн'е, ѡт Г'ѣрг'евден нѧтатак к'е ѣе за ѣбуво*; *Пѧ прѣйме нѣшто за тѣйе*; *Ми нѣма нѣшто со мѣне*; *Магѧрето му тѣкнало за во тѣрн'е от полѧниште* (посл.).

Наличие на застъпници *κ'* е отбелязано в думите: *вѣκ'е, н'ѣѣκ'е, вру'κ'о, нѧфак'а* (успех, пожелание за успех): *И н'ѣѣκ'е от ѣрда нѣма, нѣшто не излѣза*; *Му напѣриле нѧфак'а*.

Среща се и застъпник *шч*: *Н'ѣйде мѣшчѧница (мѣтеница) и пѡсле от мѣшчѧница нѣма вѣйκ'е*.

Наличие на застъпник *ч*: *глитѧliche (грѣклян), нѣчеш, чѣрка*; *Срѣчен ви Г'ѣрг'евден!*

Дублетни форми *κ''/ч* са отбелязани в следните случаи: *врѣκ'а//врѣч'а*; *мѧκ'еа//мѧчеа*: *От кѣκ'а во кѣκ'а да го дѧрует*; *Мнѡгу прѣстале (красиви)*

кѹк'е // Во кàрна (скала) вàк'е прàйена. И вàк'е кѹча; Кòй не слѹша мàти, слѹша мàчеа (посл.); К'е се двòи нòк'и дèн' // К'е го зàмеси повèчера, нòч'а; Стàнует нòч'а (<*kt). Думата *нощ* е отбелязана и с антиципация на мекостта: Сйнайк'а ти дòйде òт_гурбет. Частицата за образуване на бъдеще време в говора на с. Шищевец е к'е, като съгласната к' се произнася с много силна мекост. Подобен палатален звук, който е среден между к' и ч', е характерен и за албански език. Вероятно на това се дължи и появата на вариантен изговор ч, който обаче е по-широко разпространен в говора на с. Борйе.

Наличие на съчетание жд//шт < *dj: И вѹе го вѹкате дòшт // Вòрне дош.

Наличие на застъпник г' < *dj: мèг'у гàйдан вèг'е; Нè кажуй бàбету мèг'яа òт нѹвѹе; Нèмой, бè - му вèлим, сѹа се сàдет кòмпире во шѹштеец, не се вàг'ет (от палатализация на д//жд – вадя, но и важдам в диалектите); Мèг'у гр'ѹк'е (гърлото алб.) се вàк'е и пàг'а рèка и сèла ѹма вàк'е; Ка се рàг'а мòра да се пòвийе; Шо не рàг'але жèне, плàк'але тàкса Мàйка те вѹд'ува мег'у двà Дрѹна; Шѹк нè ѹе лòш кòга ѹàде туг'è_офце (посл).

Наличие на дублетен изговор г'//г': Он тѹг'òто нè-приѹма // Сàмо тѹдж'ò нè, бàбош к'е го кѹти, сàмо тѹи'ò да нè_биде, срв. в краесловие ч: Нè, чèрко, рèче, нè! Тò ѹе тѹч' пòт, нè-ѹе твòй пòт' (туч < dj в краесловие).

3. Съвременни фонетични явления

Гласна е в говора

Гласната е не се подлага на системни фонетични промени в говора. В началословие тя често е йотувана – *ѹеши* (таралеж). В средисловие между съгласни: *да не тѹ зàлетне* (да не ти преседне), *бѹбено* (розово), *зèлено*, *Ка змѹйяа пот кàмен'*; *кѹлесто* (оранжево), *стѹдено*; в краесловие: *во пòле, кай мòре, магàре*. В по-редки случаи в краесловие вñ от ударение се произнася по-тесен звук е > и след съгласна н и ч: *Ка нèкойе кѹчи*; *Сирени ви вàм дàлеко*; *Тѹ сèни, не ѹа*. *ѹа к'е сèна на стòлчи*; *Вѹиш ѹа кòлѹчкòво ѹе лантòпчи*. Но същите думи са отбелязани и с непроменена гласна е: *Нè ѹе нàше овà_куче, тѹг'ò ѹе*.

Подобна промяна е > и понякога се среща при окончанията за множествено число ср.р. на съществителните – може би заради обобщаване на гласна и от широко разпространеното окончание за мн. ч. -ин'а за съществителните от ср.р. пѹлита: *Кòкошка извàдила пѹлита мàлове*, *покрай пѹлин'а*. Сравнително по-последователно гласната е преминава в и във варианта на окончанието за ср.р. мн.ч. -ича: *Бързà кучка, кѹчи слèпк'е кѹчича* (посл.), а също и *àпчича, мòмчича, стàпчича* и др.

С известна непоследователност гласната и или по-тесен звук е е отбелязан във формите за мн.ч. м.р. л'ѹг'и, наред с по-често л'ѹд'е//л'ѹг'е, както и при членуваните форми за мн.ч. на съществителните. Явлението е специално проучвано от Л. Василева (Василева 2013), която го обяснява като среща на

фонетични и морфологични тенденции, появили се заради обобщаването на модела на окончание за мн.ч. с гласна *-и*. Трябва да се отбележи, че в говора на с. Шишевец това явление е ограничено – срв. *албѐнците, вѐлойте, л'удете, мѹжите; жѐнете, крѹвите, кѹк'ит'е, мѹмите, нѹг'ите* и др., но *пѹрвити, пѹтлицѹнитѹ* (*Тѹйа, гѹздата (чорбаджията) штѹ му ѹе, ѹма и бѹвча. Во сѹбота, во нѐдел'а излѹзае во кѹмпѹнийа (бригада), итал'ѹнци тѹк'е вѹкае, и мѹже тѹмо, сѹйет пѹтлицѹнитѹ*). Според мен за развитието на подобна членна морфема способства освен наличието на окончание *-и* за множествено число при съществителните и наличието на показателно местоимение за 3 л. мн.ч. *тѹйа*, с което членните морфemi са свързани по произход.

С известна непоследователност гласна *и* се развива и в глаголната основа на сегашно време – явление, което се свързва със смесването на I и II спрежение: *Аку пѹдне слѹна, ку са пѹштили нѹшту слѹве, ѹѹбука, аку пѹни; Зѹмни сѹга тѹмо. Зѹма ѹе; ка к'е ѹзлезиш*. В говора на с. Шишевец явлението е ограничено. Отбелязани са и случаи на разширяване на глаголите от I спрежение: *Нѐ се ѹди со кѹли во Гѹра; Не ѹде дѹма. Ъѹ ѹде, ѹна нѐ ѹде*. Срещат се и отделни случаи на смесване на тематичната гласна при миналите времена: *Гѹр'еле мѹло вѹвна, ѹфчина вѹвна*.

В началословие обикновено гласната *е* се йотува: *Ка гѹ прѹйле ѹенѹ со ѹенѹ; Кѹк к'е дѹйде ѹена ѹведе*. Йотацията е обичайно явление и в средисловие между гласни: *блѹйене, поврѹщане', пѹйене*.

При наречието *ѹще* (праслав. (j)esce, стб. *ѹште, ѹште* Младенов 1941: 406) са отбелязани дублетни облици с *e//ѹo* – *ѹшта, ѹѹште*: *А сте свѹршили шкѹлу ѹведе вѹк'е во Тѹран? Ъѹште нѐ; Бѹрти му ѹзлезеф кнѹг'и (документи), ама нѐ ѹеф ѹѹш*.

Гласна *и*

Гласната *и* не се подлага на системни промени в говора: *ѹме, истинѹтица, простуда', дѹм, пѹзимник* 'вид фасул, който расте ниско по земята', *рѹла 'устни'; сѹренце, сѹрутка* 'суроватка', *сѹса 'бозае', цѹк 'цвик'*. Срв. примери в контекст: *Ми бѹф жѹф бѹбу* (бащата) *и мѹтер* (майката); *Бѹбо му бѹл водѹничар. К'ѐ ѹде вѹда се вѹка дѹмузлѹк. ѹмаѹе пѹра, ѹѹда ѹдри по нѹ; Тѹнк'и рѹла избрѹгна̀ли, пѹѹк'и нѹчк'и вѹда*. В говора не се пазят следи от стб. гласна *ы*: *Мѹра (трябва) да чѹкам сѹна*.

Гласна *о*

Гласната *о* в говора се среща на своето етимологично място: *Чѹла жѹба кѹн' се кѹѹе, дѹгна̀ла и ѹнѹ нѹга*. Отличителна диалектна особеност е това, че вокалът се подлага на прелабиализация, вследствие на което се развива в звук *ʝo* или *y*. Подобни примери се срещат след лабиални съгласни – срв. в думата *п'ѹтк'и* (разлистени и разцѹфнали клонки, които се поставят на портите и на нивите сутринта преди Гергѹвден): *А сте стѹвили п'ѹтк'и?* Съ-

щото явление, но с резултат развитие на гласна у, е отбелязано в наречието *повече*: *Ку̀длу п̀уйче што с̀еди, п̀д-добра ѝе; Да ѝмаиш да п̀ишуваиш п̀упуйк'е, как што зб̀орим ѝа*; във формата на притежателното местоимение за 1 и 2 л. ед.ч. – *Та̀ткуту му̀й е, он што го ва̀риф; За ма̀тери тв̀а*, както и на възвратното притежателно местоимение *свой*: *Он не го з̀ема на ду̀ша св̀а; Та̀м ут гр̀одѝе св̀уйе; Ва̀риме, ва̀риме и вѝкаме св̀уйе (родвивите си)*. Отбелязан е глагол *п̀уйа* 'пея' (стб. пѣти, поѣ), отглаголно съществително *п̀уене* – *П̀есни му̀шк'и би́ле п̀д-тѐшк'и на п̀уене*, както и съществителното *п̀уарк'и* 'певици'.

Както личи и от посочените по-горе примери, прелабиализация на гласната *о* се среща и в нелабиално фонетично обкръжение: *ко̀й*, но *ко̀йа//ку`йа*, *к'̀длу*. Дублетен изговор *о//у* е отбелязан в думата *ро̀па* (дупка в земята, яма): *И на̀ше комп̀ире оста̀нале. Ъа ви́де ро̀па ка оти́де? // Нѐ одет ко̀мпире. Тр̀ийсет ку̀нтала се́дет во ру̀па*. Подобна промяна се среща и при глагола *кова* и производни от него: *Пл̀оче, на̀лче – и на во̀лой ги ку̀але о̀вие; наку̀ало*, при съществителните *ѹгниште*, *ту̀ар*, *су̀елка* 'совалка', *чу̀ек*, но и *чо̀век*. Явлението се среща и в западнорупските говори, което показва, че вероятно е старинно (Иванов 1970).

Гласна у се явява в някои случаи и на мястото на *о* във от ударение, но поради наличието на описаната по-горе прелабиализация, това не може да бъде еднозначно определено като редукция: *Шу пра̀й гла̀ва, те́гнет но̀г'е* (посл.). В някои случаи гласната у се явява на мястото на гласна *о* след отмет на ударението: *А̀бе, се ѝде гу̀лем чу̀ек да ѝдеш да ѹка̀деш*.

В говора са отбелязани единични случаи на преглас *о > е*: *Нѐ _мож да г'и чу̀ва он во дж̀еп, му те́жат*. Същото явление е отбелязано и в названието на празника *Г'у̀рг'ев_ден'*.

В думата *нощ* и нейните производни се изговаря редовно звук *о*: *Сва̀ но̀ч' да спи́еш; Нѐ спи́ет но̀к'а; К'е го за́меси пов̀ечера, но̀к'а, и во са̀ба (сутринта) к'е ги ра́змеси ле́бой*. Но в съчетанието на *нѣшнѡ_сърце* – 'на гладно сърце, гладен', се среща звук ъ. Наличието на подобен изговор е характерна особеност на рупските говори. Според Ст. Младенов тя е резултат от развой *о > а > ъ* (Младенов 1935: 44), а според К. Мирчев – резултат на делабиализация под въздействието на околните назални съгласни (Мирчев 1936: 32). Като се има предвид силната тенденция към лабиализация и прелабиализация на *о* в диалекта (срв. *ку̀йе* и др. примери), бихме могли да приемем за по-вероятно предложението за наличие на развой *ъ > о*. Може да се предположи, че подобна форма се е развила поради аналогия с редицата примери на непоследователно проведена лабиализация *ъ > о* в говора.

Гласна у

Гласната у не се подлага на специфични фонетични изменения в диалекта. Срв.: *ѹчено е до пра̀к, ѹмно е за́ век; Сум га на̀шла ста̀рица ѹмре-ла; Ку̀кайца ку̀ка на зе́лена бу̀ка; Ко̀зе чу̀вае ка̀де ѝма шу̀ма ме́сто; Па̀чунка на ко̀н' ко̀пито; Чу̀па – о̀фца со ѹши ма̀лове; Да се чу̀ди; Се ко̀ли курба̀н*. В

диалекта не е отбелязана делабиализация на гласната у след меки съгласни: кл'у̀н, кл'у̀ка, л'у̀ди, както и йу̀же (въже).

4. Специфични особености на консонантната система на говора

Мекост на съгласните

Както вече бе посочено при проследяването на рефлексите на стб. ятова гласна, в говора на с. Шишевец са отбелязани някои съгласни, които функционират във фонетичната система на диалекта като палатални. На първо място това са наследниците на старите палатални съгласни *л*, *н*, *р*. Затова фонетичната реализация на тези съгласни като непалатални и като палатални заслужава да бъде проследена специално.

Съгласни *л* и *л'*

Твърдата съгласна *л* се подлага на специфични фонетични промени в говора. Тя е отбелязана в позиция в началословие и средисловие пред задна гласна или пред сонорна съгласна – срв. *гàлата* (шега, закачка), *гàлатен*, *дòлу*, *лош*, *лой*, *мàло*, *мàслу*, *млàт*, *хлàдно*, *млàко* (леко затоплено). Срв. примери в контекст: *Кàжи нèкойа гàлата*; *Камйли́ца (лайка) к'е йа нàпраит мàлово*; *Млàко, го св'ариме и млàко, ко к'е зàстине, к'е го фàтиме и к'е му ту'риме квàс*; *плàнина, стàлно (специално) – стàлно бйф тàк'е*.

В позиция в абсолютно краесловие се извършва промяна *л > в // ф*, която може да се свърже със силните процеси на лабиализация в говора (срв. при гласните *о > у*): *воф – На жèнску́ту кра́ва, му̀шкото ви́каме воф*; *каф (кал), куф (кол) – От ку́ф на клин (посл.)*; *пèпeф – Кòда стàне жàр, пòкрий го со пèпeф*; *пèтеф – Ка пèтеф на б̀у̀ниште*. Много често тази промяна се наблюдава във формите за м.р. ед.ч. на миналите деятелни причастия – *бйф, но бйла, бйло, бйле* и др.: *Ка се бра́ло за́уре (хранителни продукти, реколта) ти си ту̀паф да́йре*; *Немаф нй̀какоф химика́т. Свè бйф со г'у̀бре на о̀рганик*; *До̀рче до̀шоф?* Промяната се извършва и при прилагателните: *пристаф//пристал//пристален 'хубав, красив': До̀рийа – цѝрвен ко̀н', пристаф*; *Мно̀го йе прѝставно кай на̀с*; *Вèч (отделно) о̀фце, вèч йа̀гънца! Ка̀кви се прѝстале!* Промяната *л > в//ф* не се извършва пред гласни и пред съгласна *й*: *Мàслу по̀л йено кй̀ло, по̀л йена го̀та (чашия)*; *по̀л йена со мàслу*; *по̀ла кй̀лийе*. Пред сонорната съгласна *н* промяната се реализира непоследователно: *Стèвна (бременна) кра́ва, к'е се те́ли демèк, по̀вна но и прѝстално*. Пред беззвучни съгласни промяната се реализира последователно – *Приста́фштина го̀лема*.

За да проследим фонетичната реализация на палаталната съгласна *л'*, бихме могли да направим съпоставка с производни от стб. Така напр. от съществително *во́ль* в диалекта са отбелязани формите *бо̀л'ен* за м.р., но *бо̀вна* за ж.р.: *Аку не го̀ плати́ш к'е си издѝржи́ш за сѐбе и к'е дѝржи́ш йен ме́сец за*

матери тѣѡа аѡу ти е бѡвна. Йѣн мѣсеѡ за н'а к'е дѣржѡш Рамазан. Аѡу си бѡл'ен н'а дѣржѡш. Сходни особености са отбелязани при съществителните зѣл'аник (вид тестено изделие като баница) – срв. стб. зѣлиѡ, но и зѣленѡ (СТБР 1999: 109, 538–539): На Мѡтровден' прѡиме зѣл'аниѡи, като наличие на мекост е отбелязана и при производното зѣл'ка: Сѡрма ѡе завѡйѡена со зѣл'ка, но липсва при прилагателното зѣлен. Мекостта на съгласната се пази, макар и с известна непоследователност, и в думата сол' и нейните производни: Пѡча от нѡгите от тѣфѡин'е, тѡѡа се сѡшат ѡни, се вѡрет во вѡда и к'е ги сѡшѡме во вѡда во сѡл'; К'е тѡрет мѡло сѡл'ѡа ≠ Мѡло сѡлѡа и к'е им ги тѡрет во сѡба стѡк'е. Мекост е отбелязано и в основата на наречията за количество: Кѡл'ко шѡной тѡл'ко клѡной. В редица случаи мекостта на съгласната от изходната старобългарска форма не се пази: ѡѡлни вѣтер (стб. ѡѡ'лни).

Отбелязани са следните лексеми с наличие на мека съгласна л' пред задна гласна: кл'ѡн, кл'ѡфѡка, л'ѡде, л'ѡбѡиѡѡа, л'ѡбѡф, л'ѡпи (бели), л'ѡти – Л'ѡтѡ л'ѡг'е ѡѡдит л'ѡто; бѣршл'ѡн, бѡбл'ѡка, вид ѡвошка', бѣтал'ѡн 'вид ѡвошка', вѡл'ѡиѡи, вѡл'ѡиѡар, кѡшул'ѡа, пиштал'ѡн 'ѡхлюв', пѡстел'ѡа. Заслужава да се отбележи, че в някои примери може да се констатира наличие на смислоразличителна функция на противопоставянето между съгласните л' и л на моделно равнище: ѡна нѣ_глѣда. ѡна ѡѡи затвѡрени г'и ѡма ка к'е се пѡстила пѡстел'ѡа; Нѣкой лѡѡает со нѡг'е // Йѡбуѡка л'ѡпи и ѡѡди, а крѡша – брѡй и ѡѡди. Чести са примерите на мека съгласна л' пред глаголни окончания: Ти се мѡл'ѡм; Ка кѡл'ѡет кѡрбан; фѣрл'ѡй, накѡшл'ѡй – 'нахокай, скарай се', както и в някои глаголни основи: Цѣт от слѡве, што се л'ѡл'ѡе тѡк'е; Тѡѡа што пѡшѡи ѡма ѡпал'ѡѡ. В отделни случаи този звук е отбелязан и пред съгласни: жѣл'ѡка 'костенурка', Кал'ѡѡиѡѡа 'място, ѡткъдето се носи вода', крѡвул'ѡе, чѡрапи', набубул'ѡену, набрано', като се среща и вариант l: шѡл'ѡка 'вилиѡа', шѡпелѡка, цѣлѡга 'вид тревисто растение'.

Както вече бе посочено, мека съгласна л' е отбелязана и пред гласна е, която се явява на мястото на стб. ѣ: Л'ѣн колѡмбѡѡен; ѡтрѣто тѡпѣзѡниѡи (покривѡи), шѡ завѡваме л'ѣбѡи; Л'ѣтѡник е тѡѡа. А гѡ ѡмѡте л'ѣтѡник; млѡѣѡ кѡсѣло, л'ѣсѡка, сл'ѣс (далѡк) (БЕР 2002: 862). Срещат се ѡѡѡе и примери със затвѣрѡяла съгласна л в тази позиция: гѡлѣма лѡжѡиѡѡа; слѣс сѣди на шѡк'ѣмбѡ зѡлѣпен. Пред гласна е се реализира мека съгласна л' и пред глаголни окончания: Йѡгне кѡл'ѣт. В други думи съгласна л пред е е тѡврѡда: тѣлѣфѡн; Всѣ жѣлѣзо со свѣ дѣрѡво – рѡло; пѣлена вѡвѡнена; слѣпѡ_ѡреѡо, но гл'ѡѣѡло 'ѡгледалѡ'.

В заемките от албански, в които съществува мека съгласна л', тя се запазва: И сѣга бѣше во спѡитал' (болѡница). Мека съгласна л' в краесловие е отбелязана и в думите сѣл' (силен дѣжд, заемка от турски спорѣд БЕР 2002: 599), сол'. Иначе за наличиѡто на слѣди от краесловѡна мекост в тази позиция може да сѡдим ѡт формите за мн.ч. на изходните съществителни – тѣл'ѡй, металѡни ѡкрашѡния за главѡта на булѡѡѡа': пѡшѡтѡни вѡк'е тѣл'ѡй ѡвѣде на глѡѡа ѡма да се вѣрже. Свидѣтелство за наличиѡто на пѡлатѡлѡна съгласна л' в краесловие

е и отсъствието на преход $л > в//ф$, който е свойствен за твърдата съгласна $л$: *бѣѣф wѣѣф* (бял вол) $\neq$ *зѣл'аник со штѣвел*.

Съгласни *n* и *n'*

В говора не са отбелязани системни фонетични промени при реализацията на твърдата съгласна *н*. Срв. нейната дистрибуция в началословие, средисловие и краесловие: *бра̀шну, вѣ̀рник, ко̀нвикт* 'общезитие', *мѐнза, мнѡ̀гу, прига̀ница; ѡ̀г'ин, тѣ̀уден; Кла̀нци што ги ви́кае два̀ ка̀мне и вѣ̀рник на̀т ни́х; ѹ̀ма ѡ̀джа̀к, ѹ̀ма ѹ̀гнишѝте, кла̀нишѝ.*

При сонорната съгласна *h* са отбелязани редица случаи на запазване на мекостта – срв. пред задна гласна при съществителните имена от домашен и от чужд произход: *Sàmu za bân'a tāk'e gi pràet*; *machkin'ò gròjze* 'вид тревисто растение'; *Ne mi rjij ka svjìn'a so nòs*; *glùn'af* 'глух'; *Stàra tuj jje dùn'a (svjat)*.

Пред задна гласна в глаголни основи: *К'е клàн'а едньш на джамийа, и после к'е идат сви на гробишта та̀му*. Редовно се среща палаталната съгласна *н'* в окончанието за ср.р. мн.ч.: *бу̀рин'а, дèчин'а, цвèк'ин'а* и др., както и в мн.ч. на съществителното от м.р. *ка̀мен' – ка̀мен'ой/ка̀мен'е*.

Както бе показано по-горе, факултативно мека съгласна *н* се произнася пред застъпници на ятовата гласна: *И тѣмо кат ги фѣтиф снѣк, тѣмо ги фѣтиф сн'ѣк во плѣнина; Ова година сн'ѣк бѣше до гѹша ≠ Абе лѣдно сѣга. Гл'ѣдай сн'ѣк штѣ е.*

По-последователно мека съгласна *н* се изговаря пред гласната *е* в наставката на отглаголните съществителни, събирателните и свързаните по произход с тях форми за мн.ч.: *сѝрен'е//сѝрене; От спѝран'е вѝк'е на г'ѝрман; Прѝет ѝдден'е, пѝен'е; Нѝ ѝе за ѝман'е, нѝ за н'ѝман'е; кѝмен'е, тѝрн'е*; в наставката *-ин'а* за образуване на глаголи от несвършен вид – *стѝгин'а*.

В диалекта е отбелязана, макар и непоследователно, мека съгласна *н* ' на мястото на епентетично *л* ' в думата *земя*: *Аку се ѝздига врѐме, мнѝгу дѝбру к'е бѝде. Зѝстане дѝш, нѝ-вѝрне и к'е бѝде мнѝгу дѝбро, за зѝмн'а; Сѝнце свѝкаде сѝнце, а зѝмн'а грийет //* *Зѝм'а на нѝбо нѝ седи (посл.)*.

В краесловие мекостта на съгласната *н* не е силна и не е последователно запазена, но се среща в думите *дѣн*, *ка̀мен*: *сва̀кой дѣн*, *Пѣ́труф дѣн* ≠ *во дѣн*, *то́й дѣн*; *Йе дѣн* 'ка граница от фѹкаре; *дѣн* 'бабадѣн' (от памти века, от стари времена); *Зна́йеме Кѣ́рстовден*, *Ми́тровден*, *все ги зна́ме*. В думата *ко̀н* и нейните производни се среща и антиципация на мекостта: *ѹбаве ли́ваде г'и па̀сет цѣреви́ ко́йн*'е; *Та̀ка г'и са̀ка мѣ́скѣ да се бѣ́рска му̀а ко̀н*'ска.

Съгласни p и p'

При реализацията на твърдата съгласна *p* не са отбелязани съществени различия: *ру̀ка*, *брѐза*, *гѐра*, *див`а_вра̀тика* 'тревисто растение', *пра̀мпорка* 'първата овца в стадото, на която е вързан звънец', *трѐмка* 'пчела', *бу̀лгар*,

вѝр, женивар 'минзухар'. Срв. примери в свързан текст: Нàнпре бѝло со бра̀шино гра̀ф, со цѣрвена пипѣрка гра̀ф да цѣркаш; Са̀рма со прѣсна зѣлка; Пра̀са ѝе тѣнка; Г'òрг'и ѝе бил бугарск'и. Г'òрг'и и Мѝтро бра̀к'а биле. И Бòжич ѝе бил бѹлгар.

Отбелязани са следните примери на мека съгласна *р'* пред задна гласна: *ба̀йр'ак, дѣштер'а* (наред с *к'єрка*), *на̀пр'ат*; *Сѐверѣйку ≠ Сѐверѣйко е най-стѹден вѣтер ѝе*. Факултативно мека е съгласната и пред глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег.вр.: *збòр'ат/збòрет, тѹр'ам, тѹр'ат/тѹрем, тѹрет*: *к'є ги тѹр'ат сто̀к'є*; *О̀ште ма̀лко гѣрне (ястие, готвено в гѣрне) да ти тѹрем*. Среща се и факултативна мекаст пред застъпник *е* на ятовата гласна: *р'ѝекуф, р'єка*, както в някои случаи и на предната носова гласна – *р'єда*. Палатална е съгласната при съществителните от ср.р., които са свързани по произход със събирателните съществителни: *Бòрѝе*. В редки случаи е отбелязана и краесловна мекаст на съгласната *р'* – *шѣчер'*.

Съгласни *м* и *м'*

При реализацията на твърдата билабиална сонорна съгласна *м* в говора не са отбелязани съществени диалектни различия: *Ка̀кве ма̀йк'є, та̀кве и пѝлѝчича; Ма̀слу к'є ту̀риш, мл'єку и ѝа̀йцата; Нѐ_знам, нѐ_сум пра̀шала*.

Палатална съгласна *м'* пред твърда гласна е отбелязана в думата *зем'а*: *Ми ѝа вра̀тиа зѣм'а; Л'̀уси, си се избàрзила (измърсила), си сѣдела на зѣм'а*. Отбелязани са и отделни случаи, при които съгласната *м* може да се проявява като палатална пред гласна *е* или *ѣ* на мястото на ятовата гласна или на мястото на малък ер: *Нам'ѣси, разм'єси, изѝа̀ди го; Во Ита̀лиѝа по̀-дòбро, по̀-м'єко*.

Съгласни *в* и *в'*

Твърдата съгласна *в* е широко разпространена в говора: *Врѣме ма̀ло по̀доцна (к̀сно) к'є дòат да ѝграет дѣво̀йк'є. Ка се òткрие врѣме, зѣват ма̀ди мѣсо, òдат на пла̀нина во ко̀рик (юли)*. Както личи и от примерите, тя се среща в началословие пред гласна или пред съгласна – срв. също *вѣрба, вла̀чник 'жѣлтурче'* и др. В позиция пред задна лабиална гласна са отбелязани и дублетни форми с вариант *w* от типа: *во̀да//wòда*, но те са по-редки. В позиция между задни гласни съгласната *в* може да се пази или да изпада: *Гòспот за̀бава, не за̀брава (посл.); О̀н ги чу̀а (пази) ро̀гойте*. Изпадането на съгласната *в* е по-характерно в позиция пред предни гласни – *Бла̀гоец, г̀у̀еда̀р*. Често в тази позиция на мястото на изпадналата съгласна *в* се развива протетичен звук *ѝ*: *Свѝ го пра̀йет; Сѝа ѝмам ѐднà па̀ча ѝа к'є ѝа ста̀йем; бра̀дайца; пла̀ва (светла, синя), но пла̀йетно 'светлосиньо'*. Редовна е промяната *в > ѝ* във формите за мн.ч. м.р.: *Ї̀ѐдин ѝе во̀ф (вол), а мно̀гу во̀лой; вѣтро̀й, ро̀гой* и др.

В позиция пред беззвучна съгласна обеззвучаването *в > ф* е непоследователно: *òфчар, сум го фк'̀исла, ру̀к'є да ви цѣфтет, кра̀фско мѣсо*, но в началословие *вчѣра*. Отбелязани са и случаи на изпадане на съгласната *в* в тази

позиция – *братучеди*. Обеззвучаването е редовно проведено в краесловие: *най-улаф* (название на безименен пръст), *най-малоф* (навания на малкия пръст); *плава кърф* (синя, благородническа кръв). В говора се среща и прогресивно обеззвучаване на съгласната *в*: *кафал*, *да отфориш либра* (книга), *сфъришф шкôло од пѹен 'е во Булгàрийа*.

Палаталната проходна съгласна *в* е отбелязана в някои лексеми пред задна гласна: *мрав'а*, *мрав'алник*, *див'а_тѹква* 'название на тревисто растение'; *див'а смрѣк'а* 'растение като чубрица'; *дѹв'а кѹкаица* 'тревисто растение със ситни лилави цветчета'; *див'а вѣрба*. Тя се среща факултативно пред гласна *е* на мястото на стб. ятова гласна или малка носовка – *Вѹѣк*, *вѹѣк дѹмочàни*; *йà за во тѣмно к'е сѣдим цѣл вѣк*; както и пред окончанията за мн.ч. на съществителни от ср.р., които са свързани по произход със събирателните – *со здравѣе* (срв. *Здравѣе* БЕР: т. 1, 627). Факултативно мека съгласна *в'* е отбелязана и пред глаголни окончания: *стàв'ам//стàвет*.

Съгласна *ф*

В говора се среща и съгласната *ф*: *фа̀брика*, *фа̀т 'късмет'*, *фѹишек*, *фригорѹфер* 'хладилник', *сòфра*, *чѹфте*, *чѹфтой* – срв. в свързан текст: *Ѹто òвѹе сѣга, òвѹиѹ ѹе чѹфте. И òн òвде се кѣриш и му се стàва фѹишек òвде; ѹма тѣфтер век; нѣмаш тòлку тѣфтери; Гòспот здравѣе и ѹѣн фа̀т ѹбаф*. Отбелязан е и преход *ф > в*: *ка̀ве – ѹспи ка̀ве и л'ѣгни си; Три ка̀вин'а стàви и ѹѣн чай; ка̀весто* ,кафеникаво'.

Съгласни *б* и *б'*, *п* и *п'*

Билабиалните експлозивни съгласни се срещат рядко като факултативни палатални варианти в позиция пред гласна *е* на мястото на *ѣ* и на мястото на *а*: *Наздравѣе от старѹци за тѣбѹе // Нѣ да го чѹваш све за тѣбе; Рѣчи пла̀тиф*, *рѣчи на п'ѣт мѣста пла̀тиф*, *за да се брѹчи та̀к'е; Во п'ѣс (пети – алб.) май, пѣти май, к'е станет во са̀ба рàно, жѣне, дѣйк'е, и к'и ѹдет к'е кѣришет пуòтк'е во шѹма*. Отбелязан е и едни случай на наличие на гласна *б'* пред задна гласна: *гѹб'аник* 'тестено изделие като баница'. Не са отбелязани специфични диалектни промени при реализацията на твърдите *б* и *п*: *Дѣте на бра̀т; Ка к'е пра̀име свàдба, к'е те вѹкаме; Со ка̀пак и кѣрна; Не купѹеме òвѹиѹ, от фа̀брика; А не ти бендѹсуе (харесва)?*. Обеззвучаването на съгласната *б* се извършва, както е известно в българския език (вж. по-долу).

Съгласни *с* и *с'*, *з* и *з'*

Както бе посочено по-горе, в стб. език съгласните *с* и *с'*, наред със сонорните съгласни *л*, *н*, *р*, са участвали в мекостната корелация. Примерите, в които съскавите съгласни се проявяват като палатални, са сравнително чести в говора на с. Шищевец – срв. *из'ѹàде, грòйз'е; с'ѣно//сѣно, пòс'ѣд'ете*. Може да се предположи, че палаталността при звучния корелат е възникнала по ана-

логия с тази характеристика на беззвучния. Твърдите съгласни *з* и *с* в говора не се отличават със специфични диалектни промени. Срв. тяхната дистрибуция в началословие и средисловие: *са̀цак*, метална *ска̀ра*‘, *сва̀дба*, *ска̀ра*, *жѐлеза*, *ра̀збера*; *Си гу пра̀име са̀ми млѐко к’исело*. *Си гу зима̀ме прес̀но и гу потквасу̀еме*. *Мла̀ко, го сва̀риме и мла̀ко, ка к’е за`стине к’е му ту̀риме ква̀с*. В краесловие и пред беззвучни съгласни *з* се подлага на обеззвучаване (вж. по-долу).

Съгласни *д* и *д’*, *т* и *т’*

В диалекта са отбелязани случаи на палатални съгласни *д’* и *т’* пред задна гласна: *Дру̀ги бра̀ту̀чеди са сва̀т и сва̀т’а*. По-често при наличие на палаталност денталните съгласни *д’* и *т’* преминават съответно в *г’//и* или *к’//ч*. Отбелязани са много факултативни варианти: *бра̀к’а*, *вѝд’аиш*, *ва̀ца*, *о̀ца* (*ходи*), *ла̀кот’//ла̀коч*, *но̀кот’//но̀коч*: *Не о̀ца дѝм на̀горе*; *И нѝе што вѝд’име знòме*; *Йа̀ зна̀м то̀а, што вѝд’им*; *Вѝг’и стопàница*, *вѝг’и му сто̀ка* (*посл.*); *Йѐзик ко̀ск’и нѐма, а ко̀ск’и к̀рши*; *Ми речѐ менѐ доктòра, што нѐма да д̀ржйиш Ра̀мазан*, *ка̀же, че ми ко̀ск’е нѐмаа*. Факултативно се редуват варианти *д’//г’* и във формата за мн.ч. *л’уд’е//л’уг’е*: *Не бѝдиет, не се ра̀бота са та̀кви л’уд’е*; *На̀иши се ло̀иши л’уг’е*, *Се та̀кви л’уг’е*. В думата *г’а̀вол* палатализацията *д’ > г’* е реализирана напълно. Така е и в думата *вѐг’а* ‘светкавица’: *Вѐг’а и гь̀рмаица по̀сле што идѐ се чу̀е бу̀-у-у*. В думата *клет’//клич* ‘помещение за животни в двора’ се развива палатализацията *т’ > ч* в краесловие. Подобен процес на палатализацията *т’ > ч* може да се предположи и при окончанието *-ича* за мн.ч. ср.р., което се открива в говора: *Та нѝе ва̀к’е а̀пчича* (*хапчета*); *Бь̀рза кучка*, *к̀чи слепк’е к̀чича* (*посл.*); *За дѐца а̀ли за мо̀мчича* (*За момчета или за момичета*); *Пѝлича ми запу̀але, дѐйчича се зану̀шале* (*залюлели*), *дѐйчича ко̀прива̀рчича*; *Ста̀пчича* (*бастунчета*), *д̀рвене* и *о̀не*. Вероятно фонетичните процеси в окончанието са се развили по аналогия с процесите на палатализация при окончанието *-ишта*, както и под влияние на събирателните съществителни – т.е. при обобщаване на модела на силно смекчени съгласни при окончанията за ср.р. мн.ч. В думата *грой̀зе* е отбелязана антиципация на мекостта.

Съгласни *г* и *г’*

Отбелязани са твърда съгласна *г* и палатална съгласна *г’*, които се срещат пред задни гласни в чужди думи и в думи от домашен произход – срв. *го̀стенк’и*, *иг̀личе* (*малка игла*), но *Г’у̀рг’ев ден’*, *г’òзлуци* (*очила*), *г’òк* – *бѐф* (*бял*) *ко̀н’*, *г’у̀бре*. Както бе показано по-горе, мека съгласна *г’* често се явява на мястото на **dj*, като в този случай са отбелязани и дублетни форми с изговор *г’//и*, които са в зависимост от силата на палаталността. По тази своя особеност меката съгласна *г’* се доближава до силно палаталния звук в албански език, който е среден между *г’* и *и’*. Пред предни гласни съгласната *г* ви-

наги е палатална: *К'è си тì_бе?* *Си зàг'инал* (изчезнал) *сòсве*; *Кòй фùкара му заг'инале* (изчезнали) *пàре, да знàм, сèга у_тùк к'е ийм, к'е ми г'и нòсим пàре.*

Съгласни к и к'

Отбелязани са твърда съгласна к и палатална съгласна к', които се срещат пред задни гласни в домашни думи и в думи от чужд произход: *Скàра со жèлеза, кат скàра йе*; *Нàшенск''и òна гу знòй кàко йе*; *Доког'è к'е сèдиш*; *Си клàвае къна* (къна) *сàмо дèйк'е, както и к'òрави, к'уснало, шùк'ур и др.* – *Дете Реджèпово го к'уснало со нòга.* В отделни думи – най-често във въпросителните или показателните местоимения и техните производни, съгласната к може да изпада, като на нейно място може да се развива протетичен звук й: *трèбе чèтри да бидат дотùйе.*

В домашни думи меката съгласна к' често е застъпник на *tj. В зависимост от силата на мекостта в тази позиция тя може да преминава в ч, като често се срещат дублетни форми к''//ч. Подобен е и силно палаталният звук к'' в албански, който е среден между к'' и ч: *На кùк''а шо йе.* Пред предна гласна съгласната к' е винаги мека: *К'èга дàвае* – *зèми, к'èга т'èпат* – *бèгай*; *шк'ёмбо, пàчунк'и* (копита). В тази позиция са отбелязани чести случаи с двойк изговор к''//ч: *к''àfyl//ч'àfyl 'гребен на петел'*; *Кой со шèк''ер, кòй со мàсло*; *ърш шèчер нèма. ърш за шèчер* (захарна болест) *йе ùбаф*; *Во шèс йàнар' Бòжич'йè, го прàйме и нйè Бòжич'.*

Съгласна х

Съгласната х в говора на с. Шишевец проявява особеностите, характерни за разговорната българска реч и повечето български диалекти. В началословие тя често изпада, но се срещат и случаи, в които се пази: *Нè-йе ùбаф*; *йч не ùбаф.* ≠ *Нйшиту не стàа аку чùва гòспут, нèмай дèрт'хич*; *хàтуле* (напречни *греди в зида*); *хàралак*, но и *айат* (коридор). Съгласната може да изпада и в началословие пред съгласни: *Фùкара се мàми, зèнг'ин' се рàни* (посл.); *Абе, лàдни сèга*, но и в тази позиция се срещат дублетни форми: *Мàчка нà_рьбет //хърбет* (*гръб*) *не пàднуе* (посл.). Непоследователно проведена е и елизията на х в средисловие между гласни: *Бùчиш кàо мùха пòт_капа* (посл.); *дùало*; *стрèа*; *Духàрници//Дуàрници да прàйме тòга за кà к'е дйгаме жйто, да ти дùе плèва.* На мястото на изпадналата съгласна между непредна и предна гласна често се вмъква протетичен звук й: *Дàже ùште сèгà дùйе стùдено та дùри ду àвгуст.*

Диалектно диференцирано е примаиването на х във *в* или *ф* в позиция в средисловие между гласни: *на сùво*; *Пудòтк'е к'е бèрет дърва сùве*; *Тòйа гàздата* (чорбаджията) *шò му йе йма и бàвча* // *Кат на бàфча кривè крàстайце* (посл.).

В позиция в краесловие съгласната х преминава във *ф*: *грàф*; *Му рèкуф*: *Нà те пàре сум г'и нàшоф.*

Съгласна *й*

Съгласната *й* се среща редовно в началословие: *йабука, йагода, йайце, йуже*. Интересно е, че думата *юзда* се изговаря в диалекта без начална *й*, както в стб. *ѡѣда* (Младенов 1941: 699): *ѡда го ставае што е л'ѡто кон', со ѡда*. В позиция в средисловие са отбелязани дублетни форми с наличие и с изпадане на съгласната: *Алба́нийя; а́найя 'тераса пред къщата'; по́йаче 'дървена барака в двора'*. Срв. и примери в свързан текст: *Йа сум би́ф та́м во́йска; Жё́гла га ви́каме ми́е та́йя; Се́верёйко е на́й-студе́н ве́тер // се́верёку; Ми́йе сме го ви́кале ъ́ри // Ми́е сме хи́л'аду и двё́сте че́тирийе́се ме́тра ви́сина; Ти́йе су на́ши овде*. Съгласната *й* се явява между гласни и на мястото на други изпаднали съгласни – на мястото на изпаднала съгласна *х*: *Да́же ѡ́ште сега́ ду́йе студено́ та ду́ри ду а́вгуст*; на мястото на изпаднала съгласна *в*: *Пла́йетен (светъл, светлосин) о́вие йе́, а бу́ба (розов), о́вие йе́ бу́ба; Пла́йетно́ йе*. На тази основа се развива суфикс *-уйе* < *-ува*, който е широко разпространен за образуване на глаголи от несвършен вид: *Аку не́-падне до́ждот, не́-биду́йе нй́шту; И мно́гу му помо́жу́йе*. Съгласната *й* често се вмъква във фонетични думи между гласни: *Нй́_йе по́-студено́, нй́_йе по́ врѹк'о*. В краесловие съгласната *й* не се подлага на промени: *лой, ко́й, край, со́й*; срв. и формите за повелително наклонение: *дай, най, слѹшай* и др. В тази позиция *й* също често се явява на мястото на други изпаднали съгласни – напр. съгласна *ж*: *Мо́й тра́ва да би́де*.

Африкати

В говора на с. Шишевец се произнасят африкатите *s* и *ш*, макар че в отделни случаи те могат да имат и варианти: *свѣзда/звѣзда, се́би, се́бне* (студено е), *сѹт*: *Ама студ се́бне; А ти се́бе?; К'е и се́би Л'ѹси; О́вие пла́ве (руси) не_им се́би, о́вийе црѣ́нци – о́ни не трѣ́пет стѹт; Ама сѹт све со ка́мен'; Во по́друм (изба) што й́мала се насѹ́нала* (нагазила, наджапала) *до тѹ́йе*. Африкатът *ш* се среща обикновено в думи от чужд произход, но и в домашни думи, най-често производни от звукоподражателни: *шеп, ша́де* (шосе), *ша́мадан* (горна дреха, елек), *шамѹ́йя, ша́мадан, швѣ́рчка* (дванайсетопръстник, книжник), *шиг'ѣри́ца, шѹ́бе, шуч* (сѣд – алб.), *о́ца*: *Ца́де ка_нй́_йено; Со а́лишта сме рабо́тале – со шѹ́бе, со те́рлик, со све́; Се ка́чила на стѣ́бица, се скѣ́ришила стѣ́бица, си ѹ́дрила но́гата и г'и фѣ́рлила на шѹ́ч'; Цвѣ́рчка се́ди на шиг'ѣри́ца, обѣ́сена е на шиг'ѣри́ца; Шии́таде́чк'и сѹ́шук*. Отбелязани са примери, в които африкатът *ш* се явява на мястото на съгласната *ч*: *Да ги́-ардѹ́ши по́вече*. Африкатите *s//ш* се редуват факултативно в корена *bars-//бърш-* на прилагателното *ба́рсаво* и производния глагол *изба́рсам//избѣ́ршам*: *О́вде е ба́рсаво; Л'ѹси се избáрсила; Да не ви избѣ́ршам*. *Сум ме́сила прига́нице*.

Съгласната *ц* в говора е твърда и не се подлага на системни промени: *зай́це, йаре́бица, лиси́ца, ма́тица 'пчела майка', са́лца, Благое́ц, пра́мпорец* и др.

Шушкови съгласни

Шушковите съгласни *ж* и *ш* не се отличават със специфични диалектни особености в говора на с. Шишевец. Съгласната *ж* се среща на етимологичното си място в началословие и средисловие: *жѐна*, *жѝто*, *ѝбазур* и др., а след обеззвучаване преминава в *ш*. Съгласната *ш* се среща редовно в различни позиции: *ширѝко*, *шиѝше*, *пиѝшано*, *рѝдиш*; *ѐ*, *што ѝма да го тѝрнеш*, *к'е го тѝрнеш* (Каквото има да теглиш, ще теглиш); *Виѝше шу̀ма што л'ѝг'и*. В думата *овошка* фрикативната съгласната *ш* преминава в африкат *ч* вероятно поради въздействието на експлозивната *к*: *К'е се рѝзвѝет и вѝчк'е све*. В думата *вѝрник* 'връшник' е отбелязано изпадане на съгласната: *Он кѝе се ѝбжеже*, *к'е се згрѝе вѝрникот мнѝгу*. *Пѝсле к'е ѝ клѝиш тѝм во вѝрник...* *Вѝрник ѝе сѝчот*. Съгласната *ч* може да се срещне във всички позиции в думата: *чадѝн_гѝзец* (название на вид билка), *скѝтаче* (вид женска дреха, елече), *сач*. Дистрибуцията на съгласната *ч* е сравнително по-голяма, тъй като, както вече бе показано, тя се среща освен на етимологичното си място и на мястото на силно смекчена съгласна *т* – срв. *тѝле* > *телѝче*, мн.ч. *телѝчича*.

Обеззвучаване на съгласните

Съгласните в говора на с. Шишевец се подлагат на обеззвучаване в условията, както в българския език – в позиция в абсолютно краесловие и пред беззвучна съгласна. Срв.: *б* > *п* – *кѝлепка* 'бебешка дървена люлка' срв. глагол *кѝлеbam* 'люлея'; *в* > *ф* – *Мнѝго ѝе жѝлаф тѝйа*, *Чѝча*; *штѝ брѝф*; *ѝглаф кѝн'у*; *муѝ во кѝк'и*; *плѝфка* – *бѝла кра̀ва* (светла, бежова); *чѝпа* – *ѝфца со ѝѝи мѝлове*; *г* > *к* – *ѝни полѝ н'ѝмайѝе*, *ѝе брѝк* (стрѝмно) *тѝмо*; *д* > *т* – *Гѝспот да ни чѝни нѝ_ум*; *ж* > *ш*: *ѝтеднѝш стѝнат*; *з* > *с* – *Бѝле ѝѝни чѝбани*, *ѝмале стѝка мнѝго*, *и им ѝстѝнале без ѝѝден'е*, *бѝс сенѝ*. В говора се среща и обратното явление – асимилация на беззвучната съгласна по звучност – *збор*, *зборим*: *Они ка збѝрет*, *збѝрет ка растѝлѝчани* (жители на с. *Растѝлица*).

Групи съгласни

Характерна особеност на говора е наличието на варианти *цв*//*св* на групата *цв*, получени след асимилация по проходност: *Цвѝкин'а ги дрѝбет и ги тѝрает стѝк'е*, *да ѝѝдет стѝка* ≠ *И тѝйа што ѝстѝнале свѝчин'а ѝтишо си тѝрила во вѝда*, *к'е ги ѝздробат во са̀ба*, *к'е тѝрет мѝло сол'ца* и *к'е им ги тѝрет во са̀ба стѝк'е*; *Йѝгне к'е го нѝшарет со бѝйа свѝтна* (червена) и *к'е ѝ накѝтет и за Курбѝн байрѝм к'е гу зѝкол'ет*; *свѝтнарче* 'червена кърпа'.

Както в много други диалекти, група *хв* се опростява във *ф*: *Тѝйе га фѝрл'ает*. *ѐто ѝѝ ѝмам ѝфце*, *шо к''ѝ ми на мѝне вѝвна?* *К'ѝ ми са дѝца?*; *Фѝла ти*, *ти се мѝл'ам*; *Фѝлена ѝѝгода* – празна кѝшница (посл.). Съгласната *ф* се явява и на мястото на група *фл*: *свѝ фѝнеле шѝрене*.

Групата *пс* поради асимилация се променя в *пѝ*: *Бѝс сенѝ ѝстѝнало*. *И ка ѝзлезле*, *со зѝр ѝзлѝзле вѝк'е*, *ѝѝне пѝѝйсале*, *ѝѝне ѝѝш жѝве*. В думата *пѝшени-*

ца поради асимилация по експлозивност се развива група *пч*: *да гу ѝзмешаш и пчѐница и ъриш*?

Промяната *ск* > *цк* в наставката *-ски* за образуване на прилагателни имена се извършва непоследователно: *Прѹш (жар) се вѹка ѡрнауцк'и* ≠ *Кѹкла по нѡшенск'е*.

В позиция в краесловие се наблюдава изпадане на съгласна *т* от група *ст*: *Хѹкна ка мѣска на мѡс*.

Вмъкването на експлозивна съгласна *т* в група *ср* е непоследователно – срв. *стрѣден* – *пѣрво стрѣг'ата стѡвеле* ≠ *срѣт лѣто, насрѣд лѣто*. Сравнително по-често е вмъкването на съгласната *д* в група *жр* – *ждрѣбе*.

В говора често се среща елизията на съгласната *д* от съчетание *дн* – изговор *пѡна, сѣна*: *Да не ви пѡнало нѣшто? И да ви пѡне – ѡвде ѹе*.

5. Изводи

От изследването на фонетичната система на говора на с. Шишевец, Ку-кьска Гора, може да се направят следните изводи:

Във фонетичната система на диалекта се откриват редица своеобразни особености, които са последица, на първо място, от специфичното местоположение на диалекта. От една страна, той е разположен далеч от кодификационни центрове, които да определят един или друг изговор като нормативен. На второ място, той се намира на границата на две диалектни области – крайните югозападни и крайните северозападни български говори. Поради тази причина в диалектната реч се срещат редица фонетични варианти на застъпниците на четирите старобългарски гласни, на важни за диалектното членение консонантни звуци и съчетания от съгласни. Именно в проявата на тази вариантност може да се проследят развойните процеси при съответните фонетични явления в диалекта, както и да се направят предположения за техния ход в системата на българския език на диалектно равнище.

В диалекта са запазени, макар и като факултативни варианти, следи от широкия изговор на стб. ятова гласна – наличие на изговор *ѣ//ѣ* или изговор *'е//ѹе*, който показва връзката със специфични особености на българския език. Подобни примери са отбелязани след съгласните *л', н', р', с'*: *л'ѣишише* – *на ѣдна година крѡва*; *клѣште*; *л'ѣтник//лѣтници*; *н'ѣкуй*; *снѣк//сн'ек*; *рѣчено, рѣкля, рѣчет*; *сѣчи//с'ѣчи*. Те се срещат и след някои други съгласни – срв.: *пом'ѣтишите, бѣлице* ≠ *б'ѣлице, вѣлет, све//свѣе, вѣк//вѣк'*; *дѣте//д'ѣте//дѣте*. Тази особеност може да се свърже и с наличието на преселници в района, за което има податки в разказите на неговите жители, както и у редица изследователи. Но фактът, че явлението не е ограничено – то се среща и в други диалекти от областта на крайните северозападни и крайните югозападни говори, показва, че наличието на преселници от изток не може да бъде единственото обяснение за този феномен. Обяснението не може да се търси и в характера на ударението, както това се прави традиционно в сръбската

диалектоложка литература. Наличието на следи от стария квантитет, които днес се проявяват само като ударни дължини без фонологична стойност, в съвременната система на диалекта може само да подпомага като допълнителен маркер проявите на старата ширина на ятовия застъпник.

Специфични особености показват и задният стб. ер и задната стб. носова гласна. В тях се откроява наличието на специфичния за системата на българския език звук *ъ*: *мъгла*, *мъска*, *цѣфтет*, наред с наличието на процеси на лабиализация на застъпника *ъ* > *о*: *дѣберок*, *какѣф*, *свѣкакоф*, *пѣток*, *пѣйадок*; *во сѣбота*, *сос пѣри*, *крос пенѣре*, като са отбелязани и дублетни форми: *дъш//дош*, *ъриш//ъ^риш//ъ^риш*. Подобни особености се наблюдават и при рефлексите на стб. задна носова гласна – срв. рефлекс *ъ*: *зѣби*, *кѣнем*, *сѣбота*; рефлекс *у*: *рука*, *пѣт*’, *скуп*. Отбелязване са и по-редки специфични за района на крайните югозападни говори застъпници – напр. *о*: *пон*, *пѣпук*, *пѣп*’; *пѣпушче* ‘пѣпна връв’. Един от най-важните изводи, които може да се направят във връзка с наблюденията над говора на с. Шицевец, е този, че рефлексът *у* на стб. голяма носовка може да се развие и на българска почва, в резултат от прелабиализация на гласната *о*. Това явление засяга и самата гласна *о* в различни позиции – срв.: *муй*, *твуй*, *свуй*, *куф* (*кол*), *пѣйа*, *рупа* и др.

Макар и в по-ограничен брой случаи, се развива характерният за говорите от крайния югозапад рефлекс *ѣ//е* на мястото на стб. задна носова гласна, което може да бъде свързано пред всичко с последиците от наличие на въздействие на палаталната среда: *к’ѣделка*; *кѣде*, *к’ѣде//к’ѣде*; *мѣшк’ѣница//мѣк’ѣница//мѣшит’ѣница* (*мѣтеница*). Проявата на разнообразието в застъпниците на задния ер и задната носова гласна е типична черта на крайните югозападни говори, която ги свързва с други архаични области от българския диалектен континуум – напр. родопските годори (срв. Кърджалийско), тетевенския и еркечкия говор и др.

Застъпниците на съчетанията на праслав. **tj*, **dj* в говора показват зависимостта им от палатализационните процеси. Те доказват, че няма рязка граница между застъпниците *к’*, *г’*, от една страна, и застъпниците *ч*, *ѣ*, от друга, а тяхното възникване зависи от степента на палатализация на съгласните *т* и *д* в съчетанията – срв.: *вѣк’е*, *вру’к’о*, *раг’а*; *врѣк’а//врѣч’а*; *мак’еа//мѣчеа*; *мѣг’у*, *вѣг’е*, *тѣг’о*, *тѣѣ’о*, *тѣѣ’* (чужд) и др.

Наличието на палатални консонанти също показва архаични особености на диалекта и връзката му с цялостната система на българския език. Макар и да са ограничени по брой и с дублетност при реализацията, в говора функционират палаталите *л*, *н*, *р*, *с*, наследени от стб. Особено чести са примери с наличие на мека съгласна *л’*, която проявява и своята смислоразличителна функция: *Ѡна ѡчи затвѡрени г’и ѡма ка к’е се пѡстила пѡстел’а*. Чести са примерите и с наличие на мека съгласна *н’*, сравнително по-рядко се срещат палаталните съгласни *р’* и *с’*. Отбелязана е и мекост при други съгласни, свързана с наследниците на стб. малък ер, малка носовка, ятовата гласна, а също така и при други специфични фонетични и морфологични условия.

Между тези съгласни като най-често проявяваща се може да се отбележи *в'*: *мр̀ав'а*, *мр̀ав'алник*, *див'а'̀т̀иква* и др. В диалекта се срещат и меките съгласни *д'* и *т'*, които според силата на своята палаталност преминават в *к'*, *г'* или *ч*, *џ* – срв. *св̀ат* и *св̀ат'а*, *бр̀ак'а*, *клет'//клетч*; *л'̀уд'е//л'̀уж'е*, *о̀ма* (ходи). В говора се срещат африкатити *s* и *џ*, макар че в отделни случаи те могат да имат и варианти: *св̀езда//зв̀езда*, *с̀еби*, *с̀ут*; *џеп*, *џа̀де*, *џа̀мадан* и др. Характерна е промяната *цв* > *св*: *св̀етен* 'червен'. От промените, на които се подлагат твърдите съгласни, заслужава специално да се отбележи лабиализацията на съгласната *л* > *в//ф*: *воф*, *п̀еџеф*, *б̀овна*. Процесът е във връзка с общата тенденция за силно присъствие на лабиализационните процеси в диалекта, които играят важна роля в цялостното развитие на фонетичната му система.

Литература

- Алексиев 1931**: Алексиев, Н. Разложкият говор. – *Македонски преглед*, 6, 1931, № 3, с. 91–124.
- Антонова-Василева 2011**: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: БАН, Институт за български език, 2011. 372 с.
- Антонова-Василева 2012**: Антонова-Василева, Л. Палатализацията в славянските диалекти – по актуални теренни материали от славянските говори в Албания. – *Gwary dziś*, 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej. Prace Komisji Dialektologicznej przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Poznań 2012, pp. 87–96.
- Антонова-Василева 2013**: Antonova-Vasileva, L. Relationship between accent and phonetic characteristics of the vowels in the south slavic languages at dialect level. – *Славянска филология*, 2013, № 25, с. 133–140.
- БДА ОТ. 2001**: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. Ч. 1–3. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Книгоизд. къща „Труд“, 2001.
- Белич 1905**: Белић, А. *Дијалекти источне и јужне Србије*. Београд, Српска краљевска академија.
- Богданович 1987**: Богдановић, Н. Говор Алексиначког поморавља. – *Српски дијалектолошки зборник*, 33, Београд.
- Божков 1984**: Божков, Р. Димитровградският (Царибродският) говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 12. София: Изд. на БАН, 1984.
- Бояджиев 2007**: Бояджиев, Т. Книжовен език и диалекти. Избрани трудове. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- БЕР**: *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: Изд. на БАН, 1971. 672 с.; Т. 3. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1986. 800 с.; Т. 6. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2002. 886 с.
- Василева 2013**: Василева, Л. Членната морфема *ти* в българските говори. *Доклад на Трети международен конгрес по българистика*. София (под печат).
- Велчева 1980**: Велчева, Б. *Праславянски и старобългарски фонологически изменения*. София: Издателство на БАН. 169 с.

- Виденов 1978:** Виденов, М. Годечкият говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 10. София: Издателство на БАН.
- Видоески 1983:** Видоески, Б. Фонолошкиот и прозодискиот систем на говорот на селото Елешница (Разлошко). – *Прилози на МАНУ*, XII, 1. Скопје.
- Видоески 1999:** Видоески, Б. *Дијалектите на македонскиот јазик*. Т. 2. Скопје: МАНУ.
- Гайдаджиева 2011:** Гайдаджиева, Ив. Експериментално изследвање на ударението в централнородопскиот говор. – В: *Нац. научна конференция „Исследователски хоризонти на българската лингвистика (Посветена на 90-годишнината на проф. д-р Ѓордан Заимов)“* (доклад под печат).
- Докле 2007:** Dokle, N. *Rečnik Goranski (nashinski) – Albanski*. Sofia: Peçatnica naukini Akademiji “Prof. M. Drinov”, 1383 pp.
- Докле 2009:** Dokle, N. *Bogomilizmi dhe etnogeneza e torbeshëve të Gorës së Kukësit*. Tirana: Geer. 250 pp.
- Жобов 2004:** Жобов, В. *Звуковете в българскиот јазик*. София: Сема РИШ.
- Иванов 1970:** Иванов, Ѓ. Н. Лабиализација на *o* в *uo* в някои западнорупски говори. – *Български јазик*, 1970, № 2–3, с. 200–204.
- Керемидчиева 1993:** Керемидчиева, К. *Говорът на Ропката (Родопска граматика)*. София: Издателство „Microprint“. 341 с.
- Кочев 1968:** Кочев, Ив. Фонетични и фонологични промени на *ê < Ѣ* в говори околу јатовата граница. – *Изв. на Инст. за български јазик*, 16, 1968, с. 437–445.
- Кочев 2010:** Кочев, Ив. *Българска фонологија*. София: Изд. „Анико“. 162 с.
- Кочева-Лефеджиева 2003:** Кочева-Лефеджиева, А. За българскиот јазик в Косово. – *Македонски преглед*, 2003, № 4, с. 132–140.
- Кънчов 1996:** Кънчов, В. *Македонија. Етнографија и статистика*. 2. фототип. изд. София: АИ „Проф. М. Дринов“. 341 с.
- Мазон 1936:** Mazon, A. *Documents, contes et chansons slaves de l’Albanie du sud*. Paris.
- Мирчев 1936:** Мирчев, К. Неврокопскиот говор. – *ГСУ-ИФФ*, 32, 1936, № 1, с. 1–134.
- Мирчев 1950:** Мирчев, К. Западнобългарското *сакам* ‘volo’. – *Сп. БАН*, 71, 1950, № 34, с. 7169–78.
- Младенов 1935:** Младенов, Ст. *Принос към изучавање на българските говори в Источна и Западна Тракија*. – *Тракийски сборник*, 1935, № 6.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българскиот книжовен јазик*. София. 704 с.
- Младенов 1979:** Младенов, Ст. *Историја на българскиот јазик*. Превод и ред. на проф. Ив. Дуриданов од немското изд. през 1929. София: Издателство на БАН. 411 с.
- Младенович 2001:** Младеновић, Р. Говор Шарпланинске жупе Гора. – *Српски дијалектолошки зборник*, 48, 2001, с. 1–599.
- Павлович 1939:** Павловић, М. Говор Сретечке жупе. – *Српски дијалектолошки зборник*, 8, 1939.
- Петкова 2005:** Петкова, А. Говорът на с. Стеблево, Г. Ѓърдо. – В: *Българите в Албанија*. София: Културно-просветно дружество „Огниште“, с. 69–76.
- Пецо 1980:** Peco, A. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga.

- Попова 1976:** Попова, Т. В. Морфонологическая характеристика глагольного словоизменения в Юговосточном болгарском говоре. – В: *Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии современных балканских языков*, Москва, с. 2.
- Скок 1973:** Skok, P. *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. 3. Zagreb: Jugoslov. akad. znanosti i umjrtnosti.
- СТБГ 1993:** *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН. 605 с.
- Стойчев 1915:** Стойчев, Кр. Тетевенски говор. – *СБНУ*, 31, 1915.
- Тилков 1983:** Тилков, Д. *Изследвания върху българския език*. София: Държавно издателство „Наука и изкуство“.
- Тончева 2012:** Тончева, В. Непознатата Гѡра. София: ROD. 320 с.
- Тотоманова 1992:** Тотоманова, А. *Из българската историческа фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 120 с.
- Увод ЮСЕ 1986:** *Увод в изучаването на южнославянските езици*. София: Издателство на БАН.
- Христова 2003:** Христова, Е. *Българска реч от Албания. Говорът на село Връбник*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. 280 с.
- Христова 2008:** Христова, Е. Съвременни застъпници на стб. назални гласни ж и в горанския говор в Албания. – *Македонски преглед*, 31, 2008, № 2, с. 97–102.
- Цанов 1993:** Цанов, Б. Фонологичната система на петричкия говор. – В: *Проблеми на българския език в Македония*. София: МНИ, с. 129–189.
- Цонев 1984:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 1, 2. Фототип. изд. по изд. от 1940, 1934. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Цонев 1985:** Цонев, Б. *История на българския език*. Т. 3. Фототип. изд. от изд. 1937. София: Издателство на БАН.
- Цонев 2008:** Цонев, Р. *Говорът на град Банско*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Шклифов 1977:** Шклифов, Бл. Долнопреспанският говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Кн. 10. София: Издателство на БАН, с. 201–327.
- Шалерт 2013:** Schallert, J. Revisiting the “ъ > о” shift in balkan Slavic. – *Canadian Slavonic Papers/Revue canadienne des slavistes*, 55, March–June 2013, № 1–2, pp. 187–214.
- Шрамек 1934:** Šramek, Em. Le parler de Boboščica en Albanie: étude expérimentale d’une prononciation. – *Revue des Étude slaves*, 14, 1934, pp. 171–203.

Доц. д-р Лучия Антонова-Василева
Институт за български език към БАН
бул. „Шипченски проход“ № 52, бл. 17
1113 София
luch_antonova@abv.bg

Assoc. Prof. Luchia Antonova-Vasileva,
PhD
Institute for Bulgarian Language, BAS
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
luch_antonova@abv.bg

КОНЦЕПТЪТ *ГРЯХ* В ЕЗИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ДАМАСКИНИ

Ваня Мичева

Резюме. В тази студия са разгледани семантичните и езиковите реализации на концепта **грях** в историята на българския книжовен език. Анализирани са езиковите факти от старобългарските класически паметници и от новобългарските дамаскини. Представен е концептът **грях** в дамаскините текстове и в българската култура, както и връзката му с християнски и митологични представи.

Abstract. The semantic and verbal realizations of the concept **sin** in the history of Bulgarian literary language are examined in this academic paper. The linguistic facts of old Bulgarian manuscripts and new Bulgarian damaskins are used. The concept **sin** in damaskins' texts and Bulgarian culture and its relation to Christian and mythological ideas are analyzed.

Keywords: verbal realizations of cultural concept, cultural paradigm, language and culture.

Книжовният български език на народна основа от XVII в. представя езика и културните нагласи на българите през един особено важен период от историята ни. В края на XVII в. може с право да се говори за Предвъзраждане, което с промените в мисловните и ценностните представи на интелигенцията подготвя Българското възраждане. Процесите в духовността се отразяват най-вече в лексиката на езика, а именно тя е обект на научен анализ в това проучване.

Новобългарските дамаскини са уникален феномен в историята на българската литература, защото са написани на говорим български език. За първи път след Кирило-Методиевата епоха през IX–XI в. се възстановява връзката говорим – книжовен език. Така българската книжнина се приобщава към общоевропейския процес на демократизация на писмените езици. В Тихонравовия дамаскин и другите текстове от този тип (според класацията на Е. Дьо-

мина (Дьомина 1968)) е засвидетелстван живият български език от края на XVII в., обогатен с книжовна лексика и начини на изказ. Този език с преките, преносните и образните значения на думите, с устойчивите и фразеологичните словосъчетания показва в най-голяма степен как се съчетават няколко културни парадигми – следи от предхристиянска, християнска и предвъзрожденска. Следователно проучването на лексиката на книжовния език на народна основа от XVII в. има голямо значение за историята и на българската култура, и на българския език.

Според най-компетентните изследователи новобългарските дамаскини имат важна роля в пробуждането на българския дух не само с говоримия си език, но и с цялостното преосмисляне на включените в тях текстове. Н. Драгова говори за битовизиране, предметяване и фолклоризиране на текста на Житието на св. Петка (Драгова 1985: 85–101). Целта на съзнателната преработка на Евтимиевия текст според авторката е приспособяването му към новата епоха и към новия тип слушатели, за които не е достатъчно текстът да се трансформира на говорим език, а трябва да се трансформират и редица художествени стереотипи. Е. Мирчева смята, че в някои случаи става дума за адаптация, която обхваща преди всичко осъвременяването на езика, но по-често се извършва преработка на текста: „Преработката се проявява под различна форма и различни варианти... На преработване са подложени и оригиналните Дамаскинови слова от архаичния превод, и недамаскиновите... В светлината на цялостния литературен процес на новобългарските дамаскини трябва да се гледа не само като на паметници, забележителни с характера на книжовния си език, а и като на ново литературно явление“ (Мирчева 2001: 64, 68). Е. Дьомина въвежда термина **книжовен език на народна основа** и изследва съчетаването на традиционни и народни елементи в него като част от общобалканския процес на възраждане и просвещение (Дьомина 1985). Според нея новобългарските дамаскини от първи и втори тип „переписваха и подвържаха изменения в полном своем составе как единое целое... Оно имеет принципиальное значение для понимания особенностей языка старших новоболгарских дамаскинов, претерпевших однотипные изменения на протяжении всех входящих в них статей устойчивого состава, независимо от их первоначального происхождения“ (Дьомина 1968: 226). Текстологичните проучвания на Е. Дьомина и Е. Мирчева конкретизират заключенията на Д. С. Лихачов за същността на сборниците в средновековната литература, които той определя като отделен „обединяващ жанр“. Авторът разглежда включването на всяко произведение в сборника като приспособяване към „обединяващия жанр“ (Лихачов 1987). Е. Кочева определя семантичните иновации в новобългарските дамаскини като процес на интелектуализация (Кочева 1992).

Проучванията показват, че дамаскините отговарят на изискванията на епохата да създават достъпни за повече хора произведения, които да увеличават кръга от просветените българи и да разширяват светогледа на четящите и слушащите. Анализът на лексикалните реализации на лингвокултурния кон-

цепт **грѣх** дава възможност да се видят тези процеси. Тази студия се опира на резултатите от досегашните историко-текстологични разработки и споделя изводите за цялостния и единен облик на текста в новобългарските дамаскини от първи тип, независимо от произхода на съставлящите ги слова. Това ми дава основание да разглеждам езика им като отделен феномен в развитието на българската книжнина, който кодира по особен начин културните концепти. Безспорно в това отношение използвам опита на лингвокултурологичните проучвания на традиционната култура (Китанова 2010, Витанова 2012, Павлова 2006) и на старобългарската литература (Смядовски 2003, Цибранска-Костова 2011).

В работата се използва определението на В. А. Маслова за концепт: „Концепт – это семантическое образование, отмеченное лингвокультурной спецификой и тем или иным образом характеризующее носителей определенной этнокультуры. Концепт, отражая этническое мировидение, маркирует этническую языковую картину мира и является кирпичиком для строительства „дома бытия“ (Маслова 2006: 47). Изследването се основава на доказаната в науката връзка между езика и културата, в резултат на която се приема, че концептуалната картина на света се кодира в езика чрез всички негови компоненти и следователно езиковите реализации на културните концепти могат да се търсят на всички равнища на езика – лексикално, морфологично, синтактично. В тази студия се анализират предимно фактите от лексиката, като се привеждат и данни за синтактичния строеж и типовете номинация.

В проучването се прилага лингвокултурният подход към материала, според който лингвокултурните концепти се реализират в езика чрез един основен представител – название на концепта – и поредица синоними, които оформят ядрото и приядрената зона, както и някои лексеми, които имат по-свободна връзка с концепта и принадлежат към периферията. Поради естеството на проучваните паметници се съчетават диахронният метод, методът на лингвистичната семантика и методът на контекстуалния анализ. Целта на статията е да се установят езиковите реализации на лингвокултурния концепт **грѣх**, корелациите с други значими концепти като **зло**, **неправда**, **кривда** и противопоставянията с **добро**, **правда**.

Материалът е ексцерпиран от Тихонравовия дамаскин по изданието на Е. Дьомина, тъй като този ръкопис е представителен за новобългарските дамаскини от първи тип (Дьомина 1971). При цитирането не се привеждат надредните знаци, понеже не носят допълнителна информация с оглед на избраната проблематика.

Според едно изследване лингвокултурните концепти **добро** и **зло** в старобългарския книжовен език се свързват с християнската представа за праведност и греховност (Мичева 2012). Християнската парадигма е господстваща в българската духовност почти десет века – от покръстването на българите при княз Борис през 864 г. до разцвета на Българското възрождане през втората

половина на XIX в. Следователно напълно естествено е християнските норми да определят светогледа. Семантичната опозиция **сакрално – профанно** е основна за всички етноси (Елиаде 1998). Според В. Иванов и В. Топоров тя обобщава другите противопоставяния в официалната религиозна система на древните славяни (Иванов, Топоров 1965: 180). Авторите не споменават опозицията **добро – зло** вероятно защото тя добива голямо значение именно при преминаването от политеизъм към монотеизъм. Християнството превръща зависимия от много божества природен човек в отговорен за делата си пред един-единствен, но много силен и могъщ Бог, като делата на човека се преценяват от гледна точка на **доброто и злото**. Идеята за **греха** и греховността на човешкия род и възможността за покаяние и опрощаване на греховете също е християнска. Етичните норми на човешкото поведение в предхристиянската славянска религия се регламентират от анропоморфните същества *Правда* и *Кривда*, които битуват и във фолклора (Иванов, Топоров 1965: 97, 189). Според българските учени *Правда* и *Кривда* принадлежат към четвъртото равнище на религиозната система на българските славяни, като по-късно се отдалечават от сакралното и се превръщат в персонификации на доброто и злото (Българска митология 1994: 282, 297). Следи от политеистичните вярвания се откриват и в текста на новобългарските дамаскини, но доминира християнската парадигма.

Според християнската концепция за човешкия род той е изначално грешен поради първородния грях на Адам, който не изпълнява единствената забрана на Бога да не яде от дървото на познанието на добро и зло в едемската градина (Библия 1998: Битие гл. 2 и 3). В текста на новобългарските дамаскини се подчертава, че Адамовият грях е дело на самия него: не на жена му, не на змията, не на Дявола.

адамъ ... затова бѣи изпѣдѣнь ѿ раи. никон мѣ не бѣи кривѣ, и никон го не испѣди. ами самѣи ѿ свои грѣхъ испѣди се 33.246, сравни 38.286.

След изпъждането на Адам и Ева от рая греховността се отъждествява с езичеството. Векове наред народите живеят в „тъма греховита“ („тъма греховна“) на политеизма. Така са описани те в Словото за Рождество Христово от Дамаскин Студит: така и *езыците что бѣху помрачени ѿ много грѣхове* 33.241, сравни 5.306. А Христос е представен като праведно слънце, което ще разсее мрака и злото, защото той единствен, макар че приема човешки образ, е безгрешен.

и слѣзе на земли, и плоть пріе ѿ стѣи бѣе що є двѣа мѣра. и бѣи съвършенъ ѿкъ, като и нѣе. шевѣнь тѣкъмо грѣхъ не мааше 9.62, сравни 15.132.

Идването на Христос според християнската културна парадигма е свързано с нов съдържателен момент в осмислянето на лингвокултурния концепт **грях**. Богочовекът Иисус дава възможност на човешкия род да се отърси от греховете си, като приеме вярата в Светата Троица и спазва християнските норми за безгреховно поведение. В християнската ера от развитието на чо-

вечеството грехът се осъществява като семантически значим еквивалент на всичко антихристиянско, антибожествено и следователно дяволско. В текста на новобългарските дамаскини лексемата *грѣх* е част от контексти, в които Господ Бог и дяволът се борят в и за душата на човека.

а ꙗ́къ бѣ ... мнѡго ꙗ́ти наказѣваше рѡдъ ѹлѣѣскы ... давно бѣ се ѹлѣкъ ѡплашилъ да остави зло свое. ами ѹлѣкъ не може да ѡмрази грѣхъ. и не щѣ да стори вола и да ѡгоди творѣцъ своимъ, ами тѣкъмо на своето си тѣло ѡгаждаше. и ѹинѣше вола врьждѣвникъ своимъ дѣволъ 33.235;

защо прѣстъпѣвать моя заповѣд и товарѣтъ грѣхъ на грѣхъ, и прогнѣвавать ꙗ́ба щото ꙗ́ ꙗ́ сътворишь. наричѣтъ се тѣкъмо хрѣстіане, а дѣволска работѣ стрѣвать 32.223б.

И в двата примера (от Словото за Рождество Христово и от Видението на ап. Павел) преобладава диалогично-риторичният изказ. Създателите на текста се стремят да привлекат вниманието на възприемателите, като използват изречения с отстъпително и заместително противопоставяне, свързани с **ами** в 33.235, и с отстъпително противопоставяне със съюза **а** в 32.223б. Възможността на човека да избира между богоугодното поведение и греховете на лексикално равнище се подчертава от антонимите „Господ Бог“, „творец“, от една страна, и „враждебник дявол“ с неговата „дяволска работа“, от друга. Фразеологизмът „товаря грѣх на грѣх“ със значение ‘умножавам греховете си’ изтъква греховността на човешкия род.

Лексемата *зло* е синоним на *грѣх*, защото в християнската аксиология злото и грехът са най-отрицателните феномени: кое тѣ ꙗ́ зло сторишь, и кон грѣхъ 2.12; что ли бѣ нашъ грѣхъ, кое ли зло сторишьме та щѣтъ да погѣват нас 15.14б. И двете лексеми назовават нарушаването на официалните религиозни норми обобщено. Както *грѣх*, така и *прегрешение*, което е с доста ниска фреквентност (само 10 случая срещу 104 за *грѣх*), се срещат в контексти, в които се коментира една от същностните характеристики на човека – способността му да пренебрегва изискванията на християнството, т.е. да греши.

и землията щѣ да изгори. мѣ. лахѣте надолъ ѡ грѣхъ ѹлѣѣскы 18.196б;

ѹлѣколюбѹе ꙗ́и ... знаю ꙗ́ си положишь дѣшъ твою заради нашъ грѣхъ 9.73б;

ами да се ꙗ́лишь за грѣхъ свои 5.40б;

а кога се ѡтлѣѹи бѣ ѡ ꙗ́ка заради нѣкое прѣгрѣшеніе что ꙗ́ прѣгрѣшилъ нѣкуто ꙗ́къ бѣ. и ище бѣ да го исправи. и затова го остави да потегли зло заради грѣхъ нѣговъ 35.257.

Атрибутивните съчетания: грѣхъ ѹлѣѣскы, нашъ грѣхъ, грѣхъ свои, грѣхъ нѣговъ, с три притежателни местоимения и едно прилагателно от същия вид обвързват по категоричен начин греха с човека – независимо дали става дума за индивида, или за общността.

Към синонимния ред от езикови реализации на концепта **грѣх** принадлежат и лексемите: **вѣзаконіе**, **вѣзаконство**, **съгрѣшение**, **неправда**, които, макар и по-рядко, назовават грешните действия на хората. Често в един и същи кон-

текст се съчетават по две от тези лексеми, като по този начин плеонастично се изтъква значимостта на човешките недостатъци.

ВЕКЪЕ НЕ МОЖЕМ ДА ТРЪПИМ Ѡ ГРѢШНЫХ ѠЛЦІИ БЕЗАКОН'СТВО И НЕПРАВДЫ 32.225; съгрѣшеніе и безаконіе 9.746; в безаконіе ... и на грѣх 2.116; безаконство и грѣхове 9.75.

Еднократно е засвидетелствана и лексемата *кривда* със значение ‘зло, неправда’, в другите две употреби *кривда* не може да се смята за синоним на *грѣх*. Важно е да се изтъкне, че в новобългарските дамаскини е съхранено това название, свързано с древната славянска религиозна система, докато в старобългарските класически произведения не е засвидетелствано. Макар че не назовава сакрално същество, лексемата се съотнася с преценката на делата на антихрист от гледна точка на религиозния морал. В своето първоначално битие той не обича кривдата и точно затова хората го издигат за свой цар преди второто пришествие на Христос.

и сѣкииѡ ще да се покланѣ, и мирѣ ще да стрѣва междѡ людїете. и кривда не ще да обѣчуѣ 18.187.

В дамаскините от края на XVII в. се откриват и много конкретни реализации на концепта **грѣх**, които уточняват човешките прегрешения и ги правят по-лесно преодолими. В текста на Библията сред десетте божии заповеди, които Господ предава на Моисей, само две са свързани с телесните нужди и желания: „Не прелюбодействай!“ и „Не пожелавай жената на ближния си!“ (Библия 1998: Изход гл. 20.14, 17; Второзаконие гл. 5.18, 21). В книга Левит, гл. 20 се коментират сексуалните грехове: който легне с бащината си жена, със снаха си, с майка си, дъщеря си или сестра си, както и с жената на ближния си, трябва да бъде умъртвен, изгорен с огън, убит пред очите на народа си; ако някой легне с майчината си сестра, с бащината си сестра, със стрина си или братовата си жена, да бъде наказан с безплодие; смърт очаква и този, който е съгрешил с мъж като с жена или с добитък (Библия 1998: 133, 134). Очевидно е, че този текст отразява един по-стар етап от развитието на човешката цивилизация, когато промискуитетът все още не е напълно изкоренен. С течение на времето част от тези изисквания губят своята актуалност. В книжовния език на народна основа от XVII в. телесните грехове са подробно описани с оглед на една нова реалност: много ядене и пиене (11.106), ядене на месо по време на пост (18.198), пиянство (20.2086, 11.108, 1.5), полов живот (31.2226), хомосексуалност и содомия (1.76).

кога вѣзѣ мѣра гадель, и вѣзѣ скопось пием коа пол'за имаме и кое добро. ницѣ то тѣкѣмо провала на тѣклото нѣ. и грѣх велик налагаме на дѣшѣта си 11.106;

а ни има тѣка Ѡлцїи междѡ нас, та са н бл҃го галє н месо. а нѣ да постѣтъ като є зарѣчано 18.198;

защо безаконно пїан'ство ѡмѣ погѣбѣва и лѣдостѣ стрѣва, и людїе вѣ грѣх налѣкрѣ 20.2086 ; защо є пиан'ство маика и корєнь на сич'ките грѣхове 11.108

заради това ѱюван и пазѱ се и ѱѱ пѱан'ство. зацо и това се сѱкша съсъ теж'кѱте гр'ѳхѱве 1.5;

и на срдцето си гн'ѳвъ и каразъ да не дрѳжиме. и на снагѱта безъ гр'ѳхъ ѱис-
тота 31.222б; зацо кѳр'валѳкъ цото е на лѳж'ко и на добит'къ. та е нан гол'ѳмо
безаконїе, повѳкѳ ѱ сѱч'кѱте гр'ѳхѱве. тѳк'мо съсъ свою женѳ нема гр'ѳх, ами и
тѳа със вр'ѳме 1.7б.

Коментарът на телесните грехове е максимално достъпен за възприемателите на текста. На лексикално равнище се откриват поредица от разговорни изрази и словосъчетания като: *без скопос, налагам на душата си, ум погубвам, в грях намярям, караз дрѳжа, с време*. Типични за книжовния език на народна основа от XVII в. са диалектните думи: *курвалѳк, караз, скопос*. Нарушението на християнските норми е обяснено с оглед на представите и ценностите на обикновените хора: *благо яле, без мяра ядем, без скопос пием, курвалѳк на мъжко и на добитѳк*. Така разпознаването и избягването на греховете е възможно в по-голяма степен. На синтактично равнище книжовниците се стремят да използват средства, с които да предизвикат въпроси в съзнанието на слушащите и четящите, да предложат противоположни модели на осмисляне и да ги мотивират да действат: риторични въпроси като: *коя полза имаме и кое добро*; изречения с ограничително противопоставяне със съюза *ами* в 1.7б, със заместително противопоставяне с *тѳкмо* в 11.106б и със съпоставяне със съюза *а* в 18.198; повелителни изречения в 1.5 (вж. по-подробно Мичева 2013: 109–202). Категорично е приобщаването на телесните прегрешения към най-големите човешки недостатѳци с изразите: *грѳх велик, майка и корен на сичките грѳхове, повеке от сичките грѳхове, смяша се с тежките грѳхове*. Засвидетелствани са и други названия на телесните грехове: *обядение* (1.8, 31.220б), *чрѳвообядение* (19.207б), *винопийство* (11.106, 20.209, 20.209б), *блуд* (11.107б, 13.125, 17.168б, 33.235, 33.246, 34.254б, 38.294), *крѳвомѳшѳство* (32.224), *прѳлюбодѳство* (33.246), които са част от книжовната лексика, съхранена в дамаскините поради своята разбираемост. Следователно в езика на новобългарските дамаскини съобразяването с нуждите на тялото се представя като значително нарушение на етичните императиви на християнството, за което се говори свободно и подробно, за да бѳде надмогнато.

Според християнското учение враждата и убийството са големи грехове, които нарушават социалния ред в човешкия свят и установената от Всевишния хармония в божия свят. В старобългарските евангелия е предаден текстът за проповедта на Исус в Галилея, в която Божият син утвърждава тезата, че не само убийството, но и гневът, ненавистта са грехове (вж. Мариинско евангелие Мт 5.21–26). На старозаветното: „Обичай ближния си и мрази врага си“ Исус противопоставя: „Обичайте враговете си; благославяйте ония, които ви проklinат; добро правете на ония, които ви мразят“ (вж. Мариинско евангелие Мт 5.43–47). В Тихонравовия дамаскин в Словото за десетте божии заповеди се разяснява точно това изискване, като подробно

се описват възможностите да се преодолее греховното поведение на омраза и отхвърляне.

Ѹ петое зарѣчаніе божіе. дето да не прибѣишь нѣкого, ни хрстіанина, нито дрѣга вѣра. ни дрѣгого нѣкого. нѣ ти да имаш дѣшманинлѣкъ, и каразъ съсъ нѣкого хрстіанина. защо и това е каквото и да оубѣишь ѹлка 1.5б;

Ѹе ако любите конто въ любѣтъ, коѡ фанда имате; нѣ когѣ любите дѣшманете ваши тогѣва фанда мнѡго имате ѡ ба 1.5б;

макаръ и да не си прѣгрѣшилъ дѣшманинѡ твоимѡ тѣ. нѣ пакѣ тѣ сторѣ нѣмѡ метаніе. и имаш прощеніе 1.6;

ако е гладенъ дѣшманинѡ твои а ти го нахрани. ако лѣ е жѣден напои го 1.6.

В семантично отношение иновациите са: 1. Конкретизира се обектът на враждебността с оглед на неговото вероизповедание: „нито християнин, нито от друга вяра“. 2. Омразата се отъждествява с убийството. На езиково равнище промените са значителни. Последователно греховното социално поведение се назовава с думи от корена душман-: *душманлѣкъ* (1 път), *душманинлѣкъ* (1 път), *душманенлѣкъ* (2 пъти), *душманство* (1 път), които се срещат единствено в текста на Словото за десетте божии заповеди. Лексемата *вражда* не е засвидетелствана в това слово. Общо в текста на Тихонравовия дамаскин тя е по-употребима, среща се 23 пъти в различни контексти, като често именно при изброяване на греховете (сравни: 13.125, 9.756). С по-малка честота, но отново като название на грях, се осъществява и *ненавист* (не мога вѣкъ да трѣпѣ ... хандѣтство, и кражба, и кесѣѣиство, и клеветство, и магѣиство, и ненависти 32.224, сравни и 38.294). С *ненавист* и *вражда* се характеризират отношенията между хората по време на езическото според Словото за Рождество Христово (33.235). Лексемата *омраза* се открива най-вече (4 от 5 случая) в Словото за второто пришествие, като именно с нея се вербализират онези човешки прояви, които пораждаат личните конфликти и големите военни сблъсъци между хората (18.184, 18.188, 18.1976, 18.198). Авторите на дамаскиновия текст очевидно са могли да избират подходящи лексикални единици при описанието на социалните грехове. Когато интерпретират греховността преди първото и второто идване на Исус, сина Божии, те използват утвърдени в традиционния книжовен език средства: *вражда*, *ненавист*, *омраза*, *ненавидяние*. Но когато искат да предпазят християните от тези прегрешения и да ги поучат по възможно най-разбираем начин, те предпочитат турските заемки с корен *душман* и *караз*. В случая тази диалектна лексика служи за изпълнение на дидактичната функция на словото. Словообразователните варианти на съществителното с корен *душман* – с наставките -лѣкъ и -ство, с разширена основа *душманин* и *душманен* и без разширена основа – свидетелстват, че в говоримия език са протичали процеси на приспособяване на заемката.

Съществителното *душманин* последователно застъпва семата ‘враг, неприятел’ в Словото за десетте божии заповеди (11 от 25 употреби), докато съществителното *враг* с общо 20 употреби не е засвидетелствано в това слово и се е специализирало да изразява допълнително и семата ‘противник в бит-

ка'. Това своеобразно разпределение на лексикалните единици доказва, че текстовете в новобългарските дамаскини са подчинени на общата концепция на своите създатели да бъдат достъпни както в смислово, така и в езиково отношение.

Физическото нараняване или унищожаване на човешки същества се осмисля като значим грях, независимо дали става дума за отдавна отминалото време на езичеството (9.64б), или за вечните и затова винаги актуални и случващи се конфликти между хората (31.217).

и ѿнѣзи беззаконнѣи царь радоваше се, и униѣше жрътва на бѣсовете. и любѣше да гледа да се биятъ людѣе, и да си проливатъ кръвѣтъ 9.64б;

а дрѹги се каратъ и съдетъ заради селище, и даватъ мито. та не можатъ да се ѡтъкнѣтъ кои гдѣ да направи кѣща ами се каратъ и биятъ междѹ себѣ си 31.217.

Глаголите *убия* (1.5б, 5.31, 18.178б, 18.180), *убивам* (37.277б) и *прибия* (1.5б, 36.271б, 36.272б) са с тъждествена семантика. А съществителното *убийство* се среща в контексти, свързани с греховността на езичниците (39.29бб) и на човешкия род преди второто пришествие на Божия син (18.202б, 18.204б). То участва в низходящи градации, които йерархизират греховете: *ѡбійство*, *завидѣнїе*, *каразь* 39.319; *ѡбійство*, *клеветѣ*, *ненавидѣнїе* 32.225; *ѡбійство*, *завистъ*, *насила ѡнеманїе* 33.24б – и показват корените на злото. Причините за убийствата са други социални прегрешения – завист, клевета, кражба. Чувството на злоба и неодобрение към някого поради неговите качества в Тихонравовия дамаскин се назовава със съществителните *завист* (12 пъти) и *завидѣние* (3 пъти), а действието, което това чувство предизвиква, е изразено със *завидя* (34 пъти). Завистта поражда и лъжата, и клеветата. Те се осъществяват често в едни и същи контексти:

да ѡчистишь себѣ си ѡ грѣхѹвете наши. и ѡ вражда и ѡ клевета, и завистъ 13.125;

грѣхъ мнѹго и лъжа ще да бѣде и зло и клевета мнѹго 18.180.

От подобен грях не са защитени и духовните лица. В Словото за вредата от осъждането отец Аммон определя като съгрешение поведението на калугерите, които оклеветават своя брат, че крие жена в килията си (3.21). В случая въздействието на разказа се изгражда върху противопоставянето истина – лъжа и съпадението между клеветата и истината. Така клеветниците се изравняват по несправедност с този, който извършва прелюбодеяние и нарушава монашеския ред. В Житието на Йоан Златоуст противниците му го осъждат несправедливо и написват писмо до царя с клевети и обвинения, което е окачествено като грях. Лъжите на Йоановите врагове са наречени *кривда* (12.115) и *кривина* (12.116). Тези две лексеми не се срещат в старобългарските класически произведения, откриват се в по-късни преписи, но само със значение 'неправда, лоша постъпка'. Като номинации на лъжата те се появяват в книжовния език на народна основа от XVII в., тъй като именно в традиционната култура и диалектите с думи от корена -крив- се назовават

лъжливи постъпки, недъгави хора, нечисти периоди от време (вж. по-подробно Мичева-Пейчева 2013: 111–114). Еднократно са засвидетелствани още три лексеми от корена -клевет-: *оклеветание* (15.148), *оклеветуване* (1.8) и *клеветство* (32.224), които са образувани по модели, утвърдени в книжовния език. Налице е убедителен пример за „успешна медиация“ (по термина на Т. Цивян (Цивъян 1979)) на народни и книжовни езикови средства.

Лъжата е част от още един голям грях, споменат от Исус в Евангелието на Матей гл. 19.18, Евангелието от Марко гл. 10.19 и Евангелието от Лука гл. 18.20: лъжесвидетелството. В старобългарския език той се назовава чрез композиция със сложните думи: *лъжесъвѣдѣтельство*, *лъжесъвѣдѣтельствувати*, *лъжипослоушествовати* и чрез лексикално-синтактична номинация със словосъчетанията: *лъжи съвѣдѣтельствувати*, *лъжж съвѣдѣтельствувати*, *лъжипослоухъ вѣти*, *лъжесъвѣдѣтель вѣти*. Всички те са успешен опит на старобългарските книжовници да създадат християнска терминология на български език, като калкират гръцкото *ψευδομαρτυρέω*. През XVII в. обаче в езика на новобългарските дамаскини този грях се нарича с изразите: *мартѣ-рисам лъжно* (2 пъти на 1.7), *мартѣрисам на лъжа* (18.198). Моделът отново е калкиран, като местата на съставлящите елементи са разменени, а глаголят не е преведен. Но именно тези езикови единици са част от говоримия език, тъй като *мартурисам/мартурисам* е диалектна дума, която се среща и в народното творчество (АБДА). Езиковите реализации на греха лъжесвидетелстване през XVII в. се различават много от тези в езика на старобългарските класически паметници. В книжнината от X–XI в. има висока честота и богата вариативност на езиковите средства, защото грехът се обсъжда в евангелските текстове, в Супрасълския сборник и Синайския евхологий (Старобългарски речник 1999: 810–811). В дамаскините за този грях се говори единствено в „Словото за десетте божии заповеди“ и в „Словото за второто пришествие“, и то съвсем накратко, само за да се спази традицията, утвърдена в престижната християнска литература. Вероятно в действителност лъжесвидетелстването вече не се осмисля като важен елемент от етичната система на християните поради промененото битие на българите от тази епоха.

Голямо нарушение на християнските норми, които регулират социалния ред, е присвояването на нещо чуждо. Библейското „Не кради!“ е подробно разяснено в дамаскините. Семантиката на греха е по-ясна и разпознаваема. Според Словото за десетте божии заповеди да откраднеш е: 1. Да вземеш нещо чуждо. 2. Да вземеш нещо загубено от друг, без да потърсиш притежателя две седмици. 3. Да вземеш нещо тайно. 4. Да излъжеш, за да се сдобиеш с нещо при търговия. 5. Да не доплатиш цената на нещо докрай.

и пакъ да не сторѣшиш криво члѣкъ и земешъ нѣщо цѣто е нѣгово. или на оуи, или скръшома. зацо и това се кражба зове, и позло ѿ кражба та пакъ да не рѣчишъ лъжна дѣла, нѣкога за свои рѣзкъ и трѣговщина. заради да докѣишъ. зацо и това скръшома краденіе се нариче. така и кога кѣпишъ нѣщо. и не доплатишъ хѣбеве цѣнѣта тѣкмо до краи. и това се кражба зове 1.7.

Така възприемателите на текста могат наистина да се предпазят от тежкия грях. Освен случаите, при които има *скръшомна крадениѣ*, съществуват и такива прояви на грабителство, които се съчитават с други престъпления – отнемане на живот, посегателство върху свещени вещи, лишаване на бедните от най-необходимото.

хандѣте на людѣтъѣ животатѣ или ѿнѣматѣ 31.220;
и ѹлци като видѣха, оти се запали црѣквата, текоха да ю ѡгасетѣ. и едни гасѣха, а дрѹги грабѣха сребро и злато. что вѣше дарѡвано стѣиѡ 9.72б;
хандѣте ... да зѣматѣ ѹюждо ѿ сѣромаси 18.196б.

По-тежките прояви на греха са отличени и с езикови средства. В поучителното „Слово за десетте божии заповеди“ откриваме *кражба, крадение*, а при йерархизирането на прегрешенията във Видението на ап. Павел се среща *хайдутство* 32.224, което в контекста на останалите употреби на *хайдут* се осмисля като по-голямо престъпление. Думите с корен хайдут- са иновация в книжовния ни език, те са заемки от турски и навлизат в езика на новобългарските дамаскини от говоримия. По произход турското *хайдут* е заемка от унгарското *hajdúk*, но именно формите *хайдут*, *хайдутѣ* се срещат и в други новобългарски дамаскини (Младенова, Велчева 2013: 118). За назоваването на извършителя на този грях в Тихонравовия дамаскин е засвидетелствана единствено лексемата *хайдут*, докато в старобългарския са налице две субстантивирани форми: *крадѹи*, *грабѹи* и съществителното *татѣ*. Частична диференциация се установява в книжовния език на народна основа и при назоваване на действието – *крада*, когато става дума за присвояване на отделни вещи (9.74, 31.278б), и *грабя*, когато става дума за сакралното пространство на църквата (9.72б – 2 пъти). Сравнението на наличните средства за номинация на проявите на присвояването в старобългарския и в книжовния език на народна основа илюстрира процеса на сближаване на книжовния с диалектите през XVII в. Срещу напълно изчезналите *татѣва*, *татѣвина*, *татѣ* се откриват новите *кражба*, *крадениѣ*, *краденѣ*, *хандѣтство*, *хандѣт*.

Новобългарските дамаскини потвърждават библейската истина, изказана за първи път от св. ап. Павел и цитирана в Супрасълския сборник (Супрасълски или Ретков сборник 1983: 412.3) и в Клоцовия сборник (4b27): „Коренът на всички злини е сребролюбството“.

ѿ колѣрство се сѣкѹи грѣхъ ражда. ѿ колѣрство се сѣкакво зло повдигнѡва 18.220б.

Лексемата *болярство* е преосмислена и означава ‘стремеж към богатство’. Запазен е обаче общият смисъл на мъдростта. Анализът на езиковите реализации на един от греховете – сребролюбието – показва, че в семантично отношение не се наблюдават нови тенденции.

ако ли щѣшъ да навѣишъ на сребролюбство, а тѣи недѣли обѣѹѣи иманѣи и стока 19.207б;

НЕ СОСЪВА МѢ СРЕБРОЛЮБСТВО РАЗЪМЕНЪ Е НА НЕСИТЕСТВО 31.216;
ХС БУАШЕ ДА НЕ БЪДЕ ЛАКОМСТВО И СРЕБРОЛЮБИЕ 8 ЫЛКА 35.257б.

На езиково равнище се откриват: *сребролюбие*, *сребролюбство* – наследници на старобългарските лексеми *сърєвролюбѣство*, *сърєвролюбєнїє*, *сърєвролюбѣствїє* (по произход калки от гръцки), *неситство* – от *несѣтъѣство*, *лакомство* – от стб. корен *лѣк-/лак-* с разширяване на значението.

Всички грехове, свързани с нарушаване на човешките взаимоотношения, в новобългарските дамаскини се осмислят с оглед на християнската концепция за човека. Праведният християнин трябва да се уподобява на Бога и затова е нужно да избягва враждата, завистта, лъжата и клеветата, кражбата, побоя, убийството. Някои от тези прегрешения са по-подробно описани и разтълкувани, а други, като лъжесвидетелстването, са загубили своята актуалност. Авторите на дамаскините се стремят да направят езика разбираем, затова въвеждат в книжовния редица думи от говоримия: 1. от домашен произход – *кривина*, *кривда*, *крадение*, *кражба*; 2. от чужд произход – *душманин*, *душманлък*, *хайдут*, *хайдутство* от тур.; *мартурисам* от гр.; 3. от домашен с преосмисляне на семантиката – *лакомство* от стб. корен *лѣк-/лак-* със значение ‘алчност’, *болярство* от стб. *волѣар-* със значение ‘стремеж към богатство’.

Анализът на езиковите реализации на концепта **грѣх** доказва, че в езика на новобългарските дамаскини се откриват християнските представи за грѣха като небогоугодно поведение, които са засвидетелствани и в езика на старобългарските класически произведения. В същото време са налице и някои иновации, свързани със стремежа на книжовниците към приближаване до възприемателите. Целта на дамаскинската литература е не да възвисява и респектира читателите, а да възпитава и въздейства пряко. За да изпълни своята дидактична задача, тя обяснява, конкретизира някои от християнските норми. Човешките грехове се класифицират така, че човек по-лесно да може да ги познае в ежедневието и да се предпази от тях.

ЗАРАДИ ТОВА ВЛСВНІИ ХРѢТІАНЕ ДА СЕ ЧЮВАМЕ Ъ СЪККИ ГРѢХЪ Ъ КЪР'ВОВ'СТВО Ъ КРАЖ'ВА. Ъ НЕПРАВД'Ъ Ъ ОКЛЕВЕТЪВАНІЕ. Ъ ОБАНАНІА. Ъ МАГІИ Ъ ДЪШ'МАН'СТВО. Ъ КАРАЗЪ Ъ ОБЫАДЕНІА Ъ ПІАН'СТВА. Ъ ЗАВИСТЪ Ъ ЩОТО НЪИ ИЩЕ СРДЦЕ И Ъ СИЧ'КЪ ЗЛИНЪ 1.8;

БЛОУДЪ ... НЕНАВИСТ, И ВРАЖДА ОУМНОВОУВАШЕ СЕ И БОУ НИКОИ НЕ СЛОУЖАШЕ АМИ СЛОУЖААХОУ ДІАВОЛОУ, И ПОКЛАНІАХОУ СЕ НА ИДОЛЪТЕ 33.235;

ПРЪВЪКНЪ ПОИДЕ НА КОУР'ВОВ'СТВО. Ъ МАЛ'КО ПО МАЛ'КО ЗЕ И ДА КРАДЕ. И НАПОКОНЪ СТАНЪ, ПРЪВЫИ НА РАЗВОИНИЦИТЕ СИРЕЧ ВОЕВОДА НА ВЛХВЫТЕ. И ХОД'КШЕ ПО ГОРАХ И ПО ПЛАНИНА И ПО ПЪТИЩА, И ОУБИВАХОУ ЛЮДІЕ, И КРАД'БХА, И ДРОУГО МНОГО ЗЛО ЧИН'КШЕ 6.47;

И ЩЕ ДА Е КРЪВОМЪКЪШЬСТВО. КЛЕВЕТИ, ПРЪСЛОУШАНІЕ. ЗАВИД'КНІЕ, ОБАЖДАНІЕ, КАМАТ'СТВО, ЛАКОМ'СТВО ... ЩОТО СТРОУВАТЬ ЧЛЦІТЕ 32.224;

ЗНАИ ЧЕДО, ОТИ СА. И. ПОМИСЛОВЕ ДЕТО СИЧ'КО ЗЛО СТРЪВАТЬ. ЧРЪВООБЫАДЕНІЕ КЪР'ВОВ'СТВО, СРЕБРОЛЮБ'СТВО, КАРАЗЪ, ГРИЖА НЕХАРНАСТВО ЗАЛЪДО ПОЧИТАНІЕ, КОМ'СОУВАНІЕ 19.207б;

радоува се дѣвол... защо са ѝ викрїе снѹки волгы мои. корвоство. и крѣвопроливанїе. прѣслѣшанїе, клетва и лѣжа високодѣманїе 20.209б.

Наред с кражбата и убийството, клеветата и завистта, крѣвосмешение-то и сребролюбството, които традиционно се определят като големи грехове, се изтъкват и други човешки отрицателни прояви, които са част от ежедневно-ното поведение на хората – каматство, коуство, каразъ, комсоуванїе, чрѣвообѣданїе, обѣданїе, пїанство и др. Така възприемателят се стимулира да бъде активен в тяхното отбягване. По-голяма част от употребените лексеми са от говоримия език, което също отговаря на новия подход към предвзрожденския човек.

Научният анализ изисква да се представят и някои, макар и редки, прояви на дохристиянски митологически представи при реализирането на концепта **грях**. Може да се каже, че в християнската славянска култура се осъществява отношение на креолизация, тоест налагане на дохристиянския върху християнския модел с проява на общи или тъждествени елементи (Иванов, Топоров 1965: 8). Във всички древни религии земята и небето се обожествяват (Елиаде 2012), така е и в езическите вярвания на славяните. В Словото за десетте заповеди от Дамаскин Студит в текста на Тихонравовия дамаскин, когато се осъжда един от човешките грехове – заклеването, напразното споменаване на името Божие – божественото е представено с четири хипостазии: Христос, пречистата св. Дева Мария, небето и земята. Тоест налице е типичен пример на креолизация, наследен от евангелския текст в Мт 5.34–35 и преосмислен с оглед на новата културна ситуация.

ни тако ми хѣ да рѣшѣ нѣкогѣ. нито тако ми прѣстѣ не рѣчи. ни тако ми нѣбо и зѣмля 1.3б.

Земята се отъждествява с богинята майка в древността и оттам в културата на много народи земята се приема за майка на човешкия род и на всеки човек. Въпреки доминирането на християнската антропогонична теория за сътворяването на човека от Господ Бог, в старобългарската литература се откриват и следи от по-старата митологична представа за земята. В новобългарските дамаскини тя е описана като майка на хората, която вече не може да търпи техните грехове и престъпления и се обръща към Бог да ги накаже. Очевидно е налице процес на християнизирание на божествения образ на майката земя, защото тя самата признава първенството на Бог Отец. В Словото за смъртта на Йоан Богослов светецът в предсмъртния си час се връща при майката земя:

и блѣзе оу гробъ и легна. и рече имъ. трыгнѣте зѣмлята моя майка, и покрѣте ме 6.48б.

В този контекст става дума за светец, за свещенодействието погребване и за свещеното време на ритуала, което безспорно сакрализира и земята. В същото време както в традиционната българска култура, така и в ново-

българските дамаскини земята има амбивалентна същност – тя е сакрална и профанна, оскверняваща. Затова в Словото за въведение на Мария в храма св. Ана не иска да остави шестмесечната Мария да стъпи на земята, преди да я заведе в църквата. За св. Ана това би било грях, тоест земята се приобщава към греховното.

При реализациите на концепта **грях** се открива и влиянието на митологичната опозиция **свое – чуждо** при маркирането на някои топоси в човешкия свят. Например в епизода на прага на църквата в „Житието на Мария Египетска“. В изградената в новобългарските дамаскини ценностна система половата чистота е висша ценност (Мичева-Пейчева 2007), а развратът е голям грях. Точно затова Мария Египетска се смята за блудница и грешница. Нейното осъзнаване и промяна се случват на прага на църквата в деня на Въздвижение на честния кръст, тоест на сакрално място според традиционните вярвания и в сакрално време според християнството. Прагът е граница на своето и затова трябва да се пази от омърсяване, от нахлуване на чуждото и лошото, още повече прагът на църквата. Блудницата Мария не може да стъпи на прага, преди да се разкае и очисти. В представянето на прага като граница между грешното и праведното безспорно личат следи от митологичното му осмисляне. Налице е изключителна близост между текста в Житието на Мария Египетска в Бдинския сборник от 1360 г. (Bdinski zbornik 1973) и текста в Тихонравовия дамаскин от XVII в.

Хотеши же мило двери доити църковнихъ, въ нѣниже животворещи кръсть лежаше, трѹдѹмъ и скръвию приближихъ се окаяннаа. И егда въстоупихъ на прагъ дверей, вси оубо безъ възбранѣнѣа вънидоше, мѣ не дастъ, нѣкѹтора сила кожѣа възбрани ми Бдински сборник 187.21–26;

И подохъ до църковните врата, дето лежаше чъстнѣи кръсть със голѣма мѣка и със голѣмъ трѹдъ едва поидохъ. и приближихъ се окаяннаа азъ до вратата. и кога да пристѣпа прагътъ, азъ не мога. сиѹки влѣзоха лесно, а мене като да речешъ чѣ ми нѣкои врани и не пѣща мѣ Тихонравов дамаскин 17.1696–170.

Очевидно промяната от синтетичен към аналитичен строеж на езика е огромна, налице са и някои лексикални замени: **двери**→ **врата**, **животворещи**→ **чъстнѣи**, **скръвию**→ **със голѣма мѣка**, **безъ възбранѣнѣа**→ **лесно**, както и една добавка: **не пѣща мѣ**. Съществена от гледна точка на културната ситуация е трансформацията **нѣкѹтора сила кожѣа**→ **нѣкои**, която показва ориентацията на предвъзрожденския текст към по-неопределен субект на действието, насочено към спирането на Мария Египетска. Идеята за силата Божия в дамаскиния текст идва при следващите опити на блудницата да влезе в църквата.

Древни нагласи за семантичната опозиция **ляво – дясно** се проявяват в ситуирането на грешниците и праведниците отляво и отдясно на Господ. Лявото последователно се свързва със злото, хаоса, нечистото, а дясното – с доброто, реда и чистото в българската традиция. Този езически модел на подредба на света е приет и преосмислен от християнската религия. Затова в

„Словото за второто пришествие“ от Дамаскин Студит лявото и грешното са в корелация помежду си и в опозиция спрямо дясното и безгрешното.

и ще да остави овцете о дясна страна сѣвѣ, а козѣтъ ѿ лѣва страна ... грѣшниците ꙗко истѣмѣва като козѣтъ защото нѣ съ послѣшале. ами са сѣкогы текле на грѣх. като коза сѣкогы ище да ходи и да скаче по стрѣнно 18.2016.

Текстът започва с цитат от Евангелието на Матей, гл. 25.33, който се обяснява подробно, за да могат възприемателите добре да осмислят евангелския образ на козите грешници. Във всички посочени случаи на дохристиянски митологични представи става дума за по-стари топоси, които идват от Евангелието на Матей или от Протоевангелието на Яков, или от апокрифа за смъртта на ап. Йоан, или от по-стар превод на гръцки жития. Но те са съхранени и преработени в новобългарските дамаскини.

В книжовния български език на народна основа от XVII в. лингвокултурният концепт **грѣх** се осъществява със синонимен ред с ядро: *грѣх, прегрѣшение, съгрѣшение, зло*; приядрена зона: *грѣшен, грѣшник, грѣшница, грѣховит, грѣховен, безаконие, безаконство, безаконен, безаконник, неправда, неправилен, несправедлив, кривда, прѣлюбодѣство, блуд, блудство, блудница, курва, курвоство, курвалѣк, крѣвомѣшество, винопѣйство, запойство, пѣянство, обѣдение, много ядене и пѣене, завист, завидѣние, клевета, оклеветуване, оклеветание, клеветство, кривина, ненавист, вражда, омраза, душманство, душманлѣк, убийство, кражба, крадение, хайдутство, хайдут, мартурисам на лѣжа, мартурисувам лѣжно, сребролюбство, сребролюбие, неситство, лакомство, болярство*; периферия: *караз, каматство, чрѣвообѣдание, комсуване, комсолук, нехарнаство* и др. Това проучване доказва, че съществува процес на сбижаване на книжовния с говоримия език. На лексикално равнище се откриват двойки думи с близко значение, като едната е от традиционния книжовен език на архаичните дамаскини, а другата – от говоримия, например: *сребролюбие* и *лакомство*, *кражба* и *хайдутство*, *вражда* и *душманство*, *ненавист* и *караз*, *прѣлюбодѣство*, *блудство* и *курвоство*. На словообразователно равнище се появяват словообразователни варианти на диалектните думи с диалектен суфикс: *курвалѣк* вместо по-честото *курвоство*, *душманлѣк* вместо *душманство*. Освен при суфиксалната деривация влиянието на говоримия език личи и при лексикално-синтактичната номинация на някои грехове, например: *без мяра ядем и пѣем, на снагата грѣх, мартурисам на лѣжа, насила отнемане*. На синтактично равнище се наблюдава активизирането на противопоставителни (заместителни и отстъпителни) паратактични отношения със съюзите *ами, ала, ато*, които са иновация в книжовния език на народна основа.

Семантичният анализ на контекстите, свързани с лингвокултурния концепт **грѣх**, показва, че в тях се съчетават три културни парадигми. Доминират ценностите и културните нагласи на християнството, според които грехът е най-голямото зло, защото е нарушение на християнските норми на пове-

дение, отдалечаване от Бога и приближаване до дявола. Откриват се следи от древни политеистични вярвания и представи за божественото, доброто и лошото, своето и чуждото. В йерархията на греховете, в осмислянето на телесните прегрешения, в стремежа към приобщаване на максимален брой адресати към духовните послания на текста личи новият поглед на човека от Предвъзраждането към света.

Литература и източници

- АБДР:** Архив на българския диалектен речник в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“.
- Библия 1998:** Библия. Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Издава св. Синод на Българската църква.
- Българска митология 1994:** Българска митология. Енциклопедичен речник. София: Издателство на БАН.
- Витанова 2012:** Витанова, М. *Човек и свят. Лингвокултурологични проучвания*. София: БУЛ-КОРЕНИ.
- Драгова 1985:** Драгова, Н. Жанрова трансформация на Евтимиевото житие за Света Петка Търновска през XVI–XVIII век. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 4. София: Издателство на БАН, с. 85–101.
- Дьомина 1968, 1971, 1985:** Демина, Е. И. *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века*. Часть I. Часть II. Часть III. София: Издателство на БАН.
- Елиаде 1998:** Елиаде, М. *Сакралното и профанното*. София: Хемус.
- Елиаде 2012:** Елиаде, М. *Трактат по история на религиите*. София: Изток–Запад.
- Иванов, Топоров 1965:** Иванов, В., В. Топоров. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Издательство „Наука“.
- Китанова 2010:** Китанова, М. *Етнолингвистични етюди*. София: ИК „Знак 94“.
- Кочева 1992:** Кочева, Е. За някои семантични особености на дамаскините от XVIII век. – *Български език*, 1992, № 4, с. 105–113.
- Лихачов 1987:** Лихачев, Д. С. *Поэтика древнерусской литературы. Избранные работы в трех томах*. Т. 1. Ленинград: Худ. лит. Ленингр. отделение.
- Маслова 2006:** Маслова, В. *Введение в когнитивную лингвистику*. Москва: Флинта.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. В. Търново: Издателство „Фабер“.
- Мичева 2010:** Мичева, В. Лингвокултурният концепт *добро* в Житието на св. Петка от Патриарх Евтимий. – *Български език*, 2010, № 3, с. 37–43.
- Мичева 2012:** Мичева, В. Библейските лингвокултурни концепти *добро* и *зло* в езика на новобългарските дамаскини. – В: *Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания*. Москва, Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 127–145.
- Мичева 2013:** Мичева, В. *Паратактични отношения в историята на българския книжовен език*. София: Дио Мира.
- Мичева-Пейчева 2007:** Мичева-Пейчева, К. Етнокултурна семантика на *чист* в новобългарските дамаскини. – *Българска реч*, 2007, № 2, с. 98–105.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Издателство „Валентин Траянов“.

- Младенова, Велчева 2013:** Младенова, О., Б. Велчева. *Ловешки дамаскин. Новобългарски паметник от XVII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Павлова 2006:** Павлова, Н. За названията на *съдбата* в български и немски език. – *Българска реч*, 2006, № 2–3, с. 96–104.
- Смядовски 2003:** Смядовски, Ст. *Светци, свитъци, книги*. София: AGATA-A.
- Старобългарски речник 1999, 2009:** *Старобългарски речник*. Т. 1 и 2. София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Супрасълски или Ретков сборник 1983:** Заимов, Й., М. Капалдо. *Супрасълски или Ретков сборник*. Т. 1 и 2. София: Издателство на БАН.
- Цибранска-Костова 2011:** Цибранска-Костова, М. *Покайната книжнина на Българското средновековие IX–XVIII век: езиково-текстологични и културологични аспекти*. София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Bdinski zbornik 1973:** *Bdinski zbornik. An Old Slavonic Menologium of Women Saints (Ghent University Library Ms. 408, A. D. 1360)*. Bruges (Belgique): DE TEMPEL.
- Dostal 1959:** Dostal, A. *Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník tridentický a insbrucký*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Véd.

Гл. ас. д-р Ваня Мичева
Секция за история на българския език
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
v.micheva@gmail.com

Ass. Prof. Vanya Micheva, PhD
Department of History of Bulgarian
Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
v.micheva@gmail.com

ЦВЕТОВЕТЕ В БЪЛГАРСКАТА ТОПОНИМИЯ (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ)

Мая Влахова-Ангелова

Резюме. Цветовете в топонимията отразяват физическите характеристики на обектите и спомагат за тяхната идентификация. Често пъти те са израз на абстрактното наивно мислене на езиковите носители, като се асоциират с различни представи и понятия, напр. *добро, лошо, страх, благополучие*, или представляват отражение на древна знакова система. Чрез прилагане на когнитивен и семиотичен подход се анализира семантиката на отделните цветоозначения и се описват всички техни буквални и преносни значения, като по този начин се очертават семантичните полета на всеки отделен термин за цвят в топонимията. Паралелно с това се прави детайлен езиков анализ на цветовата терминология с оглед на старинността на лексикалните единици, техните диалектни особености и пр.

Abstract. Colour terms in toponymy reflect physical features of objects and thus help to identify places. Colours in toponymy often express abstract naïve thinking of language users, since they stand for conceptual notions such as *good, evil, fear, prosperity* etc. Both cognitive and semiotic approaches have been applied in order to reveal semantics of colour terms in Bulgarian microtoponymy. Analyses show that in toponymy as well as in language colour terms *black, white* and *red* occur most often and they have very many different meanings (both literal and figurative). In addition, Bulgarian toponymy has preserved many archaic features regarding colour terminology, such as old Slavic lexemes, which cannot be found in today language.

Keywords: colour terms, toponymy, semantics, archaic lexemes, dialect features.

1. Въведение

Връзката *цвет* и *език* е комплексен проблем, чието разглеждане излиза извън рамките на чистата лингвистика и предполага далеч по-широка перспектива и използването на множество интердисциплинарни методи. Преди повече от 40 години – през 1969 г. – се появява книгата на Бърлин и Кей, която е повратна точка в изучаването на цветовете. Това далеч не е първият труд,

който се опитва да даде отговори за същността на цветовете. Философската мисъл се занимава с тези проблеми от Античността насам. Бърлин и Кей обаче анализират термините за цвят в контекста на културата и антропологията. Проучвайки наименованията на цветовете в 20 различни езици и сравнявайки данните, авторите достигат до изводи, които обобщават в новаторска теория за *основните цветове*. Тази теория предизвиква разгорещени дискусии. В резултат на тези научни полемики в момента е налице значително натрупване в областта на теорията за цветовете, както и множество емпирични изследвания върху конкретни езици и култури¹.

Българската наука не изостава от световните тенденции и също има своите приноси в тази област на знанието. Натрупан е значителен ресурс въз основа на провежданите повече от две десетилетия изследвания. Най-съществен принос българската хуманитаристика има в областта на семиотиката на цветовете – тема, която е системно разработвана от М. Алмалех. Като изследва функцията и значението на цветовете в езика, фолклора и културата, той достига до изводи, които синтезира в своя *теория за цветовия език* (Алмалех 2006б). Нещо повече, проучванията на М. Алмалех излизат извън рамките на българския език и фолклор и се домогват до обобщаващи анализи за семантиката на цветовете на сакрално равнище, базирани на материал, извлечен от старозаветните свещени писания (Алмалех 2006а). Изследвайки внушенията на термините за цвят и предметите еталони за цвят в Петокнижието, авторът сравнява оригиналния текст на иврит и неговия превод на български език, като по този начин се стреми да представи различията и приликите при изграждането на картината на света в двата текста посредством цветовете.

С оглед на настоящата работа все пак по-специално внимание заслужават разработките, посветени на цветовете в българския език, фолклор и култура. Българските термини за цвят са проучвани нееднократно от гледна точка на тяхната етимология, семантика, прагматика, диалектни особености, а също и в етнолингвистичен аспект (Ханегрефс 1980, Райчева 2003, Хил 2008, Тодорова 1987, Александрова 2007, Петрова 2009)². Тези анализи са добра отправна точка на настоящата работа, тъй като разглеждат редица аспекти на проблематиката, които засягат и топонимията.

2. Цел на изследването

Настоящата работа се насочва към един слабо изследван аспект на връзката *цвет* и *език* – цветовете в българската топонимия. Топонимията, сводът от имена, които назовават заобикалящия ни свят, е неизчерпаем източник на

---

¹ Ценен критичен анализ на езиковедската литература, посветена на цветовата терминология, прави М. Алмалех (Алмалех 2006а: 349–352).

² На някои от цитираните съчинения ще се спра по-подробно по-нататък в изложението.

информация както за обкръжаващата ни природа, така и за самите нас – хората, създали названията. Често пъти тези имена съдържат множество сведения за облика и характера на околността, тъй като по своята същност те са описания на обектите. Нещо повече, те са част от културната памет на общността, тъй като чрез тях може сравнително лесно да се реконструира историята, битата, културата и религията на техните създатели. Българската топонимия представлява огромен корпус от имена на различни природни географски дадености, както и на обекти, създадени от човека: от названия на планини и реки, през имена на селища и улици, до имена на малки кладенци или самотни кръстове. Тя изобилства от названия, съдържащи цветове. Назоваването на места, селища и води чрез цветове е естествен механизъм, породен от самата същност на цветовете, които имат важна роля за идентификацията на обектите и за тяхното разполагане в пространството. При това, както отбелязва Монд (2012), съществена част от нашето възприятие на заобикалящия ни физически свят се основава на разграничаването на обектите според техния цвят. Ето защо от най-древни времена до днес хората наричат обкръжаващите ги природни дадености с имена, указващи техните цветове: *Родопи, Бели и Черни Лом, Вранащица, Червения блок*. Един бегъл поглед върху българската топонимия показва, че тези имена са твърде разнородни и интересни, но те все още не са проучени цялостно като отделен клас названия.

Ето защо една от задачите на тази работа е да се опишат, систематизират и анализират термините за цвят, срещани в българската топонимия. Това ще даде отговор на множество важни лингвистични въпроси: какви видове термини (според техния произход) се срещат, има ли архаични и диалектни лексеми със значение на цвят, какви са най-често срещаните видове топоними, съдържащи цветове, каква е честотата на отделните термини. В тази връзка от съществуващата база данни на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (ИБЕ) бяха ексцерпирани топонимите, съдържащи термини за цвят, и бяха подложени на структурен, етимологичен и семантичен анализ.

Друга, не по-малко важна задача на това изследване е да се проучат термините за цвят в топонимията с оглед на тяхната семантика и да се проследят всички възможни значения, с които те се срещат. Добре известно е, че в езика цветовете твърде често се употребяват със свои преносни значения. С други думи, те имат значение за „нецвят“. Това дава основание да се допуска, че и в топонимията цветовете биха могли да имат подобна роля. В подкрепа на това предположение е и фактът, че в географските названия се отразява „огромна информация за световъзприемането на местните жители през вековете“ и „образното виждане на номинаторите“ (Пернишка 2011: 33). Във връзка с това настоящата работа си поставя за цел да бъдат потърсени доказателства за наличието на подобни употреби на термините за цвят в топонимията. Анализът на тези имена би могъл да даде отговор на въпросите доколко употребата на цветовете в топонимията е проява на асоциативното мислене на езиковите носители и как абстрактното наивно мислене е отразено в топонимията.

3. Обект на изследване

Настоящата разработка е част от многогодишен проект на секция „Приложна ономастика“ на ИБЕ за създаване на електронна база данни на микротопонимията от Западна България. Към момента базата съдържа около 70 000 единици. Това количество ономастичен материал дава множество възможности за обобщаващи изследвания върху неразработени до момента проблеми на българската топонимия. Използваният за анализ ономастичен материал е екскерпиран главно от електронната база данни на микротопонимията на ИБЕ, както и от някои публикувани топонимни проучвания от територията на Западна България. За нуждите на изследването беше проучен топонимен материал, който наброява няколко хиляди названия. Всички анализирани оними съдържат означения за цвят, напр. *Белата долчина, Модрио вир, Ръждавъц, Сивец, Синята мъртваина, Червенухата, Чернота*. Имената, включени в разработката, са от територията на бившите околии: Белослатинска, Берковска, Благоевградска, Босилеградска, Ботевградска, Брезнишка, Врачанска, Годечка, Гоцеделчевска, Дупнишка, Кулска, Кюстендилска, Ломска, Монтанска, Пернишка, Радомирска, Разлошка, Самоковска и Софийска. Изследването се ограничава в рамките на Западна България поради няколко причини. На първо място, ИБЕ в продължение на десетилетия работи върху събирането и проучването на топонимията именно от Западна България и секция „Приложна ономастика“ разполага с вече събрания и обработен материал. На второ място, топонимията от Западна България се отличава със своя архаичен характер. В нея са запазени множество старинни названия, които съхраняват редица древни черти на езика и мисленето. Това предполага, че там вероятно са отразени и някои изконни механизми за назоваване на обектите. Анализът на тези оними ще даде представа дали и доколко цветовата символика играе роля за изграждането на картината на света на дадена общност и на българите като цяло. Не на последно място, топонимията на Западна България е предпочетена като обект на изследване, тъй като в нея преобладават домашните названия със славянски произход.

4. Видове топоними, съдържащи термини за цвят

Както вече беше споменато, за нуждите на изследването бяха екскерпирани множество топоними, съдържащи обозначения за цвят, които бяха подложени на детайлен анализ. Наблюденията показват, че тези имена са изключително разнородни от гледна точка на видовете обекти, които назовават. Сред тях се откриват трите основни категории топоними: водни имена (ВИ), селищни имена (СелИ) и местни имена (МИ), и съответните им подкатегории. Преобладаващата част от имената, съдържащи термини за цвят, са микротопоними (имена на малки обекти, известни сред дадена общност) – *Белата земя, Зеленище, Синище, Црвена круша, Църна локва*. Срещат се обаче и

немалък брой макротопоними (имена на значими общоизвестни обекти) като река *Бели Искър*, връх *Мургаши*, град *Бяла Слатина*.

4.1. Селищни имена (названия на градове, села, махали, колиби)

Анализът разкри относително малко СелИ, съдържащи термини за цвят. Най-често срещаните ойконими са названия на села, но има и някои редки имена на градове и махали. Този механизъм за назоваване не е характерен за селищата, тъй като те не са природни дадености и цветът рядко е схващан като техен основен отличителен белег. Селищата са обекти със сложна пространствена структура и се отличават с постоянна социокултурна динамика. Ето защо мотивите за техните имена най-често се свързват със социалната и културната среда и отразяват най-често произхода на населението, практикуваните там занаяти, поминъка на населението или се свързват с имената на видни жители или основоположници на селищата; по-рядко – със събития или важни постройки. В най-ново време пък преобладават т.нар. възпоменателни названия, чиято мотивация не е продиктувана от назовавания обект, а от външни, най-често социално-политически фактори.

Анализът на ексцерпираните ойконими, съдържащи термини за цвят, показва, че те могат да бъдат разделени в две групи според произхода си: първични и вторични имена, като първата група е по-малобройна. В голямата си част СелИ, съдържащи термини за цвят, са пренесени топоними от други географски обекти. Най-често това са природни дадености, които се намират в близост до селището: извор, река, бряг и пр.³:

Бели брод, Бели извор, Бело поле, Мургаши, Ръждак, Ръждавица, Цръвени град, Цървен дол, Цървена ябука, Цървеняно, Църнощица, Червени брег.

Значително по-рядко в топонимията на Западна България се срещат първични СелИ, в чиито състав има цветоозначения. Теренните проучвания обаче показват, че при този тип ойконими цветът не служи за указване на някаква действителна характеристика на мястото, а изпълнява дистинктивна функция за разграничаване на един обект от друг⁴. По този начин двата топонима се противопоставят един на друг и образуват т.нар. бинарна опозиция. Д. Михайлова също изследва това явление, като привежда примери за следните двойки ойконими, съдържащи цветове: *Бели брод – Люти брод* (пренесени от хидроними), *Красногор – Черногор*, като обобщава, че „полярните атрибути, изграждащи бинарните опозиции в топонимията, невинаги встъпват със своите собствени лексикални значения“ (Михайлова 2013: 67–71).

---

³ На този тип пренасяния на названия се спират А. Чолева-Димитрова (2002) и Д. Михайлова (Михайлова 2012: 63–68).

⁴ Тази употреба на цветовете в микротопонимията е разгледана и по-нататък.

На последно място като количество са СелИ, съдържащи термини за цвят, които са действително мотивирани от външния вид на обекта: *Зелениград*, *Зелен град* – поради наличието на много растителност, *Пепелаиш* (*Пепелеш*), *Пепеливчанье* – заради цвета на почвата.

4.2. Местни имена

Най-многобройната група оними, съдържащи термини за цвят, са местните имена. На територията на Западна България се срещат множество примери за такива топоними, назоваващи всевъзможни географски обекти и природни дадености. Точно тези имена, с които се назовават важните за дадена общност топоси, изпълват пространството със смисъл. Създадени от същата тази общност, те отразяват начина, по който нейните членове виждат света около себе си и пресъздават своите възприятия чрез езика. Вече стана ясно, че цветовете играят важна роля за идентификацията на обектите и са съществена част от възприятието ни за света. Следователно термините за цвят в топонимията осъществяват връзката между пространствения образ и звуковия комплекс, наречен име. Понякога тази връзка е непосредствена и цветовете запазват своето основно значение. В много случаи обаче поради факта, че „топонимичната номинация се базира не само на индивидуалните признаци на денотата и процесът широко използва преноси на названия и преосмисляния“ (Михайлова 2013: 80), термините за цвят се употребяват фигуративно, като изразяват богата гама от значения. Тези преносни значения в топонимията трябва да бъдат разглеждани в тясна връзка с фигуративните употреби на цветовата терминология в езика въобще.

4.2.1. Названия на местности (ниви, ливади, пасища, гори и пр.)

Бела круша, Белец, Белош, Бело вървище, Бел град, Бел орешак, Белио дрен, Белио камен, Бела трева, Белото върлище, Белеиш; Враница, Врано краище, Врания чукар; Жълта круша, Жүти камен; Жълтиляко; Зелената ливада; Зелен грош, Зелени горки, Модрил, Синек, Синьо буче; Мурговица, Сивяк, Сури дол, Сери влък; Червенак, Червена пърсъ, Червена поляна, Цр(ъ)вено лице, Червено присое, Червенак, Червеницата, Червенухата, Червенуша, Цървена земя; Ръждевница; Чърнио слог, Черна орница, Черна трева, Черни пень, Черното трънъе.

4.2.2. Названия на планини и планински части (ороними)

Бело бръдо, Бела кобила; Жълта стяна, Жълтата заредка, Жълтата хума; Зелена глава, Зелена грамада, Зелени дел; Мургаиш; Модри камик, Синио камен, Синя глава; Сива грамада, Сиваците; Ръждавица; Червен петел, Червен венец, Червен лиляк; Черна гора, Черни връх, Черноглав, Църней (Черней), Църноок, Цървен камен.

4.2.3. Водни имена (названия на реки, езера, потоци, блата, извори, кладенци, чеими и пр.)

Хидронимите са другият многоброен клас топоними, съдържащи термини за цвят. Анализът на ексцерпирания материал показва, че голяма част от тези названия са доста стари, но това е характерно за хидронимията като цяло.

Бела, Бела вода, Белото кладенче, Белата пишура, Белата чеима; Вранащица; Жълтата бара; Зелена бара, Зелен дол, Зелената локва; Модрето, Модреняко, Модрио кладенец; Синята бара, Синия вир, Синио дол, Синята водица, Синьото езеро, Синьовец, Синявецо; Сивио кладенец, Сивака, Сивата вода; Серин дол; Червена ряка, Червена бара, Червени дол, Червена локва; Ръждава бара, Ръждавџ, Црѣно блато, Църна локва, Църна река, Черна, Черна река, Черни извор, Черни дел, Черналка, Чернатовец, Чернел, Черниевец, Черното пишурче, Чърнила.

4.3. Названия на пътища и пътни съоръжения

Белиа мост, Белиа път, Марапутина, Червениа път, Червен път за Връголия, Червеното връщице, Чърния мост, Черния път за Милчина лѣка.

4.4. Названия на култови обекти (църкви, манастири, оброчища)

Белиа камик, Серев кръст, Черни гроб, Черни манастир.

5. Термините за цвят в българския език и в българската топонимия

Съвременният български книжовен език разполага с широка гама обозначения за различни цветове и техните нюанси. В по-голямата си част, както е добре известно, те са прилагателни имена: *зелен, бял, син, лилав, розов, рубинен, тюркоазен, пепелив, синьо-зелен* и пр. Някои изследователи обаче причисляват към термините за цвят и глаголи и глаголни форми (причастия и деепричастия) със значение, свързано с придобиването на даден цвят: *червенее, позеленявам; червенеейки, зеленеейки; позеленял, изчервен, червенеещ* (Алмалех 2006). Българските диалекти обогатяват още повече този списък с термини, тъй като в тях се откриват немалко обозначения за цветове, които остават извън съвременната книжовна норма, напр. *барз, барзав, бардз, бардзив, бардзав* – диал., 'пепеляв, сив'; *кулест* – диал., '(за кон) с жълтеникав, жълто-червен косъм'; *морен, мор, моралия, морничкин, моров* – диал., 'морав, виолетов'; *плав* – диал., 'бежов, белезникав', 'сив, пепелив'; *сер, сяр* 'пепелив, сив'.

Според наложилата се вече в научната литература практика термините за цвят се делят на основни и неосновни (вторични, сложни)⁵. Тази традиция

---

⁵ Първоначално се противопоставят *основни и неосновни термини за цвят* (Бърлин, Кей 1969). През 90-те години на XX в. Кейсон предлага означенията *основни* –

води началото си от теорията на Бърлин и Кей, изложена в тяхната книга *Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution* (1969). Нейните автори твърдят, че термините за цвят са универсални концепти и че всеки език притежава не повече от 11 основни термина за цвят, които възникват в точно определен ред – бял, черен, червен, зелен, жълт, син, кафяв, лилав, розов, оранжев и сив. Останалите цветове като бежов, резедав, цикламен се определят като неосновни (вторични). Тази теория търпи редица критики и поражда големи научни полемики. Самата класификация на термините обаче се оказва удобна и се е наложила в научната литература, затова и нашето изследване ще се придържа към това разделение на цветовете на основни и неосновни.

Прилагателните имена за цвят в съвременния български книжовен език са детайлно анализирани в едно езиковедско проучване, проведено от Е. Тодорова (1987), където са класифицирани с оглед на своята семантика. Разгледани са както техните основни лексикални значения, така и техните преносни употреби, въз основа на които са представени ключовите мисловни модели за пренос на значение – метафората и метонимията. В споменатия труд се анализира обширен списък от прилагателни имена, разделени в три категории според тяхната семантика, както следва:

1) „Прилагателни имена, които съдържат в номинативните си значения признака за цвят в чист вид – без допълнителни семантични компоненти: ален, алест, бежов, блед(ен), бозав, бял, вакъл, виолетов, вишинев, вран, грив, дорест, жълт, зелен, карминен, кафяв (кафен), кестеняв, котлен, кремав, кулест, лазурен, лилав (лилов), лимонен, модър, морав, мургав, охров, оранжев, пембен, пепеляв, портокален, порфирен, пурпурен, пъстър, резедав, риж (рижав), румен, рус, сив, син, смугъл, сур, ултрамаринов, фрезов, чакърест, червен, чер(ен), шарен – общо 48“ (Тодорова 1987: 99).

2) „Прилагателни, съдържащи в номинативните си значения цветовия признак заедно с някакъв друг семантичен компонент“, напр. златист, сребрист, смолен (Тодорова 1987: 100).

3) „Прилагателни, в семантичната структура на които се открива преносно значение за цвят“, напр. бронзов, маслинен, розов, гълъбов, кървав (Тодорова 1987: 100–101).

Както става ясно от приведените цитати, в съвременния български книжовен език има повече от четиридесет термина за цвят в тесния смисъл на думата, т.е. лексеми с основно значение за цвят⁶. Към тях би следвало да се

вторични термини за цвят (Кейсон 1990 по Стайнвал 2002). Тъй като *вторични термини за цвят* е подвеждащ израз, който би могъл да се разбира двояко и като производни названия на цветове (червеникав, розовичък), някои изследователи предпочитат определението *сложни термини за цвят* (Стайнвал 2002: 31).

⁶ Към настоящия момент този списък е набъбнал още, тъй като с развитието на новите технологии и най-вече на компютърния дизайн се появи нуждата от названия на множество нюанси на основните цветове. Тези означения, създадени на чужда почва, навлизат директно в съвременния български, напр. маджента, марун, нейви и пр.

добавят и някои диалектни названия на цветовете: *барз*, *брожгиен* 'червен с кафяв оттенък', *грив*, *кникат* 'червен', *плав*, *ряшниково* 'лимоненожълто', *сер*, *турунджу* 'оранжев' и др., за да се получи по-пълна картина за разнообразието от термини за цвят в българския език⁷. Настоящото изследване се фокусира върху анализа тъкмо на термините за цвят в тесен смисъл. Това не означава, че в топонимията не се срещат названия, съдържащи цветови означения от типа *златист*, *гълъбов*⁸ и пр., но те не са обект на това проучване. За разлика от труда на Е. Тодорова, която изключва някои диалектни, остарели и преминали в пасивния запас на българския език прилагателни (Тодорова 1987: 100), изследването на топонимния материал, напротив, държи сметка за всички видове названия на цветовете, независимо дали са диалектни, архаични или изчезнали от съвременния език.

Наблюденията над ексцерпирания материал разкриват, че в топонимията на Западна България се срещат следните термини за цвят: *барз*, *бял*, *вран*, **гал*, *жълт*, *зелен*, *модър*, *мор(ен)*, *мург(ав)*, *пепел(ив/яв)*, *плав*, *риж(д)*, *ръждив*, **руд*, *румен*, *сер (сяр)*, *сив*, *син*, **смед (смяд)*, *смугъл (смаг)*, *сур*, *червен*, *чер(ен/ян)*. Както се вижда, всички 11 основни термина за цвят присъстват. Самите лексеми са интересни от лингвистична гледна точка, тъй като са твърде разнородни. В голямата си част те са славянски по произход⁹. Изключение представляват: *барз*, *мор*, *мург(ав)* и *сур*¹⁰. С оглед на съвременното състояние на езика ни някои от термините за цвят са диалектни, други са архаични, трети имат много тясна употреба и ограничена съчетаемост. Част от тези лексеми към днешния момент се срещат само в устойчиви словосъчетания или сложни думи като *вран кон*, *сур елен*, *гривоок*. Някои от означенията за цвят, откривани в топонимията, са вече остарели и са изместени от по-нови заемки от чужди езици, напр. *бежов* вместо изконно славянското *плав* 'светложълт, бежов'.

5.1. Диалектни особености на термините за цвят в българската топонимия

Топонимията на дадена област, както е добре известно, отразява диалектните особености на съответния говор на фонетично, морфологично и лексикално равнище. Западна България, която е обект на изследване в настоящата работа, е обширна територия, включваща множество диалекти. Те от своя

⁷ Още диалектни термини за цвят в българските говори привежда Сн. Александрова (2007).

⁸ В това число влизат и някои означения от турски произход като *чакър*, *чакърест* < тур. *çakır*, 'сивоок, пъстроок' (ПРОДЛ 1974: 556).

⁹ Етимологични бележки за наименованията на цветовете в българския език дават Ст. Младенов (1941), Н. Ханегрефс (1980), М. Рачева (2003), БЕР.

¹⁰ За етимологията на тези термини за цвят виж БЕР и Ст. Младенов (1941).

страна се отличават съществено един от друг по редица свои особености, така че топонимите, анализирани тук, представляват съвкупност от разнородни в диалектно отношение названия. Тези диалектни различия проличават много ясно при термините за цвят.

5.1.1. Диалектни фонетични особености на термините за цвят

Част от наименованията на цветове съдържат в своя фонетичен състав елементи, които са емблематични за принадлежността на конкретна лексема към даден говор, напр. групи *рѣ/лѣ* и *ѣр/ѣл*, наследници на стб. групи *рѣ* / *лѣ*, *ѣр* / *ѣл* и на сричкотворните *р* и *л*; група *ѣрѣ-*, както и праслав. *dj. Западните български говори не са еднородни по отношение на застъпниците на споменатите елементи и това е причината в топонимията на Западна България да се наблюдава голямо разнообразие от фонетични варианти на книжовните лексеми *жълт*, *червен*, *черен*, *риж(д)*, *рѣждив*. По традиция топонимията в България се изследва по околии, като част от всяко топонимично проучване е анализът на диалектните особености на говора, присъщ за дадената околия. Всички тези наблюдения, както и съответните диалектоложки изследвания, предоставят детайлна информация за конкретните характеристики на даден говор. По отношение на интересуващите ни тук споменати по-горе лексеми Българският диалектен атлас (БДА) дава обобщена картина за разпространението на вариантите им в различните български говори.

Застъпниците на старобългарската група *ѣрѣ-*, която влиза в състава на *ѣрѣвнѣ* > *червен* и *ѣрнѣ* > *черен*, са разгледани на карта Ф 161 (БДА 2001: 219). От нея става ясно, че българската езикова територия се разделя на две по отношение на типа съчетание, което се явява на мястото на старобългарското *ѣрѣ-*. В по-голямата част от западните територии е развито съчетанието *ѣър-* (с множество варианти на изясняване на стб. ерова гласна). В някои северозападни диалекти обаче се среща и съчетанието *чер-*.

Според данните, изследвани тук, топонимията на Западна България отразява следните варианти на книжовните лексеми *червен* и *черен*:

червен: *Червен брег*, *Червен лиляк*, *Червен венец*, *Червен петел*, *Червена поляна*, *Червения блок*, *Червено присое*, *Червената земѣ*, *Червенак*, *Червеница*, *Червенуша*, *Червениците*

црѣвен: *Црѣвена круша*, *Црѣвена могила*, *Цр(ѣ)вена мр(ѣ)твин*

цървен: *Цървен(и) брег*, *Цървен дол*, *Цървеница*, *Цървеица*, *Цървени рас*, *Цървеня*

црвен: *Црвена ябука*, *Црвени брегове*, *Црвени рид*

цвен: *Цвени брег*, *Цвени брегове*, *Цвени рид*, *Цвеница*, *Цвеняк*

чер(ен/ян): *Черна*, *Черни дел*, *Черни извор*, *Черно брѣдо*, *Черна река*, *Черна орница*, *Черналка*, *Черните дупки*, *Черното пишурче*, *Черян дол*

чърн: *Чърнила*, *Чърнио слог*, *Чърния мост*

црѣн: *Цр(ѣ)ни вр(ѣх)*, *Црѣната скала*, *Црѣно блато*, *Црѣняко*

църн: *Църна гора, Църна локва, Църни поток, Църно лозье, Църнел, Църнка*

црн: *Црната трава, Црни вр, Црни дол, Црни камик, Црните каменье, Црньел.*

По отношение на стб. -лѣ, запазено в *жълт*, разнообразието от варианти е значително по-голямо, както става ясно от карта Ф 152 (БДА 2001: 210). Българските говори могат да се разделят на пет типа според съчетанието -ѣл. Най-голямата част от западните български диалекти са развили следните три варианта: ѣ – жѣт, ѣл – жѣлт, жалт, жолт (с множество различни изяснявания на стб. ерова гласна) и у – жут. Все пак в някои северозападни говори са засвидетелствани сричкотворно л – жлт, както и лѣ – жлѣт, жлут. С други думи, западните говори представят голямото разнообразие от варианти за лексемата *жълт*, което е видно и от топонимните данни:

жълт: *Жълти брег, Жълтилото, Жълтиляко, Жълта стяна, Жълтунка*

жлѣт: *Жлѣтата бара, Жлѣткото, Жлѣтата заредка, Жлѣтата хума*

жлт: *Жлтата бара*

жѣт: *Жѣта бара, Жѣта круша, Жѣта нива, Жѣта трева, Жѣти дол, Жѣти зимуяр, Жѣти камик, Жѣтио гьол, Жѣтите круши.*

Групата *dj, която има различни застъпници в българските диалекти, е част от фонемния състав на праслав. **rydjь(jь)*, от което произлиза съвременното прилагателно име *риж(д)* 'който е с цвят на желязна ръжда' (БЕР, т. 6). Според БДА (2001) в българските говори е засвидетелствано голямо разнообразие от застъпници на *dj – както двуфонемни (*жд, жѣ, жг, жк*), така и еднофонемни (*ц, ж, д', г'*). Същевременно територията на Западна България е изключително нееднородна в това отношение. Топонимните данни показват, че прилагателното *риж(д)* се среща рядко и то в характерната за някои крайни северозападни говори форма: *ридж*, напр. *Риджи дол, Риджов дол, Риджаковото*.

Много по-често се открива цветоозначението *ръжд(ав/ив)*, което произлиза от праслав. **rydĭā, *rydĭāvъ* (БЕР, т. 6) и което е засвидетелствано като *ръджа, ръждѣ, рджа* в различните български говори (БЕР, т. 6). Споменатото прилагателно име е част от множество географски названия и се среща в следните варианти в топонимията на Западна България:

ръжд(ав/ив): *Ръждак, Ръждавѣц, Ръждавац, Ръждавица, Ръждевица, Ръждава, Ръждава падина, Ръждавецо, Ръждако, Ръждиво барье*

ръдж(ав/яв): *Ръджавица, Ръджавѣц, Ръджана магила, Ръджица, Ръджявица*

рджан: *Рджавѣц, Рджана магила.*

Освен разгледаните дотук фонетични диалектни особености в топонимията се откриват и немалко диалектни значения на книжовните термини

за цвят. На това интересно явление се спира М. Рачева (2003)¹¹, която систематизира засвидетелстваните в диалектите, включително и в топонимията, примери, представляващи отклонения от общославянската норма. Както става ясно от нейната разработка, тези диалектни значения, характеризирани семантиката на 13 праславянски названия на цветове, са многобройни и разнопосочни, но подобен феномен се наблюдава и в другите славянски езици. От изложените от авторката данни може да се направи предположението, че в топонимията на Западна България би следвало да се открият още примери за диалектни значения на термините за цвят, особено за цветоозначенията *син*, *модър*, *сив* и *зелен*. Преплитането на семантиката на термините *син*, *сив* и *зелен* е характерно за различни части на България. Както М. Рачева отбелязва, в говора на с. Врана стена (Пернишко) и на с. Алдомировци (Софийско) е налице диалектно значение на *модър* в смисъл на 'зелен'. В говора на с. Ръждавица (Кюстендилско) е засвидетелствано определението *модра* 'сивопепелява' *кокошка*. По-нататък са приведени примери, включително и от топонимията, за значение на *син* 'сив' от редица български диалекти: *Сините камъни* (Сливенско), *Синьовец* (Врачанско), *Синьовица* (Габровско). Споменати са и употреби на *син* 'зелен', напр. с. Ново село (Видинско) *синя миродия* 'раст. копър'; както и производните *синьек*, *синеник*, *синек* 'зелен гущер', срещани в Югоизточна България, в района на Смолян. Среща се и *сив* 'син' с. Кърналово (Благоевградско). Анализите на ексцерпирания топонимен материал дават основание да се смята, че единствено терминът *сив* присъства с две свои значения - 'син' и 'сив' в различни географски названия. Предположението, че топонимията може би е съхранила значение 'зелен' на термина *модър*, не беше потвърдено от проучванията от Софийско (Чолева-Димитрова 2011) и Кюстендилско (Умленски, Ковачев 2013).

Както вече беше споменато, българските говори пазят немалко лексеми със значение на цвят, които от гледна точка на съвременния език се класифицират като диалектни. От цитираните по-горе диалектни цветоозначения в топонимията на Западна България най-често се срещат:

– барз, бардз – диал., 'който е сив с бели и черни косми по тялото, по главата' (РБЕ, т. 1) – *Барза* (*Бардза*), *Барзето*, *Барзовец* тук със значение 'пепеляв, сив'.

– плав – диал., 'който е синеок и русокос' (РБЕ, т. 12). Плав – диал., 'бежов, беззникав', 'сив, пепелив'... *плавый*, книж. ост. 'сивосин, бледожълт' (Н. Геров) – От ие. **pel-*. Има го в другите слав. езици (БЕР, т. 5) – *Плавица*, *Плавете ниве*, *Плава круша* тук със значение 'сив, пепелив'.

---

¹¹ Някои диалектни значения на книжовните термини за цвят са регистрирани и в отделните топонимни проучвания на околияте.

– сер – диал., 'сив' (Младенов 1941: 578). Вариант на *сър* (БЕР, т. 6). Съръ, сери – прил. м. стар. обл. 'сивъ', стб. *съръ* (Младенов 1941) – *Серев кръст*, *Сери влък*, *Серивуновци*, *Серийнци* (*Сариинци*), *Серница*, *Серовица*, *Сяровица*, *Серчовец*.

5.2. Редки и остарели термини за цвят в българската топонимия

Проучването на топонимията с оглед на архаичните езикови елементи, които тя пази, е първостепенна задача за ономастиката и едновременно с това е голямо предизвикателство пред изследователя. Особено внимание заслужават неясните от съвременна гледна точка топоними, които съдържат архаични и редки диалектни означения за цвят. Наблюденията над събрания топонимен материал показаха наличието на значителен брой подобни названия, напр. *Вранащица*, *Галотинци*, *Моролад*, *Рудин*, *Смедовица*. Част от тези оними остават напълно неразбираеми за съвременните носители на езика, които не откриват в тях никаква връзка с цветовете. Внимателният етимологичен анализ обаче, както и проучването на успоредни форми в други славянски езици, доказват, че запазените в българската топонимия примери произлизат от стари праславянски и индоевропейски наименования на цветове. В тази връзка много полезно е по-горе споменатото изследване на М. Рачева. От нейните наблюдения става ясно, че повечето от анализирания над 30 цветоозначения са запазени в съвременния език. Авторката привежда примери от българските диалекти, а също и от топонимията, пазещи следи от някои редки праславянски думи със значение на цвят, като подчертава, че те имат реликтов характер в езика. Такива са продълженията на праславянските лексеми: **tārъ(jь)*, **turъ(jь)*, **pĕgъ(jь)*, **sĕdъ(jь)*, **sĕrъ(jь)*, **smāglъ*, **smĕdъ*, **madъ* (Рачева 2003: 49–50, 55). Проучването на микротопонимията от Западна България също показва наличието на немалък брой названия, които въз основа на техния етимологичен анализ се определят като застъпници на архаични и редки термини за цвят:

- *вран* < **vranъ* – прил., нар.-поетично. За кон и някои други домашни животни 'който е много черен, обикновено с лъскав косъм' (РБЕ, т. 2) – *Врана орница*, *Врана падина*, *Враната вода*, *Вранащица*, *Вранева локва*, *Вранек*, *Вранещица*, *Враникал*, *Враница*, *Врани чукар*, *Врановице*, *Вранъевица*, *Врано краище*, *Враняк*

- **гал* < **galъ* – незасвидетелствано в бълг. ез. със значение 'черен, мръсен', от което по говорите има значителен брой производни, а също и топоними (БЕР, т. 1) – *Галатски рид*, *Галатин*, *Галова падина*, *Галевица*, *Галиче*, *Галова*

- **tārъ(jь)* < ие., свързано с цветовата представа за 'тъмен' (Рачева 2003: 49) – *Маравец*, *Мара планина*

- *мор* – произв. *морав*, *моран*, *морен* – чрез тур. *mor* 'морав', а то от итал. *toro* от къснолат. *taurus*, което е заето от гр. *μαῦρος* 'негър' (БЕР, т. 4) –

Моролад, Моропатината¹², Моропатнините, Моропутина, Моропутинье, Моропътина, Моропътината, Моропътините, Моропътнината

• *turg(jъ) < ие., свързано с цветоата представа за 'тъмен, черен' (Рачева 2003: 49) – Муров дол¹³

• *мург(ав)* < *turg* рум. – диал. 'мургав' (РБЕ, т. 9); *мургав* – 1. За човек... 2. Който обикновено е кафяв, матовокафяв цвят с тъмен оттенък (РБЕ, т. 9) – *Мургаиш, Мургавец, Мургавецо, Мургавица, Мургинец, Мургулица*

• *румен* < *ritěpъ < праслав. – нар., поет., 'за човешко лице или човек – светлочервен' (РСБКЕ, т. 3) – *Руменя*¹⁴

• *руд* < *rudъ < ие. – 1. За агне, овца... 2. За овца – която е с червеникава вълна (РСБКЕ, т. 3) – *Рудин*¹⁵, *Рудинъта, Бръзополска рудинъ, Гугува рудинъ, Кочова рудинъ*

• *smāglъ < ие., свързано с цветоата представа за 'тъмен', засвидетелствано в стб. *смаглъ* 'тъмнолик', *смага* 'придобито оцветяване, петна по лицето на бременна жена' (Рачева 2003: 50) – *Смаго, Смагово*¹⁶

• *smědъ < ие., свързано с цветоата представа за 'тъмен, кафяв' (Рачева 2003: 50) – *Смедов влак, Смедовица*

• *сур* < стб. *сѹръ*, кор. ар-алт., сев. тюр. *soro* 'сив' (Младенов 1941: 618); нар. 1. 'светлосив'; 2. 'който има тъмни и бели косми' (РСБКЕ, т. 3) – *Сураница, Сури брегове, Сури дол, Сурин, Сурина падина, Сурлак, Сурлан, Сурлекан*

¹² Според А. Петрова диал. *моропутина* 'запуснат черен път', което е характерно за Северозападна България, би могло да се тълкува като съставна дума от *мор* 'черен' и *път*. Авторката дава и други възможни хипотези (за справка Петрова 2009).

¹³ Името е регистрирано в Белослатинско (Попов 1959: 596), като авторът определя „произхода на притежателното прил. име за неясен“. Според Рачева (Рачева 2003: 49) личните имена *Муро, Муръо*, както и фамилните имена *Муров, Мурев* произлизат от *turg(jъ).

¹⁴ С това име се назовава кладенец, който се намира в червеникава почва. К. Попов (Попов 1959: 664) обяснява произхода на хидронима чрез стб. *рѹмѣнѣ*. Й. Заимов оспорва тази етимология, като изтъква, че „така крайното -я остава необяснено, а и *румен* има предимно поетична употреба“. Позовавайки се на местното обяснение на името (свързано с някой си Румен, копал кладенеца), той предлага друго обяснение на името – прил. от ЛИ *Румен* с -*ја*, т.е. „руменова (вода, качка и под.)“ (Заимов 2012: 638).

¹⁵ Според данните от топонимните изследвания тези имена не се извеждат от апелатива *рудина* 'планинско пасище', а се свързват с цвета на почвата в местността. Подобни названия са регистрирани и в Чехия: *Na rudě, Roudnice*, и се извеждат от корена *rud-* със значение 'червен' (Щепан 2004: 67).

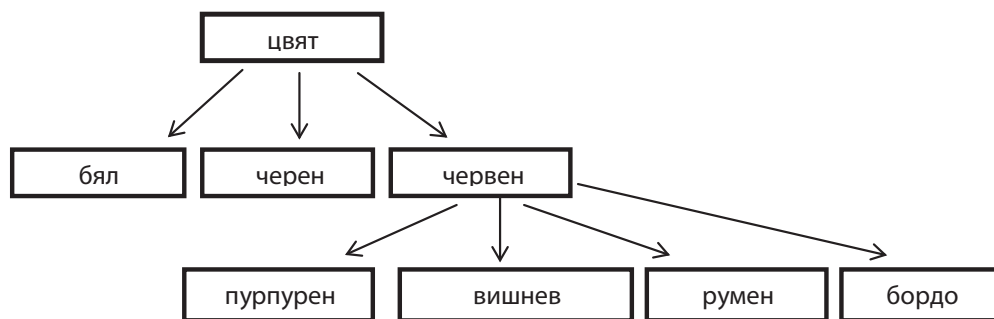
¹⁶ Според А. Чолева-Димитрова името се свързва с изч. *смаг* 'горещина, пек; сухота в устата, жажда', запазено в др. слав. ез., рус. *смага* 'огън', с друга отгл. степ. на *смугъл* 'с тъмна кожа' (Чолева-Димитрова 2011).

6. Семантични отношения при термините за цвят в топонимията

Анализът на значенията на отделните термини за цвят показва наличието на твърде сложни семантични отношения между членовете на тази тематична група. Причина за това е самата същност на цветовете, които са абстрактни понятия и много трудно биха могли да се дефинират точно. Нещо повече, тази система от понятия, която е част от менталния лексикон, намира своя езиков израз по уникален начин в различните култури. Множеството крос-културни анализи и сравнителни когнитивистки изследвания са показали, че съществува асиметрия между езиците по отношение на цветовата терминология, с която се експлицират понятията. Известно е, че, за разлика от българския език, в руския се разграничават два нюанса на синия цвят – *синий* и *голубой*.

Топонимният материал, който е обект на наблюдение в настоящата работа, представя една „пъстра картина“ от термини, с които езиковото съзнание борави, за да назовава по-близки и по-далечни оттенъци на цветовете. И както стана ясно, цветовата терминология в топонимията се различава от тази в съвременния български книжовен език. Следователно и семантичните отношения между отделните термини не са същите. Известен е фактът, че термините за цвят се намират в отношение на хипонимия, като формират пирамидална структура, в която основните цветоозначения (*бял, черен, червен, син* и т.н.) се явяват хипоними спрямо видовото понятие *цвет*. От друга страна, те са хипероними спрямо т.нар. неосновни цветове – *резеда, тюркоазен, ултрамарин* и пр. С фиг. 1 са илюстрирани хипонимните отношения при термините за цвят чрез примери от българския език.

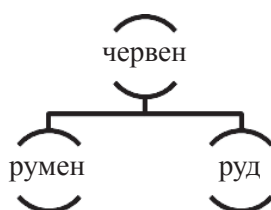
Е. Тодорова, която разглежда структурата на лексикално-семантичната група на прилагателните за цвят, също отбелязва, че тази група „има безспорно хипонимна структура“, като допълва още, че „вътрешнохипонимните отношения не са само маркирани, но членовете на съответните подразделения са обединени около специални обобщаващи названия – *едноцветен, много-*

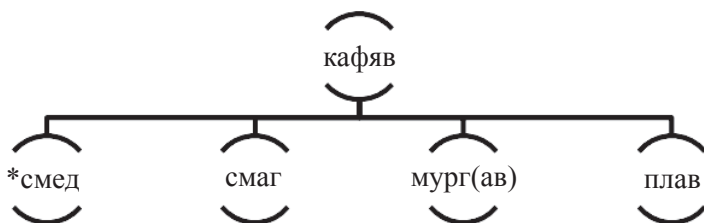
Фиг. 1. Хипонимни отношения в цветовата терминология в българския език

цветен и безцветен“ (Тодорова 1987: 107). Все пак тези ясни хипонимни отношения понякога се нарушават и определянето на точното място на всички термини в пирамидата се оказва нелека за осъществяване задача. Причина за това е фактът, че често някои нюанси, лексикализирани като неосновни термини за цвят, представляват гранични случаи и заемат семантичните празнини между два или дори повече основни термина (Стайнвал 2002: 61). Подобни примери биха могли да се открият и в топонимния материал: *сур* (между *черен* или *бял*), *румен* (между *бял* и *червен*), *морав* (между *червен* и *син*) и др. Това поражда въпроса дадените термини към кои хипероними се класифицират.

Ето каква е картината на хипонимните отношения при цветовете, изградена въз основа на топонимията на Западна България: червеният цвят присъства с два нюанса – *румен* 'светлочервен' и *руд* 'червеникав' (вж. фиг. 2). В семантичното поле на кафявия цвят се срещат четири термина, с които се назовават отделни оттенъци – **смед/смяд*¹⁷ 'кафяв', *смаг/смугъл* 'тъмен', *мург(ав)* 'тъмен, кафеникав' и *плав* 'светлокафяв, бежов' (вж. фиг. 3). Следва да се отбележи фактът, че в топонимията на Западна България наименованието *кафяв* не се среща изобщо. За останалите основни термини (*бял*, *черен*, *зелен*, *син*, *жълт*) не се откриват данни за наличието на хипонимни термини в топонимията.

Фиг. 2. Хипонимни отношения в семантичното поле „червен“ по данни от топонимията

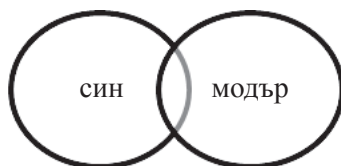
Фиг. 3. Хипонимни отношения в семантичното поле „кафяв“ по данни от топонимията

¹⁷ Отношението между *кафяв* и **смед/смяд* би могло да се разглежда и като синонимия.

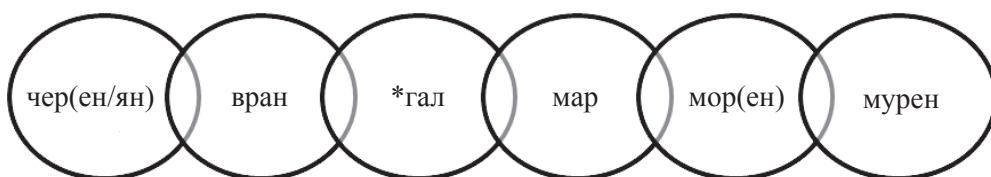
Друг не по-малко важен аспект на семантичните отношения на термините за цвят засяга онези означения, които назовават по същество един и същи нюанс, напр. *черен* и *вран*, *син* и *модър* или *кафяв* и **сред/смяд*. Тук се стига до въпроса за синонимията и доколко тя изобщо съществува при цветовете. Е. Тодорова предлага следната трактовка на този проблем. Тя отбелязва, че „лексикално-семантичната група на прилагателните за цвят се състои от отделни, по-къси или по-дълги синонимни редове, чиито членове са разположени около названията на основните спектрални и ахроматични цветове“ (Тодорова 1987: 107–108). С други думи, нерядко дадено понятие за цвят може да има повече от един езиков израз, т.е. 'този, който има цвят на въглища' се нарича *чер(ен)* – *вран* – **гал* – *мор(ен)* – *катранен*. Значението на отделните лексеми, принадлежащи към даден синонимен ред, понякога се припокрива изцяло. В други случаи обаче е налице степенуване на основния цвятъв признак, което се осъществява в две направления, като в резултат се оформят две степени на интензивност – възходяща и низходяща, срв. *червен* – *румен* 'светлочервен, розов' и *червен* – *вишен* 'тъмночервен' (Тодорова 1987: 108). Настоящата разработка следва по-различна логика, при която се допуска наличието на синонимия единствено при термините, които назовават един и същи нюанс. Дефинираните от Е. Тодорова като синоними примери със степенуване на основния цвятъв признак тук се разглеждат като хипоними.

Според така приетата постановка и съгласно дефинициите на термините за цвят, давани в отделните речници на българския език, можем да приемем, че синонимията е характерна за семантичното поле на **черен** (*чер(ен/ян)* – *вран* – **гал* – *мор(ен)*), **син** (*син* – *модър*), **сив** (*сив* – *пепелив* – *сур* – *сер/сяр* – *барз(дз)*) и **жълто-червен** (*риж(д)* – *ръжд(ив/ав)*).

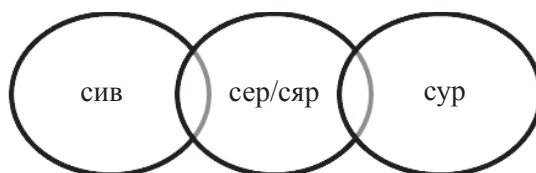
Термините *син* и *модър* се срещат в топонимията на Западна България, като появата на единия или другия е диалектно обусловена (вж. фиг. 4). Прилагателното име *модър* 'син' е характерно за западнобългарските говори и се среща много често в топонимията. Терминът *син* се открива сравнително по-рядко. Топонимният материал показва, че употребата на двете лексеми се конкурира на територията на една и съща географска област. Това дава основание да се разглеждат като синоними, тъй като имат един и същи денотат. Наличието на двата термина вероятно се дължи на влияние от страна на книжовния език върху диалекта, но все пак би могло да бъде и в резултат на евентуално нюансиране на значението, макар че топонимните изследвания

Фиг. 4. Синонимия в семантичното поле „син“ по данни от топонимията

Фиг. 5. Синонимия в семантичното поле на „черен“ по данни от топонимията

Фиг. 6. Синонимия в семантичното поле „сив“ по данни от топонимията

не съдържат изрични данни за това. Лексемите *черен* – *вран* – **гал* – *мор(ен)* – *мурен* също не са равностойни от съвременна гледна точка, тъй като названията *вран* и *мор(ен)* имат твърде ограничена сфера на употреба, а **гал* не е запазено в езика ни (напр. *вран* – за кон и някои други домашни животни 'който е много черен, обикновено с лъскав косям' (РБЕ, т. 2)). Наличието обаче на топоними, съдържащи споменатите термини и то с тяхното основно значение 'черен', е доказателство, че на по-ранен етап от развитието на българския език тези лексеми са били живи и са били пълноправни синоними на *черен*. По отношение на трите термина с основно значение 'сив': *сив* – *сер/сяр* – *сур* също би могло да се приеме, че е налице синонимия, тъй като те са употребени с еднакво значение (фиг. 6).

7. Честота на употреба на термините за цвят в топонимията на Западна България

Статистическите методи отдавна се използват при изследването на термините за цвят, като анализът се съсредоточава главно върху честотата на тяхната употреба. В. Москович поставя началото на тези проучвания, като „посвещава цяла книга на статистическите методи за изследване на семантичното поле на терминологията за цвят“ (Алмалех 2006а). Той анализира термините за цвят с оглед на тяхната „активност“¹⁸ и констатира, че въз основа на нея

¹⁸ Под активност трябва да се разбират възможностите на думите да образуват нови значения, производни и сложни думи и фразеологични съчетания (Москович по Тодорова 1987: 110).

те могат да бъдат категоризирани. Нещо повече, „между честотата и активността на думите съществува правопрпорционална зависимост, т.е. колкото по-активна е дадена дума, толкова по-често тя се употребява, и обратното“ (по Тодорова 1987: 109–110). В. Москович доказва, че цветовете *бял, черен, червен, зелен, жълт* и *син* притежават най-голяма активност. Следователно *бял* и *черен* са термините с най-много значения. Въз основа на тези изводи на В. Москович и на някои други автори, П. Хил изказва хипотезата, че тези термини, които се появяват по-рано в йерархията (предложена от Бърлин и Кей), проявяват по-голяма наклонност да се употребяват в метафоричен смисъл, отколкото термините, възникнали по-късно (Хил 2008: 65). Като анализира материал от различните славянски езици, П. Хил доказва, че основните термини за цвят – *бял, черен* и *червен*, се употребяват много по-често фигуративно от останалите цветоозначения.

Използвайки статистическите методи, Е. Тодорова (1987) също проучва честотата на българските прилагателни имена за цвят в различни видове текст: белетристика, публицистика, устна разговорна реч. Анализът на данните показва категорично, че в челната тройка на всички рангови списъци, съответстващи на видовете текст, стоят *бял* и *черен*, следвани от *червен* и *зелен*. С други думи, това са най-често употребяваните термини за цвят, които съставляват ядрото на лексикално-семантичната група.

Настоящото проучване също потвърждава тези данни. При изследване на честотата на употреба на термините за цвят в българската топонимия не са прилагани статистически методи. Изводите са направени на базата на наблюденията над ексцерпирания материал въз основа на броя на появите на даден термин в корпуса от имена. В обобщение може да се каже, че по отношение на честотата на употребата им в топонимията на Западна България цветовете се поделят в три групи. Първата група включва: *бял, черен* и *червен*. Според данните от ексцерпирания материал това са най-често срещаните цветове. С тях се образуват многобройни и разнородни ВИ, МИ и СелИ. В голямата си част тези названия имат напълно прозрачна структура, която най-често се състои от прилагателно име за цвят, употребено като съгласувано определение към дадено съществително име, напр. *Белия кладенец, Червените рупи, Черни камик*. Не са малко обаче и названията, образувани именно с тези три цвята, които имат сложна структура и пазят редица архаични словообразователни модели: *Белец, Черниш, Чернелка, Цървещица*. Наблюденията показват още, че семантиката на тези цветови означения в топонимията е доста богата, но този аспект на проблема ще бъде разгледан по-нататък. Втората група се състои от термините: *модър, син, зелен, жълт, сив, ръждив* и *риж*. Тези цветови означения се срещат значително по-рядко в различни видове топоними. Третата група включва термини, които се откриват епизодично като: *барз, вран, *гал, мор(ен), *руд, румен, смаг, *смед, мургав, плав, пепелив/пепеляв, сер, сур*.

8. Семантика на термините за цвят в топонимията

8.1. Семантика на термините за цвят (буквални и преносни значения)

Известно е, че термините за цвят много често имат значение за „нецвят“ и се свързват с други понятия. В изрази от типа: *розови очила, бели дни, черни дни, млад и зелен* цветовете имат преносно значение. Фигуративната им употреба и възникналите по този начин преносни значения, макар да отразяват някои универсални механизми на мисленето, не са общовалидни и илюстрират спецификата на всяка култура. У някои народи цветовете служат за назоваване на посоките на света или на вкусовите възприятия, много често те обозначават различни емоции. Тъкмо подобна употреба и съответните преносни значения на цветовете ще бъдат търсени при анализа на топонимния материал, защото те биха били в подкрепа на изказаната по-рано хипотеза, че цветовете имат важна роля за изграждането на картината на света на микро равнище.

Фигуративната употреба на цветовете е проблем, на който са посветени немалко разработки. Имайки предвид обаче огромния научен интерес към цветовата терминология, от една страна, и към метафората, от друга страна, трудовете, занимаващи се с фигуративната употреба на цветовете, са изненадващо малко по количество (Стайнвал 2002: 189). Във връзка със свое изследване върху цветовата терминология в английския език, Стайнвал предлага ценен критичен преглед на направеното до момента по темата, като поставя акцент върху англосаксонската литература и изтъква постиженията на разгледаните разработки в светлината на когнитивната лингвистика. Опитът на славянските лингвистични школи при изучаването на преносните употреби на термините за цвят е представен в една обобщаваща разработка на П. Хил (2008).

Отделно внимание заслужава предложената от М. Алмалех (1997) теория за цветовия език. Според нея цветовият език е самостоятелна знакова система, която функционира на равнището на подсъзнанието. Той има две форми на проявление – невербална, напр. във фолклора, където цветовете на отделни обредни предмети имат точно определен смисъл, и вербална – в естествения език. Това, което има отношение към топонимията, е именно вербализацията на цветовия език или, казано с други думи, проявлението му чрез посредничеството на езика. Вербализацията на цветовия език в българския език е проучена подробно от М. Алмалех в два аспекта – в контекст (напр. употребата на цветовете в художествен текст) и извън контекст. В цитираното изследване се търси отговор на въпроса кои са възможните значения на лексемите за цвят освен обичайното значение за признак на предмет – цвят (Алмалех 2006: 2). Въз основа на проведен психолингвистичен експеримент М. Алмалех определя българската норма за словесни асоциации на термините за цвят, която на практика представлява вербализацията на цветовия език

извън контекст. Нормата за словесни асоциации за цвят представя набор от думи асоциации на термините за цвят в български език. Основните изводи от това проучване са следните:

- термините за цвят имат многозначни асоциации, т.е. даден термин предизвиква няколко различни асоциации;
- даден термин за цвят има няколко противоположни (антонимни) асоциации;
- дадено понятие се асоциира с различни термини за цвят (Алма-лех 2001: 29).

Това, което е най-важно, е, че термините за цвят често се асоциират с абстрактни понятия, свързани с човешките чувства, емоции и настроения. Червеното се асоциира със: страст, любов, гняв, омраза. Бялото се свързва с: чистота, непорочност, честност. Черното се свързва с: тъга, мъка, болка, нещастие. Зеленото се асоциира с: почивка, покой, младост, неопитност (Алма-лех 2001: 31). Как този факт има връзка с цветовете в топонимията? В началото на проучването беше оформена хипотезата, че употребата на цветовете в топонимията се простира отвъд буквалното посочване на дадена физическа характеристика на назовавания обект, като по този начин цветът служи за предаване на абстрактни понятия. С други думи, изследването търси доказателства за наличието на фигуративна употреба на термините за цвят в топонимията. Дали и доколко в наивното мислене представата за *чистота*, например, може да се изрази чрез *бялото*, а представата за *опасност* – чрез *черното*.

Фигуративната употреба на термините за цвят в българския език е проучена и преносните значения на цветовете са описани от Е. Тодорова (Тодорова 1987: 111–117). Авторката класифицира видовете преносни значения в две групи, като отделя и съответните подкатегории:

А. Преносно-метафорични значения

I. Метафорични значения за **качествена оценка**, създадени въз основа на асоциативни връзки между цвят и: 1) отрицателно възприемани или характеризирани преживявания; 2) политически убеждения; 3) житейска зрелост; 4) легално или нелегално възприемане на явления.

II. Метафорични значения за интензивност

Б. Преносно-метонимични значения

I. Pars pro toto: 1) за означаване на цялото чрез цвета на някоя негова част; 2) за названия на обекти, които се намират в постоянно или временно съприкосновение с някаква външна или вътрешноприсъща им характерно оцветена тяхна част, напр. *зелена равнина* (покрита със зелена трева)

II. Причина-следствие.

Изводите, до които Е. Тодорова достига, са следните: 1) най-многозначно е прилагателното *черен*, следвано от *бял* и *червен* и *зелен*; 2) преносно-метонимичните значения значително превишават броя на преносно-метафоричните; 3) преносните значения на *черен* показват подчертаната склонност на това

прилагателно към изтъкване на отрицателния заряд на определени емоции, състояния и пр.

В споменатата по-рано статия *Метафоричната употреба на цветовете в славянските езици* (*The Metaphorical Use of Colour Terms in the Slavonic Languages*) П. Хил (2008) обобщава своите наблюдения над славянските езици в съпоставителен план. Авторът анализира семантиката на метафоричните значения на термините за цвят, като дава множество примери от различните славянски езици. Неговите изводи могат да бъдат представени по следния начин:

черното се асоциира с: нещастие, болест, бедност, Сатана, срам, песимизъм, беззаконие, лош късмет;

бялото се свързва с: красота, липса на някакво качество, чистота.

Нещо повече, *бялото* и *черното* се свързват, като образуват следните антонимни двойки: добър – лош, щастлив – нещастен, здрав – болен, работлив – мързелив.

Сивото символизира липсата на каквато и да било положителна характеристика и има най-негативните конотации от всички термини за цвят.

Червеното има както положителни, така и отрицателни асоциации, като се свързва с такива понятия като *живот*, *гняв*, *любов* и други силни чувства и емоции (Хил 2008: 66–77).

8.2. Буквална употреба на термините за цвят в топонимията

Семантиката на цветовете в топонимията е основен обект на изследване в немалко трудове (Кноблех 1979, Мас 1990, Щепан 2004). Българската топонимия до момента не е проучена системно с оглед на значението на цветовете, макар да са публикувани отделни наблюдения в тази насока (Райчевски 1991; Михайлова 2012: 71). Изясняването на семантиката на термините за цвят в топонимията е сложна задача. То е невъзможно, ако не са известни редица детайли за същността на назовавания обект, неговото разположение в пространството, както и детайлно познаване на местния говор. По правило в топонимията цветовете се отнасят към някоя конкретна физическа характеристика на обекта, който назовават. В тези случаи цветовете запазват своето основно лексикално значение. Най-често това са следните типове особености:

1) цвят на почвата/скалите: *Белото каменье*, *Жълти камик*, *Жълткото*, *Чернел*, *Сивяк*, *Пепелицата*, *Пепелявка*, *Ръждавъц*, *Цръвената земя*, *Черна орница*;

2) цвят на водата: *Бела вода*, *Синята водица*, *Модрил*, *Църна локва*, *Червена ряка*, *Червените локви*, *Чърнила*;

3) цвят на растителността: *Белио дрен*, *Зеленище*, *Зелена ливада*, *Сивака*, *Сери влък*, *Цръвената круша*, *Плавица*, *Сураница*;

4) цвят на материала, от който е направен обектът: *Белата воденица*, *Белата чешма*, *Белия камик*, *Белия мост*, *Серев кръст*, *Сивио кладенец*, *Червения блок*, *Черния мост*, *Черния паметник*.

8.3. Фигуративна употреба на термините за цвят в топонимията

Една от най-характерните преносни употреби на цветовете в топонимията е свързана с указване на четирите посоки на света. В много култури посоките се изразяват посредством термините за цвят. Това е особено характерно за народите в Азия. В. Иванов, който проучва цветовата символика на някои стари славянски географски названия, поддържа мнението, че практиката за различаване на посоките на света чрез цветовете е достигнала чак до средновековна Западна Европа под влияние на азиатските степни номади по време на Великото преселение на народите. Свидетелства за това той намира в запазени до наши дни историографски източници, съдържащи топоними и етноними (Иванов 1981: 164). Анализирайки топонима *Беларус*, В. Иванов стига по-далеч в интерпретацията си от В. Манчак (1975), който тълкува цветовете в названията *Бяла*, *Черна* и *Червена Рус* именно във връзка с посоките на компаса. В. Иванов изказва предположението, че тези три цвята: *бял*, *черен* и *червен*, формират древна знакова система, която би могла да бъде отнесена към митологията и по-конкретно към тримата легендарни родоначалници на славянското население.

Подобен тип географски названия, съдържащи цветове, има и на Балканския полуостров. Те също се свързват с древната културна традиция, дошла от Азия, според която *черен* = север, *бял* = запад, *червен* = юг, а *жълт* или *син* = изток. Хидронимите *Черно море* и *Бяло море* се тълкуват съответно като 'Северно море' и 'Западно море'. П. Хил (Хил 2008: 78) обяснява възникването на цитираните имена с влияние на иранската ориентационна система, проникнала чрез посредничеството на турския език. Както стана ясно, тази практика е възприета и от славяните, които според Украинския съветски енциклопедичен речник (1988) назовават посоките на света по следния начин: *бял* = север, *зелен* = изток, *черен* = юг, *червен* = запад. От всичко казано дотук следва да се очаква, че е твърде вероятно на територията на България да се открият и други топоними, съдържащи цветове, които могат да се тълкуват по подобен начин.

Ст. Райчевски (1991) специално проучва значението на *бял* и *черен* в хидронимията по българските земи. Той анализира имената на реки, които образуват двойки от типа *Бели Лом* – *Черни Лом*, *Бели Искър* – *Черни Искър* и пр., и подкрепя мнението, че употребата на *бял* и *черен* в тези хидроними е отражение на древна система на цветовата символика. Райчевски обаче не свързва опозицията *бял* – *черен* с посоките на света, а се опира на мнението на В. Иванов и прави заключението, че „двамата цвята, отнесени към два потока на една и съща река, са в еквивалентна опозиция, която може да се изрази и чрез поредицата: единият – другият, този – онзи“. Въз основа на това той тълкува *бял* като 'голям, добър, благоприятен, десен', а *черен* като 'малък, лош, неблагоприятен, ляв' (Райчевски 1991: 27–28).

Употребата на цветовете в топонимията като ориентационна система може да е древен механизъм, но данните от територията на Западна България показват, че подобни имена се срещат твърде рядко. Топонимията обаче предлага множество примери за преносна употреба на цветовете, при които новите значения на термините за цвят възникват чрез различни механизми на фигуративното мислене, напр. *Бела вода*, защото водата изглежда бяла и тече пенлива, или *Зелена глава*, защото върхът е обрасъл с растителност. Въз основа на анализирания материал можем да твърдим, че абстрактното мислене не е чуждо на всекидневното съзнание, тъй като се откриват немалко названия с цветове, възникнали по пътя на аналогията, сравнението, метонимията и метафората.

Кш. Косецки (2011), който изследва географските названия в Татрите в светлината на когнитивната наука, се фокусира именно върху метафорите и метонимииите в топонимията. Използвайки нетрадиционен за ономастиката подход, той предлага различна класификация на названията, при която метонимията е изведена като основен мисловен механизъм, въз основа на който се създават многобройни названия. Кш. Косецки различава множество подгрупи топоними, възникнали по метонимичен път. Сред тях, с оглед на настоящата работа, най-важна е групата на „имената, произлезли от възприятието на цвета“ на даден обект, напр. *Czerwone wierchy*, *Czarny Staw pod Rysami*, *Czerwona Ławka*.

Семантичното поле на бял

Белият цвят е отличителен белег на почвата: *Белата земя*, *Белеш*, *Белица*, *Белосорниче*, *Белухата*. С тези имена се назовават места, където почвата е светла, белезникава. Особеностите на растителността мотивират топоними от типа: *Бели габер*, *Бела круша*, *Белите брези*. Що се отнася до употребата на бял във ВИ, при тях картината е по-различна. Бялото често означава 'бистър, светъл': *Беловощица*, *Бели извор*, *Белио кладенец*, или замества 'пенлив': *Белата вода*. Особено интересни са двойките названия от типа: *Бели Искър – Черни Искър*, *Бели Лом – Черни Лом*, *Бели Осъм – Черни Осъм*, които, както отбелязва Д. Михайлова, образуват антонимни двойки. При тях безспорно е налице преносно значение на термините *бял* и *черен*. Според Д. Михайлова в тези случаи значението на *бял* може да се тълкува като 'благоприятен, лесен за преминаване', а на *черен* като 'труден, непристъпен' (Михайлова 2012: 71).

Освен споменатите преносни употреби на *бял* в корпуса бяха открити и други метафорични значения: *Белото присое* 'слънчев, силно огряван южен склон'; *Бело поле* 'широк, просторен склон'; *Белополското* < *бело поле* 'равно, удобно поле'; *Бели брод* 'лесен, удобен за преминаване брод на р. Огоста'; *Бели брегове* – падина с оголели брегове на места, т.е. 'липса на растителност'.

Семантичното поле на *черен*

Черният цвят е също много характерен за топонимията на Западна България. Най-често цветът на почвата, скалите и растителността мотивира неговата употреба: *Црънъел, Цръното, Църната земя, Цръното дръво, Църната трева, Църногаберо*. В семантичното поле на черен, за разлика от бял, се откриват няколко различни лексеми, които са засвидетелствани в топонимията. Освен *черен* със същото значение се среща и *вран*: *Враняк, Врани чукар, Врано краище, Врана орница*. Особено интересни са названията, съдържащи компонент *гал-* и *мор-*. В ономастичната литература е прието, че топоними от типа: *Галата, Галов, Галов рид*, пазят изчезнало *гал със значение 'черен' (Дуриданов 1952, Иванов 1996: 88). Корените *мар-/мор-*, които се откриват в названия като *Мара планина, Моропътината, Моропътините, Моропутина*, също се свързват със семантиката на 'черен' (Рачева 2003; Петрова 2009: 415).

Черният цвят, както и белият, също има преносни употреби в топонимията. В редица названия се срещат следните значения на *черен* – 'мътен': *Враня(та) вода, Църна бара*, р. *Черна, Черния извор, Черния кладенец*; 'буен, непредсказуем': р. *Черниш, Черна река*; 'лош, неудобен за преминаване': *Църна локва*; 'лош, неплодороден': *Църнъел* < *църн* + *дел*; 'страховит': *Черните дупки, Черна гора, Църна гора, Мара планина*; 'сенчест, усоеен': *Църно осое, Църно осое, Църнио усоак*; 'залесен, обрасъл с растителност': *Църна гора, Църноглав, Църнокожа, Чернобрадонец, Черни връх*; 'коларски' за път: *Черния път, Марапутина, Моропутинъе*; 'трагичен, свързан със смъртта': *Черния мост* (защото на този мост са разстреляни няколко души), *Църньете ниве* (орачите попадат на човешки кости в тази труднообработваема земя, намираща се в близост до *Ерусалимски гробища* (Брезнишко)).

Семантичното поле на *червен*

Червеният цвят се открива изключително често в топонимията на Западна България. Въпреки това той е беден откъм преносни значения, за разлика от белия и черния цвят. Червеното се среща в своето буквално значение, като служи за назоваване на водни обекти, терени, планински части и дори на пътища. Основният мотив за назоваване при тези топоними е цветът на почвата: *Цръвени брег, Цръвената вода, Цръвено присое, Цръвещица, Червения заб, Червен петел, Червенуша, Червеница, Цървеняно, Цървилото*. Освен прилагателното *червен* в топонимията, макар и рядко, се среща още и *руд* 'червен', запазено в няколко названия от типа: *Рудин*.

Семантичното поле на *сив*

Анализът над ексцерпирания материал показва, че сивият цвят, макар и не толкова често срещан, колкото предходните три цвята, има твърде интересна употреба в топонимията. Както стана ясно, в семантичното поле на сивото битуват няколко различни термина: *сив* – *непелив/непеляв* – *сер/сяр* – *сур* – *барз* – *грив*. С изключение на последния, всички останали се срещат в

топонимията на Западна България. Най-разпространена е лексемата *сив*. При названията на местности определящият мотив е цветът на скалите/почвата: *Сива, Сива грамада, Сива скала, Сивец, Сивяк, Сивака, Сиваците, Сивуша*. При названията на водните обекти – цветът на водата: *Сивата вода, Сивека*. Диалектните термини *сур, сер, сир* 'сив' също са регистрирани в немалко топоними: *Сураница, Сури дол, Сурин, Сурлак, Сурлан, Сурлекан, Сури брегове, Сурина падина; Серин дол, Сери влък, Серев кръст; Сири дол*, като и при тях най-често срещаните мотиви са цветът на почвата, водата и материала, от който е направен обектът. Макар и рядко, в топонимията на Западна България се открива и терминът *пепеляв/пепелив*: *Пепелаиш/Пепелеиш, Пепеива дупка, Пепеивата могила, Пепелицата, Пепелище, Пепелуша*. Срещат се и единични названия, съдържащи диалектната лексема *барз* 'сив': *Барзето, Барза*, които са мотивирани от цвета на почвата.

Семантичното поле на *син*

Синият цвят се среща по-рядко, като употребата му е характерна по-скоро за хидронимията. Данните от Западна България показват, че два термина с идентично значение – *модър* и *син*, се конкурират. Синият цвят най-често е мотивиран от външния вид на водата: *Модра(та) вода, Модри вир, Модрио кладенец, Модрето, Модрил, Синявеца, Синявците, Синята бара, Сини вир, Синьото езеро, Синята водица, Синята пишура*, или от вида на скалите/почвата: *Модра, Модрите каменье, Сините кукли, Синек, Синио камен, Синята плъоча, Синьи камик, Синьите каманье*. Една метафорична употреба на *син* 'обрасъл с растителност' се открива в названия от типа: *Синя глава, Синя могила, Синьо буче, Синьо бръдо*. Бяха споменати вече регистрираните от Рачева на много места из българските говори примери на *син* 'сив', напр. *синя глина* 'пръст, с която са мазали стените на къщите' (Габровско – ДА), *синя пръс* 'вид глина за мазане на стени' (Марковча, Шуменско – ДА), *Сините камъни* – местност край Сливен, *синьовица* 'название на почва' (Буховец, Белослатинско, МИ *Синьовица* край Гачевци, Габровско – Странски 1957: 360) (Рачева 2003: 55). Топонимият материал от Западна България не дава неоспорими доказателства за наличието на подобно значение, тъй като при етимологизуването на топонимите, съдържащи термина *син*, не се дават данни за неговата семантика в конкретния случай.

Семантичното поле на *зелен*

Употребата на *зелен* се доближава до тази на *син* с тази разлика, че терминът се среща по-рядко в названия на водни обекти. Той се свързва с цвета на растителността: *Зелената ливада, Зелени горки, Зелена киселица, Зелена круша, Зелена ябулка*, или означава 'място, обрасло с растителност': *Зелена глава, Зелена грамада, Зелен град, Зелени град, Зеленилото, Зелени дел, Зелен дол, Зелени дол, Зелени клон*. Във ВИ *зелен* има значение 'застоял, заблатен': *Зелена бара, Зелената локва*.

Семантичното поле на *жълт*

Жълтият цвят се среща сравнително рядко в топонимията на Западна България, като неговата употреба се мотивира най-вече от цвета на почвата/ скалите: *Жълтата заредка*, *Жълтата хума*, *Жълти камик*, *Жълтата скала*, *Жълтио песок*, *Жълта стяна*, *Жълтиляко*. Освен тази буквална употреба на термина *жълт* се откриват и редки названия, свидетелстващи за фигуративна употреба, при които цветът на почвата се пренася като определение за цвета на водата: *Жълтата бара*, *Жълткото*, *Жълтата вода*.

Семантичното поле на *кафяв*

Терминът *кафяв* не се среща изобщо в топонимията на Западна България. Откриват се обаче названия на географски обекти, които съдържат някои редки архаични и дори изчезнали от съвременния език лексеми, чието значение попада в семантичното поле на кафявия цвят. Старият праславянски корен *smědŭ, засвидетелстван в стб. език като смѣдъ 'кафеникав', е в основата на названието *Смедовица*. Терминът *плав* 'бежов, рус', който в съвременния български език има ограничена употреба за окачествяване на цвета на косата, се открива в едно название *Плавица*, където по аналогия цветът на узрелите жита се оприличава на руса коса. Нерядко в названия на планински върхове се среща компонентът *мург-* 'тъмнокафяв', зает от румънския език: *Мурговица*, *Мургаиш*, *Мурджи валог*.

Семантичното поле на *оранжев* (*жълто-червен*)

Както стана ясно, терминът *оранжев* не се среща в топонимията на Западна България, но в природата съществуват немалко обекти, имащи този цвят или негови нюанси. Традиционно отненците на жълто-червеното и кафяво-червеното се назовават с термините *риж*, *ръждив*, *турунджиев* (Геров, т. 5). В топонимията на Западна България последното цветоозначение не е регистрирано. Употребата на термините *риж* и *ръждив* се доближава до тази на *жълт*. Най-често те се срещат в названия на водни обекти и местности, като основният мотив за назоваване е видът на почвата: *Ръждавица*, *Ръждавъц*, *Ръждак*, *Ръджана магила*, *Ръждавец*. Понякога се употребяват и като определение на водни обекти, като означават 'червеникава, съдържаща желязо вода': *Ръждава бара*.

9. Заключение

Настоящото проучване показва, че моделът за именуване чрез цветовете е изключително разпространен в топонимията на Западна България. Термините за цвят, регистрирани в географските названия, са твърде разнообразни и се характеризират със своя старинен произход. От засвидетелстваните над 20 цветоозначения голяма част са наследници на древни праславянски названия на цветове и имат архаичен характер от гледище на съвременната българска

лексика. Този факт доказва старинността на топонимията в Западна България, която е важен източник на сведения за развоя на нашия език.

Като един от най-непосредствените начини за идентифициране на обектите в пространството, цветовете в топонимията най-често са мотивирани тъкмо от някаква действителна характеристика на мястото, което назовават. Както все пак стана ясно, абстрактното мислене не е чуждо на всекидневното съзнание и нерядко географските названия разкриват втори план на значението на цветовете, където тяхната семантика се обогатява и разширява въз основа на различни асоциации, аналогии, метафори и метонимии. По този начин езикът на цветовете в топонимията става многозначен. Анализът на тези фигуративни употреби показва, че те до голяма степен разкриват логиката на абстрактното мислене на хората и начина, по който се осъществяват връзките между конкретното и абстрактното. Стана ясно също, че преносните значения на цветовете в езика ни отразяват универсалните модели на човешкото мислене, но същевременно зависят и от спецификата на нашата култура.

Напълно очаквано *бялото* и *черното* най-често се употребяват преносно и имат най-разнообразни значения. Можем смело да заключим, че и в топонимията *черното* се свързва предимно с отрицателни емоции, състояния и оценки, а *бялото* – с положителни. Изненадващ е фактът, че червеният цвят, макар да се среща особено често в топонимията, не проявява склонност към фигуративна употреба. Не на последно място трябва да се отбележи и фактът, че *сивото* заема важно място в езиковото съзнание и доказателство за това е големият брой топоними, съдържащи този цвят. Той е сравним с този на имената, съдържащи *синьо* и *зелено*, и е единственият непървичен основен цвят (според теорията на Бърлин и Кей), който се появява в топонимията на Западна България. При това е налице значително разнообразие на термини със значение 'сив'.

Съкращения

- ВИ – водни имена
МИ – местни имена
Сели – селищни имена

Литература

- Александрова 2007:** Александрова, Сн. Названия за цветове в българските говори. – *LiterNet* (Електронно списание), 20.10.2007, № 10 (95) <http://litenet.bg/publish20/s_aleksandrova/nazvaniia.htm>.
- Алмалех 1997:** Алмалех, М. *Цветовете в балканския фолклор. Езикът на цветовете*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Алмалех 2001:** Алмалех, М. *Цвят и слово. Психолингвистични и прагматични аспекти*. София: АИ „Проф. М. Дринов“.

- Алмалех 2006а:** Алмалех, М. *Цветът в Петокнижието: езикова картина на света*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Алмалех 2006б:** Алмалех, М. Слово и цвят: психолингвистични и прагматични аспекти. – *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Факултет „Славянски филологии“ (ГСУФСлФ)*, 91, 2006, с. 79–178.
- БДА 2001:** *Български диалектен атлас*. Обобщаващ том. Ч. 1–3. Фонетика. Акцентология. Лексика. Отг. редактор Ив. Кочев. София: КИК „Труд“.
- Бърлин, Кей 1969:** Berlin, B., P. Kay. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Berkeley: University of California Press.
- Геров 1978:** Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5: Р–~~Т~~^А. София: Български писател.
- Займов 2012:** Займов, Й. *Български водопис. Географско описание, строеж и произход на имената*. Т. 1. Велико Търново: Фабер.
- Иванов 1981:** Иванов, В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (К названию Белоруссии). – *Балто-славянские исследования*, 1981, с. 163–177.
- Иванов 1996:** Иванов, Й. *Местните имена в Гоцеделчевско (Неврокопско)*. София: БАН.
- Кноблах 1979:** Knobloch, J. Farbenbezeichnungen in geografischen Namen. – In: *Sprache und Region*. Heidelberg, s. 9–18.
- Косецки 2011:** Kosecki, K. Metonymia pojęciowa w nazwach tatrzańskich. Доклад, изнесен на XVIII Международна конференция по ономастика (Лодз, 2012).
- Мас 1990:** Maas, L. Colours as Place-Names Elements, with Special Reference to Instances of Analogy. – In: *Proceedings of the 17th International Congress of Onomastic Sciences*. Vol. 2. Eeva Maria Närhi (ed.). Helsinki, pp. 134–140.
- Михайлова 2012:** Михайлова, Д. *Семантични процеси и явления в българската топонимия*. Велико Търново: Ивис.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език*. София.
- Монд 2012:** Maund, B. Color. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2012 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/color/>>.
- Пернишка 2011:** Пернишка, Е. От погледа – към света и времето. – В: *Проблеми на социолингвистиката*. Т. 10: *Езикът и социалният опит*. Под ред. на Ангел Г. Ангелов и др. София: INSOLISO, с. 29–34.
- Петрова 2009:** Петрова, А. Към етимологията на едно регионално географско название. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 9. Под ред. на М. Ангелова-Атанасова. Велико Търново: Ивис, с. 414–423.
- Попов 1959:** Попов, К. Местните имена в Белослатинско. – *ГСУФФ*, 54, 1959, № 2, с. 485–671.
- Райчевски 1991:** Райчевски, Ст. Цветовата символика в хидронимията по българските земи. – *Българска етнография*, 1991, № 1, с. 24–30.
- Рачева 2003:** Рачева, М. Семантични проблеми на българските цветоозначения от праславянски и индоевропейски произход в контекста на техните славянски съответствия. – *Славянска филология*. Т. 23. Доклади и статии за XIII Международен конгрес на славистите, с. 49–62.

- ПРОДДЛ 1974:** *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Т. 3. Под ред. на Ст. Илчев. София: БАН.
- Стайнвал 2002:** Steinvall, A. *English Colour Terms in Context*. Umea: Institutionen för moderna språk, Univ.
- Тодорова 1987:** Тодорова, Е. *Семантично-функционални особености на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. София: БАН.
- Умленски, Ковачев 2013:** Умленски, Ив., Г. Ковачев. *Местните имена в Кюстендилско*. Т. 2. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- УСЕР 1988–1989:** *Украинский советский энциклопедический словарь*. Т. 1–3. Под ред. Кудицкий, А. В. и др. Киев.
- Ханегрефс 1980:** Ханегрефс, Н. Наименования на цветовете в балканските езици. – *Съпоставително езикознание*, 1980, № 5, с. 3–19.
- Хил 2008:** Hill, P. The Metaphorical Use of Colour Terms in the Slavonic Languages. – In: *Themes and Variations in Slavic Languages and Cultures. Australian Contributions to the XIV International Congress of Slavists*. David N. Wells (ed.). Perth, pp. 62–83.
- Чолева-Димитрова 2002:** Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. София: Пенсофт.
- Чолева-Димитрова 2011:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Софийско. Историко-etimологичен речник* (ръкопис).
- Щепан 2004:** Štěpán, P. *Označení barev a jejich užití v toponymii Čech*. Praha: Univerzita Karlova.

Източници

- БЕР:** *Български етимологичен речник*. София: БАН, 1971–
- РБЕ:** *Речник на българския език*. София: БАН, 1977–
- РСБКЕ:** *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 1, 2, 3. София: БАН, 1955, 1957, 1959.
- Електронна база данни на микропонимията от Западна България, секция „Приложна ономастика“, Институт за български език „Проф. Любомир Андрийчин“, БАН
- Велев 2009:** Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. Велико Търново: Астарта.
- Велев 2010:** Велев, В. *Местните имена в Пернишко*. Велико Търново: Фабер.
- Дуриданов 1952:** Дуриданов, Ив. *Местните названия от Ломско*. София: БАН.
- Заяков 2013:** Заяков, Н. *Местните имена в Кулско*. Велико Търново: ВУ „Св. св. Кирил и Методий“.
- Заимов 2012:** Заимов, Й. *Български водопис. Географско описание, строеж и произход на имената*. Т. 1. Велико Търново: Фабер.
- Иванов 1982:** Иванов, Й. *Местните имена между Долна Струма и Долна Места*. София: БАН, 1982.
- Иванов 1996:** Иванов, Й. *Местните имена в Гоцеделчевско (Неврокопско)*. София: Студио Стандарт.
- Михайлова 1984:** Михайлова, Д. *Местните имена в Михайловградско*. София: БАН.
- Михайлова 1986:** Михайлова, Д. *Местните имена в Берковско*. София: БАН.

- Михайлова 2008:** Михайлова, Д. *Местните имена в Ботевградско*. София: БАН.
- Николов 1997:** Николов, Б. *Топонимията на Врачанска околия*. София: Алиса.
- Попов 1959:** Попов, К. Местните имена в Белослатинско. – *ГСУФФ*, 54, 1959, № 2, с. 485–671.
- Симеонов 1966:** Симеонов, Б. Етимологичен речник на местните названия от Годечко. – *ГСУФСлФ*, 60, 1966, с. 166–248.
- Чолева-Димитрова 2009:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София: ИБЕ.
- Чолева-Димитрова 2011:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Софийско*. Историко-етимологичен речник (ръкопис).

Гл. ас. д-р Мая Влахова-Ангелова
 секция „Приложна ономастика“
 Институт за български език
 „Проф. Любомир Андрейчин“, БАН
 бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
 1113 София
 mvlahova@abv.bg

Ass. Prof. Dr. Maya Vlahova-Angelova
 Applied Onomastics Department
 Institute for Bulgarian Language, BAS
 52, Shipchenski prohod Blv., Bl. 17,
 1113 Sofia, BG
 mvlahova@abv.bg

ОБРАЗЪТ НА ЧИСТАТА ЖЕНА В СТАРОБЪЛГАРСКОТО ЖИТИЕ НА СВ. ТЕОДОРА И В ТРАДИЦИОННАТА КУЛТУРА

Калина Мичева-Пейчева

Резюме. Стремешт към чистота е един от най-трайните мотиви, отразени в езика и културата – както в диахронен, така и в синхронен план. Той намира своето отражение в древната, народната и съвременната ритуалност. Жената е изконно нечиста заради своята активна роля в грехопадението, заради периодите на граничност, които бележат живота ѝ, заради връзката ѝ с нечистите същества. Именно затова преобразяването ѝ в чиста, нейното физическо и духовно очищение е сред ключовите елементи в старобългарските текстове и в традиционната обредност.

Abstract. Reaching clearness appears one of the most lasting motives, reflected in the language and culture – in diachronous and synchronous aspect. It has reflected the ancient, folks' and modern rituality. The woman is genuinely not clean because of her active role in the original sin, because of the periods, which mark her life, because of her connection with the evil spirits. Therefore, her transformation in a clean woman, her physical and spiritual cleaning appears one of the most crucial elements in the Old-Bulgarian texts and in the traditional ritualism.

Keywords: clean woman, sin, ritualism, travesty.

Феноменът чиста жена е един от най-устойчивите елементи от културната парадигма от древността до постмодернизма, реализиращ се под различни форми и смисли в отделните социокултурни контексти. В етноспецифичните християнски култури образът за чистата жена се формира под въздействието на религиозния идеал за богоугодно поведение, близък до сакралната Света Богородица. Българските учени – етнографи, етнологии и етнолингвисти, изследват процесите на вярване на християнски съдържателни компоненти в обредността, свързана с народния календар и митологичните същества (Георгиева 1983, 1993; Маринов 1984, Китанова 1996, Беновска-Събкова 1996 и др.).

От друга страна, някои елементи от политеизма без съмнение се усвояват и преработват в християнството. В. Иванов и В. Топоров наричат този процес креолизация и анализират проявите му при надграждането на християнските представи върху древните славянски вярвания, като разглеждат руски текстове за славянските богове (Иванов, Топоров 1965). В. Живов обяснява функциите на светците и мъчениците, както и почитта към тях и с влиянието на митологичните същества, застъпници на хората пред божествата: „Развитието на култа към светците тук се наслажда върху мощния пласт от религиозни и социокултурни представи на късноантичното общество. Светецът във функцията си на защитник и застъпник изпълнява същата мисия, която в античното световъзприятие се приписва на демоните (или други митологични същества) – пазители на човека или целия му род и изпълняващи ролята на посредник между човека и висшите сили. Към светците се обръщат с молитви в случаите, когато по-рано са принасяли жертви на боговете и са молили героите за помощ. Именно това пренасяне на функции в крайна сметка обуславя прикрепването на различни сфери на влияние към отделни светци, което е изключително характерно както за западното, така и за източното средновековие...“ (Живов 2002: 91). Дж. Агамбен в изследването си, посветено на сакралното, обръща внимание на връзката между езическото погребение и погребалните ритуали за английските и френските крале (Агамбен 2004: 113, 114).

Следователно може да се каже, че има достатъчно доказателства за взаимната връзка между двете най-съществени културни норми в историята на европейската цивилизация – християнската и традиционната. Именно тя е обект на изследване в тази студия, анализирана през призмата на традиционните представи за чистата жена в житието на св. Теодора в средновековната българска книжнина.

Житието на св. Теодора е преведено от гръцки на старобългарски още през X в. След това то претърпява многократни редакции и се отдалечава от оригинала. Според А. Димитрова, която подготвя цялостно критично издание на житието по славянски преписи, не може да се каже, че е открит точният гръцки оригинал на славянския превод, но наблюденията потвърждават, че е гръцкото житие BHG1727–1728 (Димитрова 2013). Ученият E. Voordeckers споделя същото мнение, но изтъква, че съществуват и разлики между гръцкия и славянския вариант. Според него общата преработка и подредба на житията в Бдинския сборник с жития на жени светици го правят „оригинално произведение на славянския преводач“ (Bdinski zbornik 1973: 31, 40). Много изследователи на старобългарската книжнина обръщат внимание на факта, че преводността в средновековните литератури се съчетава с компилации, редакции и преработки, които позволяват да се гледа на тези преводни произведения като на самостоятелен културен феномен (Станчев 1982, Мирчева 2006).

Материалът е ексцерпиран от два преписа на Житието на св. Теодора (ЖТ). Първият се намира в Михановичевия патерик от XIII–XIV в. Съставът на патеричните сборници като ръкописи с предимно монашески жития

е изследван (Николова 1980, Петрова 1999, Лалева 2003), но не и от лингво-културологична гледна точка. Този препис е представител на кратката версия на житието, в която липсва последният епизод за съдбата на мъжа и сина на светицата след смъртта ѝ. В науката този препис се нарича още Виенски поради местонахождението на паметника (Димитрова 2013). Материалът от него е ексцерпиран от текстовия корпус Cyrillomethodiana (<http://histdict.uni-sofia.bg/>).

Вторият препис е част от уникалната колекция от жития само на светици в Бдинския сборник от 1360 г. Според учените Бдинският сборник не е превод на готов византийски състав, нито на отделни гръцки произведения, а е компилиран на славянска почва (Георгиева 1998). Сборникът е принадлежал на цар Иван Страцимир и царица Ана. Датиран е съвсем точно благодарение на приписката към него, в която се казва, че е изработен по поръка на царица Ана в град Бдин в 6868 г. (което по византийското летоброене е между 1 септември 1359 и 31 август 1360 г.). Ексцерпцията е направена по изданието на белгийските учени J. L. Scharpe и F. Vyncke (Bdinski zbornik 1973). Преписът на Житието на св. Теодора в Бдинския сборник е представител на дългата версия, но е свързан и с архетипа на кратката, затова установените текстологични разлики между двата преписа са твърде малки, като се изключи краят на житието. При цитиране се предпочита текстът на преписа в Михановичевия патерик, тъй като в него е съхранен среднобългарският правопис, а правописът на текста от Бдинския сборник е безюсов.

Материалът за данните от традиционната култура е извлечен от Архива на българския диалектен речник (АБДР), от Архива на Етнолингвистичния речник (ЕтнР), от Енциклопедичния речник на българската митология (ЕнцР 1994) и от изследвания по етнография, етнология и етнолингвистика. Данните от двете културни парадигми се анализират с методите на лингвокултурологичния контекстуален анализ, на лингвистичната семантика и на етнолингвистиката.

Чистотата на жената е съществен съдържателен елемент от народната култура: обредните хлябове за календарните празници, а също и тези за кръщение, сватба или погребение трябва да бъдат приготвени от чисти жени. Отново чисти трябва да бъдат жените, които лекуват чрез обредни практики различни болести. Според учените в народните представи категорията чист се свързва предимно с жената, с нейните физиологични състояния: тя е чиста, докато е девица; когато не е в период на месечен цикъл; в следродитбена възраст и ако е вдовица (ЕтнР; ЕнцР 1994: 230; Етнография на България 1985; Маринов 1981; Георгиева 1993: 172). Словосъчетанието *чиста жена* е български етнокултурен термин, който има следните езикови и смислови варианти: *чѣста жинѣ* - „жена, която няма вече менструация“ (АБДР); *чѣста женѧ* - „вдовица или жена, която известно време се е въздържала от полов акт със съпруга си“ (ЕтнР; ЕнцР 1994: 230; Етнография на България 1985: 123; Маринов 1981; Георгиева 1993: 170); *чѣста женѧ* - „жена, която вече не

ражда“ (ЕтнР; Етнография на България 1985: 123; ЕнцР 1994: 230; Маринов 1981; Георгиева 1993: 171).

Очевидно концепцията за чиста жена се гради преди всичко на телесната чистота. В изследваното житие преминаването на Теодора Александрийска в лоното на грешниците става също при нарушаването на една от хипостазите на телесната чистота. Тя извършва полов грях и изневерява на съпруга си. Първоначално тя отговаря на християнския идеал за жена:

Жена именем Феодора. мжжата. красна видѣниемъ. и богатоу родителю чѣдо. благородна и вожди сѧ бога. та съ ангелы ликъствова. и пицѣ ѿ небесъ приѣтъ 115 v

Тъкмо приобщаването на Теодора към „дика ангели“ и „небесната храна“ мотивира дявола да я изкуши, като подтиква друг мъж да се влюби в нея и да я пожелае. Въпреки нейната съпротива „на много дни“ и мисълта ѝ за „съда във великия ден“ на Второто пришествие, в един момент последният аргумент против изневярата остава възможността слънцето да види нейния грях и да го „открие пред Господ“. Слънцето се възприема като медиатор между човека и Бога, което отговаря на представите за него в архаичните култури. Затова и грехът се случва след залеза на слънцето, тоест осъществява се корелацията зло – тъмно – нечисто. Средновековният текст не акцентира на подробности на прелюбодейството, то е описано съвсем кратко: „прелюбодеецът ... като дойде вечерта и тъмната, беше с нея и си отиде“.

Всъщност не физическият акт, а вътрешните промени при осъзнаването на греха са по-важни. Защото преминаването от грях към праведност, от падение към святост е много по-достоверен модел за подражание. Именно с такива образци е изтъкана средновековната литература. Само в Бдинския сборник има още два примера за подобно духовно израстване и пречистване – в Житието на Мария Египетска и Словото за блажения Авраамий и неговата племенница Мария.

И в народната култура изневярата и извънбрачните връзки се санкционират строго. Невенчаната жена, която живее с мъж, както и тази, която е родила незаконно дете, не могат да изкупят греха си и да се очистят, те подлежат на изгонване, защото в противен случай тяхната нечистота ще предизвика природни бедствия и болести за околните. Тежестта от прелюбодейството винаги пада върху жената и тя бива подложена на изолация заради своята нечистота. Неслучайно и случването на акта е през нощта, осъществява се връзката: нечисто деяние – нечиста жена – нечисто време. Възможно е изолацията на съгрешилата да бъде не само външна санкционираща мярка, а самоволен и съзнателен път отвъд предела на общността, равносилен на път към себеосъзнаване, а оттам – и път към дълбините на вътрешния катарзис.

Теодора Александрийска също се отделя от своите, тръгвайки по пътя на изкуплението, който започва с опита да осъзнае същността на своето прегрешение. Тя се обръща към духовното в лицето на игуменката на манастира и

на свещения текст на Евангелието. Теодора осмисля тежестта на деянието си и прави своя избор: да се отрече напълно от настоящото си битие, да се отдаде на духовното поприще, като отиде в манастир. Решението е напълно в духа на религиозния модел за богоугодно поведение (сравни съдбата на Евпраксия в Житието на св. Евпраксия в Бдинския сборник и др.). Теодора обаче отхвърля и женската си същност поради греховността ѝ, премахва външните белези: **злато же и ризы**, подстригва дългите си коси, които в митоепичната култура са символ на женствеността и сексуалността, и облича дрехите на мъжа си. Превръщането ѝ в мъж бележи по-нататъшния ѝ живот: тя заживява като монах в мъжки манастир.

Преобразяването на жена в мъж не е чест и обичаен модел в християнската книжнина. Неговите корени могат да се потърсят в архаичните културни нагласи. Г. Краев в книгата си „Маска и було“ анализира травестирането в различни културни контексти (Краев 2003). Смяната на ролите в българската традиционна култура се случва в гранични периоди, белязани от преход от едно състояние в друго, например Мръсните дни около Коледа или Русалийската седмица при разпускането душите на мъртвите. То е част от процеса на превръщането на реда в хаос, за да бъде космосът пречистен чрез омърсяване. Травестирането според някои изследователи е типично именно за българската традиция и не се среща у другите славянски народи, защото е наследено от византийските и тракийските Дионисиеви празници (Венедиктов 1983). В коледарските дружини, както и в кукерските игри представянето на мъже като жени е обичайно.

Трансформацията обаче на жени в мъже също е възможна. „Другият обред при Совойницата, който заслужава внимание, е травестията — преобличането на една от двете моми, които са главни действащи лица, в мъжки дрехи: обикновено калпак и елек... Тази практика не е характерна само за Совойницата. Тя, както ще видим това по-нататък, се среща и на други празници, изпълнявани от жени. И това преобличане, също както преобличането на мъжете в женски дрехи, чуждо на другите славянски народи, без съмнение представлява един обичай, който води началото си от старите тракийски празници, изпълнявани през Поганите дни“ (Венедиктов 1983: 282). Очевидно травестирането цели предпазване от нечистотата и хаоса чрез преобръщане на реда, чрез повторно пресъздаден хаос. Тоест преобличането на мъжете в жени и на жените в мъже е своеобразен отговор на подобното с подобно.

Травестирането присъства и в богато засвидетелстваната вариативност на обредите на Лазаровден: „Две от лазарките, които вървят начело на групата, носят в ръцете си два атрибута, типични за мъжа. Едната носи брадва, а другата — тояга. Тази, която носи брадвата, на много места е облечена в някои мъжки дрехи. Често пъти тя има на главата си калпак, облечена е в елек, препасана е през гърдите с кръстосани колани и понякога има и наметало — ямурлук или друга мъжка дреха. Тя обикновено се нарича кумица или боеница, а също — боенек“ (Венедиктов 1983: 287). Целият цикъл от лазарски

обреди цели предпазване от нечистите сили и особено от залюбване от змей. Травестирането и тук следва модела при Совойница и коледарските дружини: чрез смяна на реда и преднамерена аномалност се прогонва нечистотата.

За да изтласка и заличи своята нечиста същност, Теодора Александрийска също се преобразява на мъж. Вероятно обаче тук става дума не просто за прогонване на подобното с подобно, а за отказ от всичко женско, сексуално и оттам – греховно. Не бива да се забравя архетипната представа за жената като нечиста. Трансформацията на Теодора Александрийска в мъж е първата стъпка по пътя на очистването. Втората стъпка е монашеската аскеза и тежкия монашески труд, който тя полага като брат Теодор в манастира в продължение на осем години.

Важен елемент от нейните изпитания е и постът. Теодора решава да надмogne обичайните норми за ограничение от храна.

молѣше етери ѿ вратиѣ. да о҃молѣтъ ѡтѣца да сѧ би постила. ҃. дни. и рече еи ѡтѣць ѡадо ꙗ҃ко Феодоре. богъ да ѡтвердѣтъ тѧ въ страсѣ его. колико днии хо҃щешѣ постити сѧ. она же рече .҃. дни ѡтѣче и глагола еи ѡтѣць. приложи и дро҃га и два. и пости сѧ ѿ недѣла до недѣла она же с радостиѧ велиѧ приемиши повелѣнии ѿ архимандрита творѣше тако 118 v–119 г

Едноседмичното гладуване е само една от реализациите на стремежа на Теодора към очистване. Когато дяволът я изкушава, тя започва да яде люти растения и да пие морска вода. Оттласкването на Дявола чрез пост е основен мотив и при Исус: „изпълнен с Духа Светаго, върна се от Йордан, и поведен беше от Духа в пустинята; там Той биде изкушаван четирийсет дена от дявола, и нищо не яде през тия дни; а като се изминаха те, най-сетне огладня“ (Лука 4:1, 2).

и вѣ гризѣщи билѣе сверѣпо весоли. и пиѣше водѧ морскѧ. и тако себе мжѣше да ѿданѣ вѣдѣтъ грѣхъ еѧ 122 г

В това отношение Теодора спазва утвърдения агиографски модел на възвисяване, понеже в християнството постът е най-висшата степен на физическо и духовно пречистване. В Стария Завет има множество примери за постещи, духовно чисти люде. Моисей например е постил 40 дни и 40 нощи (Библия 1998: Изход 34:28), за да е готов да получи десетте Божии заповеди. Пророк Илия след строг пост, душевна чистота и голяма ревност към Господа се удостоил да види Божията слава (Библия 1998: 3 Царе 18:4–13). Според изследването на В. Мичева християнската представа за поста се вербализира в старобългарските класически паметници с лексеми от три корена: 1. постъ, постити (сѧ), пощенне, постыникъ, постыница, постынь; 2. алкатн, алканне, алчѣва, алчынъ, алчѣвынь; 3. въздръжанне, въздръжатн сѧ, въздръжаньнь. В думите с корен алк- се съчетават значенията: ‘глад, гладуване’ и ‘пост, постене’. Като ономасиологичен признак се осъществява ‘ограничаване на храната’. При думите с корен -дръж- се изтъква признакът ‘ограничаване на телесни-

те потребности и земните удоволствия', т.е. налице е разширяване на номинационната база. При лексемите с корен *пост-* ономасиологичният признак е 'телесно и духовно усъвършенстване', като именно в семантиката на *постѣнѣ* (сѣ), *постъ*, *постѣтнѣ* и *постѣнѣца* най-силно присъства по-широкото християнско осмисляне на ограничаването: 1. от храна, сън и 2. от лоши помисли, чувства и злодеяния (Мичева 2012). В Житието на св. Теодора многократно са засвидетелствани именно лексеми с корен *пост-*.

Постът обаче не е нов културен феномен в християнството. Разбиран като ограничение от определена храна и предпочитане на друга, той е част от митологичната културна традиция от древни времена. Дж. Фрейзър анализира вярванията на племена в Азия, Африка и Америка, свързани с храненето с един тип животни и отбягването на друг тип (Фрейзър 2006: 464–465). Ограничаването на храната и водата е част от комплекса задължителни действия при много ритуали за инициация или за очистване. Според учените в българската култура постът се изпълнява въз основа на синкретизъм от дохристиянски представи и вярвания за граничността и опасността на определени периоди от годината и християнски предписания и изисквания (ЕнцР 1994: 275). В народната култура постенето се възприема като основно задължение на всеки. С голямо уважение се гледа на хората, които стриктно следват поста, те се смятат за чисти: *чѣст човѣк* — 'който не е блажил по време на пост' (АБДР). Постенето, *пѣсте'н'е* (АБДР, Самоков, Тръстеник, Плевенско) е определено като „въздържане от едене на месна храна за определено време“ (АБДР, Ихтиманско), *пѣста* като 'не ям блажна храна по религиозни причини, поста' (АБДР), а *пѣст'им* — 'ядем храна без месо, без продукти от животински произход' (АБДР). Тоест в диалектите като основен репрезентант на традиционните нагласи акцентът е поставен върху физическата страна на поста – ограничаването на блажни храни.

Унаследеният от политеистичните религии модел за отказване от определен тип храни и предпочитане на друг се обогатява в монотеистичната християнска религия: гладът се съчетава с мисъл за Бога и с добри дела. Постещата Теодора се отдава на непрестанни молитви към Господа. Отначало тя моли преди всичко за опростяването на своя грях, но преодолявайки трудностите на монашеския живот, израства и приобщава всички братя да служат на Бога и да се молят заедно с нея. Молитвите стават за Теодора път към хората и животните.

молитви же своѣ творѣше съ бѣдѣниемъ. и съ прилежаниемъ. зѣбѣри же мѣста того. събирахъ сѣ к ней и слоужахъ ей. биле приносяще въ хижѣ еѣ 122 г

Постенето и молитвите с братята превръщат Теодора в достойна за Божията благодат. Житиеписецът разширява нейните реализации: тя побеждава чудоейно диви зверове. Теодора се сдобива със свръхчовешки дарби: благодарение на нейното лично надмогване на човешката природа, тя сътворява своето чудо и затова е въздигната в нов ранг – на творителка на чудеса. Игу-

менът на манастира я изпраща при звяр, „нарицаем крокодил“, който изяжда хората, минаващи покрай езерото, в което той живее. Теодора обуздава кръвожадното животно със силата на словата си, превърнати в нейно свято оръжие. Там, където физическата сила се е провалила, успява духовната сила на думите.

она приде и ста на брѣзѣ. и се коркодиль пришеде и възатъ ѿ на сѧ. и внесе ѧ до срѣдѣ езера. и простеръши скждельникъ почурпе. и възложи врѣхоу звѣри. и принесе ж звѣрь постави ж на земли. она же вбращъши сѧ рече къ коркодилоу. не бжде к томоу никогоже 119 v

Теодора е призвана да изпълни още по-голямо чудо от този тип. Тя преминава в тъмнината пътя от своя манастир до друг манастир, водена от диво животно. Така доказва на невярващите монаси своите възможности. За нея присъствието на звяра е безопасно, но за вратаря на манастира се оказва рисковано – той е смъртно нахапан. Тогава агиографската героиня извършва подвиг: с името на Бога тя унищожава звяра, а с Христовото кръстно знамение изцелява вратаря.

и текъши и вврѣте и снѣдаема. и еиши звѣрь за грѣтанъ избави чловѣка. и рече звѣреви соухо да бждетъ тѣло твое. іако вбразъ кожїи іаси. и авиє падъ и издише звѣрь тѣ. блаженаѣ же въземши чловѣка снѣдена въ стегно. и сътвори знамение христово и ицѣли ї 120 г

По този начин в Житието на св. Теодора образът на светостта постепенно се обогатява, като се наслагват едно след друго чудодейните постижения. Укротяването на хищници не е прецедент в християнската литература, този мотив се възпроизвежда многократно в свещени текстове, но първоначално той е част от античната митология, в която героите доказват себе си, като побеждават различни опасни зверове. Херкулес убива Немейския лъв, улавя Еримантския глиган, укротява Критския бик. Тезей унищожава минотавъра. Язон успява да впрегне двата огромни свирепи бика, дар от Хефест.

В българския фолклор юнаците често се справят със змейове, хали и други митологични същества, за да изпълнят своята мисия на защитници на хората. В традиционната култура някои животни се осмислят като нечисти и опасни, понеже са свързани етиологично или по функция с вампирите, нечистите духове и дявола. Такива са вълкът, козелът, змията, гущерът и др. Практикуват се многопластови очистителни и предпазни обреди и се честват празници, за да се умилостивят тези животни (Мичева-Пейчева 2013: 187, 193, 198, 207).

След зверовете Теодора се среща със самия Дявол, еманация на нечистотата, и неговите превъплъщения. Текстът следва схемата на агиографските произведения, според която героите израстват, докато подвизите им се усложняват. Скоро след като е спасила вратаря, тя успява да разпознае дявола и да го прогони с кръстното знамение, което символизира нейната непоколебима вяра в Бога. Разпознаването на сатанинското и нечистото е знак за божествена

дарба, притежавана от медиаторите – онези, които познават и отвъд, и отсам, и греха, и пречишването. Като покаяла се грешница Теодора се бори с нечистите същества и с Нечестивия.

ТЪГДА ЖЕ ДИ'ВВОЛЬ ІАВИ СѦ ЕИ. ВЪНЕГДА ТВОР'БШЕ СЛОУЖЕЖЪ БРАТИ. И ГЛАГОЛА ЕИ СЪ ГИ'ВВОМЪ. ТИ БЛАЖДНИЦЕ ПР'БЛЮБОД'НИЦЕ. ЕГДА ИСПАДЕ ѿ СВОЕГО МЪЖА И ПРИДЕ ЛЪСТИТЬ ВЕ'БХЪ. ТАКО МИ СИЛИ МОЕѦ. АЩЕ ТИ НЕ ИЗДРЪІѦ ІАМИ. ДА РАСПАТААГО ѿВРЪЖЕШИ СѦ ... ОНА ЗНАМЕНАВШИ СѦ ЗАПР'БТИ ЕМОУ И ИЩЕЗЕ 120 v

Когато преките заплахи на дявола, че ще я накара да се откаже от разпънатия Христос, не успяват да я отгласнат от избрания път, сатаната замисля изкушение, с което да я прелъсти. Той се преобразява в мъжа ѝ и я моли да се върне при него, като градира аргументите: 1. Мъжът ѝ е много нещастен без нея. 2. Заради нея той е изоставил баща си и майка си. 3. Като се приберат в дома си, мъжът няма да „сътвори грях“ с нея, тоест няма да изисква тя да изпълнява съпругеските си задължения. Последният аргумент е особено важен, защото Теодора вече е извършила прелюбодеяние и не би могла да води нормален съпругески живот. Въпреки лъжите на дявола, който иска да я подмами, представяйки се за свой, монахинята не се отклонява от своя избор.

РЕЧЕ К НЕИѦ АЗЪ К ТОМОУ НЕ ПРИДЖ ВЪ ГРАДЪ. ѿРЕКОХЪ КО ТИ СѦ. ІАКО СЪИИѦ ИВАНА СІИ'СИ БЕЗАКОНІЕ СЪ МОЕѦ. И ПОГОУБИХЪ СИ ЛИЦЕ БЛАГОРОД'СТВА. И СЕГО РАДИ В'БЖАХЪ ЖИТИА СЕГО СВ'БТА. ДА НЕ КАКО ВЪ ГОРЕ ВЪПАДЪ. И ВЪЗД'Б РЪЦ'Б НА НЕБО СЪТВОРИТИ ЕМОУ МОЛИТВЪ. И АБИЕ ИЩЕЗЕ ДИ'ВВОЛЬ 121 v

Когато измамата не постига целта си, дяволът изпраща на Теодора страшно видение – всички земни и морски зверове, готови да я погълнат. С вярата в Господ тя отгласква злото и опасното, влизащо в антагонизъм с нейната святост и чистота.

ПОКАЗАШЕ ЕИ. ВИД'НИИ'Б СТРАШНА. И СЕ ЗВ'БРИЕ ЗЕМНИИ'. И МОРСЦИИ' ПРИДЖ НА НѦ. И МЪЖЪ ГЛАГОЛА СІИ'БДИТЕ ЛЮБОД'НИЦЪ ТЪ. БЛАЖЕНА'Б ЖЕ ФЕОДОРА ГЛАГОЛАШЕ. ОБИШЕДЪШЕ ОБИДЖ МА ИМЕНЕИѦ ГОСПОД'НИИѦ ПРОТИВЛ'БХЪ СѦ ИИѦ. АБИЕ ЖЕ ИЩЕЗЪ ВИД'НИИ'Б НЕПРИ'БЗНИНА 122 v

В кулминационния момент в борбата между дявола и Теодора Александрийска тя трябва не само да устои на поредното видение – княза на областта, но и да изтърпи физически мъки, побой и болка.

ПАКИ ПОКАЗА ЕИ ДИ'ВВОЛЬ ВИД'НИЕ ВЕЛИЕ. И СЕ ВОИ МОИЗИ И СНОУЗНИЦИ ГЛАГОЛАШЕ. КНАЗЪ МИМО ІАЗДА И ВСИ ПАСТИРИ ПОКЛАН'БХЪ СѦ ЕМОУ. И ПРИДЖ ДО БЛАЖЕНИѦ ФЕОДОРЪ. ОНА ЖЕ НЕ ПОКЛОНИ СѦ. НИ ВСТА ПРОТИВЪ ВИД'НИЮ. ВОИИ ЖЕ ГЛАГОЛАХЪ ЕИ. ВЪСТАНИ КНАЗЪ МИМО 'БЗДИТЬ ПОКЛОНИ СѦ ЕМОУ. ОНА ЖЕ РЕЧЕ. ГОСПОДЕВИ БОГОУ МОЕМОУ ЕДИНОМОУ ПОКЛОНАТЬ 122 v

Теодора запазва християнското си достойнство, като отказва да се поклони на земния господар, а и съхранява физическата си сила и остава жива след мъченията и побоите. Още два пъти я изкушава дяволът с материални блага

– злато и храна, но тя ги отхвърля. Текстът безспорно утвърждава образец на женско поведение: Теодора надмогва дявола, той е принуден да се откаже от борбата с нея, тя го превъзхожда с вярата си в Бога, с физическия си стоицизъм и с духовната си сила, като вероятно физическата сила е следствие от извънредната духовна мощ.

Превъплъщенията на дявола могат да се тълкуват и като отглас на превъплъщенията на божества, познати още от гръцката митология. Там Зевс приема един или друг облик, за да получи това, което желае – за да спечели Хера, той се превръща в раздърпана и рошава кукувица; преобразява се в бик и отвлича Европа и т.н.

Противопоставянето на дявола като християнски вариант на зъл дух има паралели и в българската обредност. Вълчите празници от 14 до 21 ноември на места се мислят за по-опасни от Мръсните дни, защото през тях върлува зъл дух Мратиняк, който разболява хората. Най-старата и следователно най-чистата жена в общността трябва да прогони болестотворния дух, като „изиграе“ битка с него. Тя заколва жертвено пиле, но през цялото време повтаря, че убива Мратиняка. Така гарантира здравето и оцеляването на своите.

Борбата с дявола като път на очистване може да се анализира и като преосмислен вариант на срещата на жени в лиминален период с нечисти същества в традиционната култура. Според културните нагласи родилката и бременната се смятат в почти цяла България за нечисти. До 40 ден след раждането жената се възприема като „особено нечиста“ (ЕнцР 1994: 203), и то не само във физиологичен план. По това време тя е между живите и мъртвите, между доброто и лошото, Бога и дявола. Точно тогава жената лесно може да бъде наранена от нечистите сили. В лиминалния период на бременността на нея също може да ѝ въздействат зли духове. Според А. Воденичарова „бременната е нечиста, защото носи два живота ... тя трябва да се пречисти, защото се намира между тоя и оня свят“ (Воденичарова 1994: 117).

За да се очистят, родилката и бременната трябва да преодолеят същества като лехусници и нави, които причиняват тежки болести на тях и на новороденото. С отиването на родилката в църквата на 40-ия ден след раждането завършва опасният период от живота на жената. Сакралното място и молитвите прогонват нечистите същества. Налице е изключителна близост между представите за очистващата се жена в традиционната и в християнската култура.

Общи са мотивът за борбата с нечисти същества, които могат да бъдат и слуги на дявола, и мотивът за силата на религиозната санкция: молитва, кръстен знак. Различно обаче е присъствието на жената в тези две парадигми. Според традицията нечистата жена може само да се предпази от лехуси, нави, навивници и др., като използва апотропеи и обредни практики. Тя не влиза в открито противопоставяне с тези сили. Тя трябва да оцелее, да премине през този период на нечистота невредима. Докато съгрешилата и омърсена жена в християнската книжнина трябва да се очисти от греха, като реално воюва с дявола и неговите пратеници, тя трябва да изстрада физически и духовни

мъчения, побои, съблазни, измами. Точно в битката със злото тя се издига над обикновеното и се превръща в светица.

Друга хипостаза на чистата жена, обща за св. Теодора и традицията, е съзнателното лишаване от полов живот. Теодора Александрийска извършва полов грях и затова изкуплението минава през пълно отричане на половите връзки. До смъртта си Теодора в битието си на брат Теодор живее като девица. Запазването на чистотата в християнската книжнина е висша ценност. То се олицетворява в най-голяма степен от Св. Богородица, но има и други превъплъщения. Може да бъде отказ от брак като при св. Текла в Житието на св. Текла или съхранение на целомъдрието и след брака като при двамата новобрачни в Житието на св. Филотея от Патриарх Евтимий. Може да бъде осквернено и след това възврънато девство след дълъг път на очистване, както при Мария Египетска в Житието на Мария Египетска. Подобен е моделът и при св. Теодора.

В народната култура също липсата на полови контакти е важен елемент от обрядността. Например глинена фигура при обряда за дъжд „Герман“ се изработва от *чисти мом* (ЕнцР 1994: 84; Арnaudов 1971: 204–206; Йорданова 2004: 51), *чисти стари жени* (Попов 1989: 71) или *деца* под ръководството на възрастни жени, най-често *вдовици* (Георгиева 1993: 233), които също са *чисти*. На Гергьовден краваите се месят или от чисти момичета, или от възрастни жени, отродили се, тоест неведещи по презумцията полов живот.

Освен че избира въздържанието като свой дълг, Теодора приема върху себе си последиците от чужд грях. В битието си на мъж тя отказва да бъде с една „девица“ под предлог, че е болна, „има зъл дух“.

И въ полоуноши приде къ ней дъщи старѣшинѣ монастырѣ того въ граждѣ. и глагола еи приди лажѣ съ мноѣ. она же рече въ истинѣ сестро моѣ. не моѣ лици с тобоѣ. тако доухъ зълъ имамъ. еда како оубиеть тѣ. 120 v

Между цитирания текст в Михановичевия патерик и този в Бдинския сборник има една съществена разлика: на мястото на *не моѣ лици с тобоѣ* стои *не могу лици с женою*. Тоест текстът в Бдинския сборник много по-точно насочва към истинската същност на Теодора. Въпреки отказа, Теодора е набедена, че е била с девицата, която *въ чрѣвѣ имать*. След раждането на отрочето то е предадено на мнимия насилник и баща да го отгледа. Теодора се примирява с клеветата и със съдбата си. Изгонена е от манастира поради „новия грях“ и се отдава на грижите за израстването на младенеца.

и повелѣ архимандритъ изгнати изъ монастырѣ. блаженѣѣ Фѣодорѣ. и въдавшѣ юи младенецъ. прѣбывъсть подѣ стѣноѣ монастырѣ сътвориши хъжѣѣ младенца ради. и испроси ѿ пастырен вълницѣ и рогозинницѣ. и покры младенецъ. И въ дощи и ѿ сосецъ швцѣмъ. Прѣбывъсть же сице 7 лѣтъ 121v.

Дълги години тя не изоставя детето. Заедно с молитвите и поста, заедно с борбата с дяволските слуги тя неизменно изпълнява родителската си роля. Така Теодора е приобщена към щастието и светостта на майчинството, без да

бъде омърсена от половото зачатие и раждането. В християнството, а преди това и в юдаизма раждането се смята за нечисто. Само Св. Богородица е спасена от скверността му, защото е заченала от Св. Дух без съвкупление. Затова тя, за разлика от обикновените жени, ражда без болка.

В народната култура също бременната и родилката се смятат за нечисти, тъй като са жени в граничен период от живота си. Невестата се осмисля като амбивалентна, защото, от една страна, ще ѝ бъде отнета девствеността и следователно чистотата, а от друга страна, тя ще продължи човешкия род, тоест ще изпълни най-важната функция в традиционното общество. Агиографската героиня в Житието на св. Теодора става майка подобно на св. Богородица без зачеване в грех.

Моделът на майчинството е развит в житието с оглед на християнските ценности. Теодора се грижи не само за физическото оцеляване на отрочето, а и за духовното му израстване. Нейните наставления в предсмъртния ѝ час отразяват най-важните нравствени императиви на християнството.

ПОДДИ ХЛѢБЪ СВОИ АЛУАЩЮ. ДАЖДЪ РИЗЪ СВОЖ НАГОМОУ. НЕ ВЪСХОЩИ ТОУЖДЕМОУ. НЕ УКЛЕВЕТАВАН БРАТА СВОЕГО. НЕ ВЪЗЪРАДОУИ СѦ Ш ВРАЗЪ ТВОЕИМЪ. ПЛАУИ СѦ ДА ВЪСМѢШИ СѦ. НЕ ДИВИ СѦ ЛИЦЮ ТОУЖДЕИМЪ АЩЕ ЕДИНЪ ОУСЛЫШИШИ ЗЪЛЪ. ПОМОЛИ СѦ Ш НИХЪ. НЕДЖЖИТЪА ПОСѢЩАИ. СЛѢПЪИМЪ ВОЖДЪ ВЪДИ. МРЪТВИА ПОГРИВАИ. НЕ ШКОИ СѦ ВРАНИ ДИВѢЛА. НЕМОЩНА БО ЕСТЬ АЩЕ СЪТВОРИШИ ТАЖЕ ТИ ГЛАГОЛА 124 v

Теодора достига до светостта чрез мъченичество и отшелничество, живеейки в изолация. Един от най-важните елементи от нейната мисия е да остави последователи. Тя успява да отгледа и възпита детето си така, че след нейната смърт да стане монах, а по-късно – и игумен на манастира. Този епизод от житието е засвидетелстван само в дългата версия в Бдинския сборник. В същото време с примера си тя вдъхновява и останалите братя от манастира, които успяват да се спасят, тоест да получат Божия благодат. След смъртта си мъченицата продължава да бъде образец за подражание, като мотивира мъжа си да се отдаде на монашество и като предизвиква разкаянието и молитвите на несправедливо обвинилите я в прелюбодеяние с девицата.

Най-високо според християнските изисквания стои уподобяването на смъртен с Христос. Малко преди да завърши земния си път, Теодора извършва чудо, което повтаря библейския мотив за чудодейните дарби на Божия син – благодарение на нея бликва вода в пресъхнал кладенец.

И ПОМОЛИШИ СѦ ВЪ СЕВѢ. НИЗЪПОУСТИ И ПРѢДЪ ВСѢМИ И ШЪВЪЛѢУЕ И ПЛЪНЪ. И РЪВЕНИЦИ ИСПЪИНИШЖ СѦ ВОДЪ 124 г

Чрез своите страдания, изпитания и победи на духа св. Теодора успява да извърви пътя на очистиането. Тя претърпява няколко трансформации: от благородна жена, бояща се от Бога, в прелюбодейка; от грешница в каеща се християнка, от жена в мъж; от мирянка в монах; от добре служещ монах в съгрешил с девица брат; от бездетна в майка; от обикновен човек в чудодейка, от нечиста в пределно чиста и свята според християнските норми.

Анализът показва, че в много от нейните трансформации личат и елементи от представата за чистата жена в традиционната култура. Житието на св. Теодора е общо за византийската и старобългарската литература, подобно на множество текстове на християнската книжнина. В народните традиции на балканските народи също има много общи мотиви. Добре проучен е например обичаят за измолване на дъжд, който се среща у българи, гърци, сърби, хървати, румънци. Следователно и в това изследване може да се говори за общобалкански процеси на сближаване на някои от елементите на християнската и народната културна парадигма.

Литература

- Агамбен 2004:** Агамбен, Дж. *Homo sacer. Суверенната власт и оголеният живот*. София: ИК КХ.
- Арnaudов 1971:** Арnaudов, М. *Студии върху български обреди и легенди*. София: Издателство на БАН.
- Беновска-Събкова 1996:** Беновска-Събкова, М. Апокрифни молитви в народното вярване (разпускане на мъртвите души). – *Българска етнология*, 1996, № 3, с. 80–89.
- Библия 1998:** Библия. *Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет*. София: Издава Св. Синод на Българската църква.
- Венедиктов 1983:** Венедиктов, И. *Медното гумно на прабългарите*. София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Воденичарова 1994:** Воденичарова, Ан. Родилната обредност на българите като традиционна форма на социализация. – В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. Том 2. София: Издателство „Клуб 90“, с. 101–137.
- Георгиева 1983, 1993:** Георгиева, И. *Българска народна митология*. София: Издателство „Наука и изкуство“; 2. изд.
- Георгиева 1998:** Георгиева, Н. Съставителската концепция на Бдинския сборник, образованите владетелски съпруги и техните книги. – В: *Медиевистика и културна антропология*. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. София: Издателство на СУ, с. 258–281.
- Етнография 1985:** *Етнография*. София: Издателство на БАН.
- Живов 2002:** Живов, В. *Светостта*. Речник. София: Издателство „СЛАВИКА“.
- Иванов, Топоров 1965:** Иванов, В., В. Топоров. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Издательство „Наука“.
- Йорданова 2004:** Йорданова, Л. *От раждането до годежа*. София: Издателство „Рива“.
- Китанова 1996:** Китанова, М. Диалектното название *куцулан* в миторитуалното ядро на *Вълчите* празници. – *Българска реч*, 1996, № 3, с. 33–34.
- Краев 2003:** Краев, Г. *Маска и було*. София: Издателство „Изток–Запад“.
- Лалева 2004:** Лалева, Т. *Севастиановият сборник в българската ръкописна традиция*. София: Издателство „Полис“.
- Маринов 1981:** Маринов, Д. *Избрани произведения*. Т. 1. София: Издателство „Наука и изкуство“.

- Маринов 1994:** Маринов, Д. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Издателство на БАН.
- Мирчева 2006:** Мирчева, Е. *Германов сборник от 1358/1359 г.* София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Мичева 2012:** Мичева, В. Постът в историята на българския език и култура. – *Български език*, 2012, № 2, с. 3–39.
- Мичева-Пейчева 2013:** Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Издателство „Валентин Траянов“.
- Николова 1980:** Николова, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София: Издателство на БАН.
- Петрова 1999:** Петрова, М. Славянски сборници от материчен тип: състав, произход и особености. – *Старобългарска литература*, 1999, № 31, с. 66–83.
- Попов 1989:** Попов, Р. *Пеперуда и Герман*. София: Издателство „Септември“.
- Станчев 1982:** Станчев, Кр. *Поетика на старобългарската литература*. София: Издателство на СУ.
- Bdinski zbornik 1973:** *Bdinski zbornik. An Old Slavonic Menologium of Women Saints (Ghent University Library Ms. 408, A. D. 1360)*. Bruges (Belgique): “DE TEMPEL”.

Източници

- АБДР:** Архив на български диалектен речник.
- ЕтнР:** Архив на етнолингвистичен речник.
- ЕнцР:** Българска митология. Енциклопедичен речник. София, 1994.
<http://histdict.uni-sofia.bg/>

Гл. ас. д-р Калина Мичева-Пейчева
Секция за етнолингвистика
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
Бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
kalina.micheva@gmail.com

Asst. Prof. Калина Мичева-Пейчева,
PhD
Department of Ethnolinguistics
Institute for Bulgarian Language, BAS
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
kalina.micheva@gmail.com

КОГНИТИВНАТА МЕТАФОРА *СЪРЦЕ – ЧОВЕК* В БЪЛГАРСКАТА ПАРЕМИОЛОГИЯ

Йоанна Кирилова

Резюме. Настоящото изследване проследява как концептът *сърце* е представен чрез когнитивната метафора *сърце – човек*, т.е. начина, по който емоции, чувства и състояния на човека са структурирани с помощта на близки до опита физически и културни представи. Статията съдържа наблюдения върху когнитивните модели, чрез които българинът реализира посочената метафора в паремиите, откроява интересни черти в културата на нашия народ, реконструира елемент от модела на света, изграден от него в минало. На базата на анализирани паремии се разграничават 18 когнитивни модела, характерни за метафората *сърце – човек*, регистрира се възможността някои от тях да бъдат обединени в двойки с противоположно значение, като това доказва и аксиологическата ѝ стойност като елемент от концептуализацията на сърцето.

Abstract. The research reveals the representation of the concept *heart* by the cognitive metaphor *heart-man* or the way of man's emotions, feelings and state of mind to be structured employing physical and cultural experience. The paper presents some observations on the cognitive models used by the Bulgarians for the externalization of this metaphor in the proverbs. This research shows some interesting features of Bulgarian traditional culture; it also restores a part of the ancient model of the word. Eighteen cognitive models of metaphor *heart – man* are distinguished based on proverbial analyses and some of them are jointed in pairs with opposite meaning. This expresses the axiological importance of this cognitive metaphor as a part of the heart's conceptualization.

Keywords: heart, cognitive metaphor, man, proverb, axiology.

Изследванията на езиковата картина на света на българите дават възможност да се направят изводи за менталитета и стереотипите в поведението на нашия народ, за начините, по които протича когнитивният процес на концеп-

туализация на новото знание. При този процес отправната точка винаги е познатото и конкретното, чрез които се обяснява непознатото и абстрактното¹.

Опознаването на света отвън се извършва едновременно с опознаването на света вътре, на процесите – физиологични, психологически, ментални, протичащи в тялото на човека. Науката за езика отдавна се е обединила около мнението, че един от основните механизми за разбиране и усвояване на света, на новото и непознатото, е чрез средствата на метафоричния пренос. Метафората позволява да бъде осмислена една или друга област от действителността в термини, отнасящи се до понятийни структури, изначално основаващи се на опита, получен в други области (Кобозева 2002: 3). Ролята на опита за концептуализацията на знанията за света в езика се изтъква и в книгата на Лейкоф и Джонсън „Метафорите, с които живеем“ (Лейкоф, Джонсън 2004). В нея двамата автори налагат метафората като една от базисните форми на концептуализация на познанието чрез средствата на езика.

Настоящото изследване ще проследи начина, по който емоции, чувства и състояния на човека – абстрактни и трудни за осъзнаване – са структурирани с помощта на близки до опита физически или културни представи или казано по-точно – как признаците на концепта *сърце* като средоточие на човешките емоции са представени метафорично чрез признаците на концепта *човек*. Такъв тип пренос на признаци на един концепт върху друг в когнитивната лингвистика се нарича когнитивна метафора, тъй като се свързва със способността на човека да улавя и да създава сходство между твърде различни индивиди и класове от обекти (Арутюнова 1990: 15), което дава основание да бъде определена като ключ към познанието (Лейкоф, Джонсън 2004: 35–59).

Когнитивната метафора е изградена от когнитивни модели. В теоретичните трудове на когнитивната лингвистика за такъв модел се определя стереотипен образ, с помощта на който се организират човешкият опит, отношението към този опит, както и онова, което човекът желае да изрази. „Значението на думата може да бъде представено във вид на когнитивен модел, чрез който се фиксират прототипичните знания за действителността, съдържа се основната информация за един или друг концепт“ (Пименова 2004: 32).

Казаното дотук обосновава нашите търсения, продиктувани от идеята да бъде направена реконструкция на наивното, донаучното познание на българина за човека и по-конкретно за неговия вътрешен свят, регистрирано в паремиите и реализирано чрез когнитивната метафора *сърце* – *човек*.

Сърцето като елемент от вътрешния свят на човека, мислено като център на човешките емоции, е уникален обект на познание, тъй като е скрито и се

---

¹ Настоящото изследване е част от международния проект в сътрудничество с РАН – „Културна идентичност в глобализацията: свят“ и подтемата „Концептът „сърце“ в българската паремиологична картина на света“.

налага да бъде изучавано от човека косвено – чрез съпоставки с видимото и конкретното. Един от основните концептуални признаци на *сърцето* е именно схващането му от българина като средоточие на чувствата и емоциите. Емоциите се отнасят към невидимите, абстрактните аспекти на действителността (Телия 1987: 67), което води до тяхното преосмисляне посредством свойства и признаци на конкретни предмети и явления, например сърцето като орган на кръвообращението.

В изследването си „Емоции и менталитет“ Сн. Карагьозова разглежда три типа модели на емоциите, като наивистичният модел е реконструиран на основата на фразеологичен материал, част от който е с компонент *сърце*, а вниманието е съсредоточено върху емоцията *страх*. Приложена е и таблица за разпределението на семантичните признаци за характеристика на емоциите в българския и полския наивистичен модел на емоциите (Карагьозова 2004).

Изборът на паремиологията като поле на изследване се обяснява с нейната специфика като важен източник на информация, тъй като паремиите са част от фоновите знания на всеки народ и в тях са съхранени опитът и наивните донаучни познания на човека от различни области на живота.

* * *

Концептът *сърце* в българската картина на света се представя чрез различни когнитивни модели, реализиращи когнитивната метафора *сърце – човек*.

Антропоморфизмът на сърцето се определя, на първо място, от приписваната му в паремиите способност за дишане като първичен акт на човешката екзистенция: *я не сдишам, само сърце сдиша; си робини низ сърце дихнали,/ си робини сълзи поронили*. Персонификацията на сърцето се определя и от неговите джандърни характеристики, реализиращи когнитивните модели **сърце – жена**: *Женско сърце, памучен чорап – разтяга се; Зимно слънце и женско сърце не са да ги вярваш; Очи на икони, сърце на кокони; Женско сърце има.* и **сърце – мъж**: *Със сърце мъжко, юнашко. Сърцето жена се характеризира в паремиологичната картина на света на българина с отрицателни конотации, внушени чрез сравняването му с памучен чорап и зимно слънце, реалии, обединени от идеята за непостоянство. Сърцето мъж обратно – е конотирано положително, което личи от двете определения, поставени в отношение на контекстова синонимия.*

Сърцето, подобно на човека, трупва години, а с тях и опит, умения за общуване и справяне с живота. То е надарено в наивното съзнание на българина и с възрастови характеристики, които обаче само до определен момент съвпадат с развитието на човешкия индивид. **Сърцето – дете** е искрено и непресторено: *Сички деца с едни сърца; На детето, каквото му на сърцето.* То може да съзрее (**сърце – възрастен**), да стане добро или лошо (*Лоша дума от лоше сърце излиза*), но никога няма да остарее: *Сърце не остарява; Челяк остарява – сърце не остарява.* Този когнитивен модел е изразен чрез отименни статални глаголи в отрицателна форма.

Реализирането на когнитивната метафора *сърце – човек* се задълбочава и чрез приписвания на сърцето друг концептуален признак – етническа принадлежност. Сърцето, схващано метафорично като българин, грък или циганин, не само насочва към етноспецифичното в този концепт, но и към наблюденията на българина върху нравите и поведението на народи, с които е бил и е в най-близък контакт: *Българинът си хваща сърцето с коприва, гъркът – с чироз; Циганско сърце има* – паремия, употребявана за ‘много припрян човек’ или за човек, който ‘иска всичко, което види’ (Барболова 2013).

Един от най-обширно представените когнитивни модели, отнасящи се до когнитивната метафора *сърце – човек*, е моделът **сърце – алтруист**. В паремииите от тази група е вложено дуалистичното схващане на българина за човека като една сложна смесица от добро и лошо (*Най-лошото във светът е добро сърце в зли хора*), имплицитно присъстват противопоставянията *сърце – глава* и съответно *чувства – разум*: *Ако сърце дава, а ръка не дава, нищо не става*. Със сърцето в наивните разбирания на българина са свързани желанията и намеренията, а с ръката като пряк извършител на делата – доводите на разума. За *сърцето алтруист* са свойствени такива качества като доброта (*Имаш ли златце, имаш и добро сърце*), щедрост (*сърце дава*), съчувствие (*Със сърце ще те пожалея, ала със лице не мога*), грижовност (*Лоше е, га нямаш в къщи сърцубол чияк*) и др.

Когнитивният модел **сърце – другар** е реализиран в пет от ексерпираниите паремии: в три от тях то е видяно като спътник: *Сърце подир сърце върви; Сърце покрай сърце върви; Сърцето ъх неса си ми вървеше*.

В БТР са изведени четири значения на думата *другар*, като първото и второто са ясно съотносими с концепта *сърце*: 1. Човек, който живее в близки, сърдечни отношения с някого; приятел. 2. Човек, който е свързан с някого чрез общност на интереси, занятие, дейност (БТР 2007: 194). Според българските традиции един от начините, чрез които може да се познае истинският приятел пред мнимия, са пътуването и пътят. Пътят е свързан с излизане от усвоеното пространство и навлизане в чуждото, неусвоеното пространство извън дома. Като митологема той е гранична ситуация, своеобразен хронотоп, върху чиято плоскост се проявяват характеристиките на хората. Свързва се и с идеята за пътя на човека през живота. Затова във всички паремии, вербализиращи концептуалния признак ‘истинският приятел се познава на път’, присъства не ключовата дума репрезентант *приятел*, а нейният синоним – *другар*, пазещ вътрешната форма *спътник*, *този, който те следва* (Кирилова 2014). Другите две паремии представят сърцето като помощник. Според наивните разбирания на българина то помага на човека в неговите дела: *Работи като без сърце; Няма сърце за работа*.

Когнитивният модел, реализиран в паремията *Душа душа познава, а сърце и вест дава*, е **сърцето – вестител, посредник**: познаването, разпознаването е важен момент във всяка човешка дейност, когато човекът е поставен пред някакъв избор. Разпознаването не се основава само на това, че човек

е наблюдателен, а и на умението да се разгълкува скритото. Може би затова *разпознавам* е наследник на старобългарския глагол *знати* 'знам', а не на *вѣдѣти* 'знам', който се родее с *видѣти* 'виждам'. Разпознаването се свързва със социалните и психологическите умения на човека. Така познанието за сърцето е обогатено чрез виждането му като опитен човек, умел посредник и медиатор между двата свята – на видимото и невидимото, на конкретното и абстрактното.

Когнитивният модел **сърце – жертва** откриваме в следните паремии: *Откак ми е отровил сърцето, взел да налива лек на него; Тегли му сърцето*. Реализацията му се осъществява чрез метафоричните глаголи *троя* и *тегля*, като и двата носят имплицитно идеята за страданието. От прагматична гледна точка в първите две паремии сърцето е в ролята си на пациенс, докато във втората е агенс (Ницолова 2008: 24–25).

Изключително интересен е когнитивният модел **сърце – потаен, прикрит човек**: *Ако сърцето не казва, лицето показва; Лицето го показува сърцето*. От анатомична гледна точка сърцето е вътрешен орган на човека, разположено между двата бели дроба. То е част от кръвоносната система (Речник 2007: 991). Етимологията на лексемата *сърце* отвежда към неговата локация според наивната анатомия – в средата на тялото (Фасмер 1987), както и към най-важния му концептуален признак – средоточие на всички жизнени функции. Цитираните паремии репрезентират начините, по които човек разкрива емоциите си, своя вътрешен свят – чрез вербална или невербална комуникация. Мимическите мускули са тези, които издават истинските чувства, намерения, притеснения на *сърцето човек*. Противоположният модел **сърце – открит човек** откриваме в паремии: *В огледалото се вижда лицето, а в приказките – сърцето; Лоша дума от лоше сърце излиза*. Така според наивните познания на българина сърцето разкрива чувствата, които таи в себе си, по същия начин, както и човекът – своите мисли – чрез езика. Разглежданите когнитивни модели са реализирани чрез употребата на екскурсивен глагол (*излизам*) (Иванова 1974: 43), както и на общорезултативните пряко-преходни глаголи *казва* : *показва* (Грамматика 1993).

В своята представа за света българинът е сложил себе си в центъра на вселената. Този прастар „егоцентризъм“ можем да открием в личното местоимение *мене*, в праславянското окончание за първо лице *-т, в думата *межда* (Добрев 1982: 77). Егоцентричното у българина откриваме и в когнитивния модел **сърце – егоист**, вербализиран чрез паремии: *За своя душа сърце се слуша; Венчай, куме, често не уздишай. Я не сдишам, само сърце сдиша; Тегли ме сърцето натам; Ходи накъдето го тегли сърцето*.

В паремии от тази група най-ясно личи възприемането на сърцето през метафората за вътрешния човек. Според лингвоантрополозите езиковият образ на т.нар. *вътрешен човек* се осъзнава слабо или не се осъзнава от носителите на езика, тъй като представите, чрез които е изграден, съществуват преди всичко като съдържателна форма на езиковите и речевите единици. Те

се възприемат като обичайни, стереотипни, конвенционални начини за репрезентация на реалността, тъй като се отнасят към областта на действие на безсъзнателната социална психология (Постовалова 1998: 22).

Първата паремия пряко съобщава, че сърцето е свързано със скритите желания и пориви, с онези, върху които не е насложено ратиото, правилата и нравствените норми, наложени от колектива и за колектива. Във втората човешката личност, експлицирана чрез местоимението за 1.л., ед.ч. (я), е открито противопоставена на сърцето като самостоятелен деятел, който взема надмощие и диктува свои правила на поведение, несъобразени с морала и традициите. Всичко, казано по-горе, ни дава основание да изведем и когнитивния модел **сърце – бунтовник**.

Близък, но и различен от него е когнитивният модел **сърце – юнак**: *Поголям бой бие сърцето на юнака; Сърце юнашко не търпи*. Той се реализира посредством признаците на борбата, влизащи в структурата на концепта **сърце**: етимологичната фигура *бой бие*, която пресъздава призванието на бореща и чрез глагола на състояние *търпя*, употребен в отрицателна форма и насочващ към крайната цел – свободата. *Сърцето юнак* може да бъде пленено (*заклучено сърце*) или да стане или остане свободно: *Свободно сърце у тебе!* На *сърцето юнак* са присъщи такива физически качества като сила (*яко сърце; сърцат човек*) и пъргавина (*сърце пъргаво*), освен това смелост (*Дай си сърце!*), готовност и нетърпение да се впусне в бой (*Заиграло юнаково сърце; У арапин три сърца играят; Припряно сърце нося*). Затова народът казва: *Не е юнак, който иде от Влашко, най е юнак, който има сърце юнашко*.

Редом с когнитивния модел **сърце – юнак** в паремииологичната картина на света се среща и противоположният когнитивен модел **сърце – страхливец**: *Какво ми е стреснато сърцето*. При реализацията на този модел се използва глагол в страдателен залог, като *сърцето* като аргумент влиза в семантичната роля на пациенс (Ницолова 2008: 24–25).

Когнитивният модел **сърце – болник** е представен в три от ексцерпираните паремии. За реализацията му служи стар глагол за движение (*нося*) в метафорична употреба, свързана с ограничената възможност на сърцето да извърши действието: *Не ми носи сърцето*. В следващите три паремии: *Болно сърце не яде, кахърно си похапнува; Кахърно сърце яде, болно не яде; Скръбно сърце яде, болно не яде* – също е експлицирана невъзможност да се извърши действието, но самото действие е назовано пряко – болният не яде. Отказът от прием на храна е един от най-разпространените диагностициращи белези за критичните заболявания според българската народна медицина.

В тези три паремии е реализиран и друг вариант на разглеждания когнитивен модел, а именно **сърце – страдалец**. В тях българинът е видял сърцето и като човек, на когото не са му чужди кахърите, скърбите, жалбите и копнежите. Така се утвърждава разбирането, че сърцето, подобно на човека, може да страда не само физически, но и душевно. Сърцето е способно да тъгува дълго и продължително: *Ти се смееш, а мен сърце купнее* (идеята за продъл-

жителността се поддържа от статалния глагол *копнея* (Иванова 1974: 123)) или бързо да надмогне жалбите: *Колко сърце жалило, толко и пояс хурка държал* (идеята за бързо сменящото се настроение е внушена чрез олицетворението *пояс хурка държал*).

Противоположен на когнитивния модел **сърце – страдалец** е моделът **сърце – епикуреец**: *Види го во лицето, оти му е весело сърцето; Пълна плоска, весело сърце; Винцето кисело, ама сърцето весело*. Една от най-характерните особености на епикурейството е безгрижието, спокойствието (*Доде му сърце на място*). В цитираната паремия моделът се реализира чрез глагол за движение.

Когнитивният модел **сърце – вярващ/молител** е представен в следните поговорки: *Како що му сърце сакаше, така и господ му даде; Мирно сърце бога моли, а немирно сълзи рони*. Те се характеризират с ясно изразена религиозна доминанта и със схващането, че реализацията на човешките намерения става според Божията воля, като молителят трябва да прояви смирение и търпение.

Когнитивният модел **сърце – либе, възлюбен** е реализиран в паремииите: *Невидяно лице, нелюбено сърце; Далеч от очите, далеч от сърцето*. Д. Дечева определя емоциите като „психически процес, свързан с физиологично състояние, предизвикано от отрицателно или положително въздействие на външен или вътрешен причинител...“ (Дечева 2003: 763). Според наивното разбиране на българина прякото въздействие върху сетивата има водеща роля при формиране на емоциите: *Окото види, сърцето желай*.

* * *

Персонификацията е една от най-очевидните онтологични метафори според класификацията на Лейкоф и Джонсън. В сърцето човекът открива черти, които го оприличават на него самия. „Тя не е единен, напълно унифициран процес. Всеки пример на персонификация се отличава от останалите с тези свойства на човека, които се избират в процеса на метафоризация“ (Лейкоф, Джонсън 2004: 35–59). Така наблюденията върху когнитивните модели, чрез които българинът реализира метафората *сърце – човек* в паремииите, позволи да се открият интересни черти в културата на нашия народ, да се реконструира елемент от модела на света, изграден от българите в миналото.

На базата на анализирания паремии бяха разграничени 18 когнитивни модела, характерни за концепта *сърце* в българската езикова картина на света. Дванадесет от тях могат да се обединят в двойки с противоположно значение: мъж/жена; алтруист/егоист; дете/възрастен; жертва/бунтовник; потаен/открит човек; юнак/страхливец; епикуреец/страдалец. Този факт доказва, че метафората освен познание е и оценка и дава възможност за избор. Нейната аксиологическа стойност е още един елемент от концептуализацията на сърцето като средоточие на човешките емоции.

Литература

- Арутюнова 1990:** Арутюнова, Н. Д. Метафора и дискурс. – В: *Теория метафоры*. Под редакцией Н. Д. Арутюновой и М. А. Журина. Москва: Прогресс, с. 5–32.
- Барболова 2013:** Барболова, З. *Другите народи през погледа на българите в устойчивите съчетания на българския език*. 12.02.2013. Електронно списание LiterNet, № 2, с. 159 <<http://litenet.bg/publish28/zoia-barbolova/ustojchivi.htm>>.
- Дечева 2002:** Дечева, Д. Имена за емоции в съвременния български книжовен език (структуриране на ядрото на лексико-семантичния клас). – *Българско езикознание. Проблеми на българската лексикология, фразеология и лексикография*, 2002, № 3, с. 52–87.
- Добрев 1982:** Добрев, Ив. *Старобългарска граматика. Теория на основите*. София: Наука и изкуство.
- Иванова 1974:** Иванова, К. *Начини на глаголното действие в съвременния български език*. София: Издателство на БАН.
- Карагьозова 2004:** Карагьозова Сн. Емоции и манталитет. – В: *Език и манталитет*. Под ред. на Ст. Димитрова. София: Военно издателство, с. 45–72.
- Кирилова 2014:** Кирилова Й. Концептът приятел от старобългарската епоха до наши дни. – В: *Езикът във времето и пространството. Проблеми на социолингвистиката*. Под редакцията на К. Цанков. Велико Търново: ИК „Знак’94“, с. 457–464.
- Кобозева 2002:** Кобозева, И. М. *К формальной репрезентации метафор в рамках когнитивного подхода* <www.dialog-21.ru/archive_article.asp?param=7339&y=2002&vol=6077>.
- Лейкоф, Джонсън 2004:** Лакофф, Дж., М. Джонсон. *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: УРСС.
- Ницолова 2008:** Ницолова Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пименова 2004:** Пименова, М. Антропоморфна парадигма признаков в структуре концепта УМ. – *ВЕСТНИК ВГУ, Серия „Лингвистика и межкултурна комуникация“*, 2004, № 2, с. 32–35.
- Постовалова 1998:** Постовалова, К. Картина мира в жизнедеятелности човека. – В: *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, с. 8–70.
- Първанов 2010:** Първанов, К. *Префиксната перфективация в историята на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Телия 1987:** Телия, В. Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке. – В: *Сущность, развитие и функции языка*. Москва, с. 67–75.

Източници

- Арх. БДР:** Архив за български диалектен речник към Секция по българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.
- БНПП 1983:** *Българска народна поезия и проза*. Предания, легенди, пословици и гатанки. Т. 7. София: Български писател.

БТР 2007: *Български тълковен речник*. Под ред. на Д. Попов. София: Наука и изкуство.

Граматика 1993: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София: Издателство на БАН.

Фасмер 1986–1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка в 4 т.* Москва: Прогресс.

Гл. ас. д-р Йоанна Кирилова
Секция за етнолингвистика
Институт за български език
„Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17,
1113 София, България
ioannav@abv.bg

Assist. Prof. Yoanna Kirilova, PhD
Department of Ethnolinguistics
Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17,
Sofia 1113, Bulgaria
ioannav@abv.bg

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

К н и г а XXVII

Българска
Първо издание

Редактор *Светлана Филчева*
Художник на корицата *Константин Жеков*
Графичен дизайнер *Елисавета Илчева*

Формат 167×237 mm
Печатни коли 11,50

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, № 5

www.baspress.com

ISSN 0323-9934